

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE KURULUŞUNDAN
TANZİMATA EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ (1826-1839)**

Doktora Tezi

Zübeyde ERDOĞAN ÇELİKKİN

Ankara - 2019

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**OSMANLI MODERNLEŞMESİ VE KURULUŞUNDAN
TANZİMATA EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ (1826-1839)**

Doktora Tezi

Zübeyde ERDOĞAN ÇELİKKİN

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Taşansu TÜRKER**

Ankara - 2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(25/06/2019)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Zübeyde ERDOĞAN ÇELİKKİN
İmzası

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

1

BİRİNCİ BÖLÜM MODERNLİK VE MODERNLEŞME SÜREÇLERİ

35

1.1. MODERNLİK	35
1.2. MODERNLİK VE BÜROKRASİ	43
1.2.1. MUTLAKİYETÇİLİK VE MERKEZİLEŞME	45
1.2.2. MODERN BÜROKRASİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ	48
1.3. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ VE REFORMLAR	51
1.3.1. REFORMUN ZORUNLULUĞU	52
1.3.2. II. MAHMUT VE REFORMLARI	57
1.3.2.1. MAHMUT-U ADLÎ VEYA GÂVUR PADİŞAH	57
1.3.2.2. II. MAHMUT DÖNEMİ REFORMLARI	61
1.3.3. TANZİMATTAN ÇÖKÜŞE OSMANLI REFORMLARI	80
1.3.3.1. TANZİMAT DÖNEMİ	80
1.3.3.2. TANZİMAT PAŞALARI VE YENİ OSMANLILAR	88
1.3.3.3. MEŞRUTİYETİN İLANI VE II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ	93
1.3.4. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ	99
1.3.4.1. GEÇ MODERNLEŞME	100
1.3.4.2. BÜROKRATİK REFORM YA DA YUKARIDAN DEVRİM	104
1.3.4.3. EKONOMİK BAĞIMLILAŞMA SÜRECİ OLARAK MODERNLEŞME	114
1.3.4.4. SİYASAL BAĞIMSIZLIK	123

İKİNCİ BÖLÜM VAKIFLAR VE OSMANLI VAKIF SİSTEMİ

135

2.1. VAKFIN TANIMI VE TÜRLERİ	135
2.1.1. OSMANLI DEVLETİNDE VAKIF TÜRLERİ	138
2.1.1.1. HAYRÎ VE ZÜRRÎ/EHLÎ (AİLE/EVLATLIK) VAKIFLAR	139
2.1.1.2. SAHİH/GERÇEK VE GAYRİSAHİH/GERÇEK OLMAYAN (İRSADİ/TAHSİS KABİLİNDEN) VAKIF	139
2.2. VAKFIN KÖKENİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR	143
2.2.1. İSLAMÎ KURAM	143
2.2.2. AKSÜLAMEL (TEPKİ) KURAMI	145
2.2.3. DEVLET MENFAATİ KURAMI	147
2.2.4. ROMA HUKUKU KAYNAĞI KURAMI	148
2.2.5. BİZANS HUKUKU KAYNAĞI KURAMI	148
2.2.6. BUDİZM VE TÜRK KAYNAĞI KURAMI	151
2.3. OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ VE KLASİK DÖNEMLERİNDE VAKIFLAR	154

2.3.1. İRSADİ VAKIFLAR İSKÂN VE KENTLEŞME.....	155
2.3.2. VAKIFLAR VE ADEM-İ MERKEZİYET.....	161
2.4. ON YEDİNCİ YÜZYIL VE SONRASINDA VAKIFLAR	164
2.4.1. VAKIF KURUCULARI.....	165
2.4.2. VAKIF GELİRLERİNDEN YARARLANANLAR.....	170
2.4.3. VAKFEDİLEN MÜLKÜN KAYNAĞI.....	172
2.5. VAKIF SİSTEMİNİN YAYGINLAŞMA NEDENLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER.....	175
2.5.1. TOPRAK SİSTEMİNDEKİ DÖNÜŞÜMÜN VAKIF SİSTEMİNE ETKİSİ.....	176
2.5.2. KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE VAKIF HUKUKUNUN GÜÇLENDİRİLMESİ.....	184
2.5.2.1. İCARETEYN SİSTEMİNİN YAYGINLAŞMASI.....	184
2.5.2.2. PARA VAKIFLARININ DİNSEL MEŞRUIYETİNİN KABULÜ	187
2.5.2.3. İRSADİ VAKIF TOPRAKLARIN MİRİ ARAZİYE KATILMASINA SON VERİLMESİ	190
2.5.3. AİLE VAKIFLARI MİRAS HUKUKU VE MÜSADEREYE KARŞI VAKIF KURMA EĞİLİMİ.....	193
2.6. NEZARETİN KURULUŞUNDAN ÖNCE VAKIFLARIN YÖNETİM VE DENETİMİ.....	201
2.6.1. KURULUŞ DÖNEMİNDE VAKIFLARIN DENETİMİ.....	202
2.6.2. 1826 YILI İTİBARİYLE MEVCUT NEZARETLER	203
2.6.2.1. SADRIÂLİ NEZARETİ.....	203
2.6.2.2. ŞEYHÜLİSLAM NEZARETİ	204
2.6.2.3. EVKAF-I HAREMEYN NEZARETİ (DARÜSSADE AĞASI NEZARETİ).....	205
2.6.2.4. DARPHANE NEZARETİ.....	209
2.6.2.5. İSTANBUL VE DİĞER BAZI EYALET KADILARI NEZARETİ	211
2.6.2.6. DİĞER NEZARETLER	212

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ VAKIF SİSTEMİ ÜZERİNE ETKİSİ VE MODERNLEŞMEYE KATKILARI

3.1 EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN KURULUŞUNA YOL AÇAN NEDENLER ..	213
3.1.1. VAKIF KAYNAKLARININ YENİ ORDUNUN İHTİYAÇLARI İÇİN KULLANILMASI.....	215
3.1.1.1. İLK KAYNAK BEKTAŞI VAKIFLARINDAN	217
3.1.1.2. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ ARACILIĞIYLA MANSURE HAZİNESİNE KAYNAK SAĞLANMASI.....	220
3.1.1.3. YENİ ORDU VE MODERNLEŞME	230
3.1.2. VAKIF GELİRLERİNİN MERKEZİLEŞTİRMESİ İLE ULEMANIN ETKİSİZLEŞTİRİLMESİ	233

3.1.2.1. ŞEYHÜLİSLAM İLE BAZI ULEMA VE KADILARIN NEZARETİNDEKİ VAKIFLARIN HAREMEYN NEZARETİNE BAĞLANMASI.....	237
3.1.2.2. MÜTEVELLİ ATAMALARINDA KADILARIN YETKİLERİNİN MUACCELAT NAZIRI VEYA MÜTESELLİM/VOYVODALARA DEVREDİLMESİ.....	240
3.1.2.3. ULEMANIN ETKİSİZLEŞTİRİLMESİ VE MODERNLEŞME.....	242
3.1.3. YOLSUZLUKLARIN ORTADAN KALDIRILMASI.....	244
3.2. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN KURULUŞ VE ÖRGÜTLENMESİ.....	246
3.2.1. II. MAHMUT'UN NEZARETİN KURULUŞU HAKKINDAKİ FERMANI VE KURULUŞA İLİŞKİN DİĞER BELGELER.....	246
3.2.2. VAKIFLARIN YÖNETİMİNDE MERKEZİLEŞME: NEZARETE İLHAKLAR.....	248
3.2.3. İLHAK EDİLMİYEN MÜSTESNA VAKIFLAR.....	252
3.2.4. NEZARETİN ÖRGÜTLENMESİ.....	253
3.2.4.1. NEZARETİN İLK BİRİMLERİ.....	254
3.2.4.2. YENİ BİRİMLER VE VÜKELA MECLİSİNE KATILIM.....	256
3.2.4.3. TAŞRA ÖRGÜTLENMESİ: MUACCELAT NAZIRLIKLARI VE EVKAF MÜDÜRLÜKLERİ.....	259
3.2.4.4. EVKAF NEZARETİNİN DİĞER NEZARETLERİ İLHAKI VE AYRIŞMASI.....	261
3.2.5. NEZARETİN KURULUŞUNDAN TANZİMATA KADAR GÖREV YAPAN EVKAF NAZIRLARI.....	266
3.3. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN KAYNAKLARIYLA OLUŞTURULAN MODERN KURUMLAR VE HİZMETLER.....	270
3.3.1. İPLİKHANE-İ AMİRE.....	271
3.3.2. ÇUHA FABRİKASI.....	273
3.3.3. İSKELE KAYIKHANE VE ULAŞIM HİZMETLERİ.....	275
3.3.4. SU HİZMETLERİ.....	276
3.3.5. EĞİTİM HİZMETLERİ.....	279
3.4. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN VAKIF SİSTEMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	282
3.4.1. VAKIFLARIN YÖNETİM VE DENETİMİNİN MERKEZİLEŞTİRİLMESİ.....	283
3.4.2. VAKIF GELİRLERİNİN BÜROKRATİK REFORMLAR İÇİN KULLANILMASI VE SİSTEMİN DÖNÜŞÜMÜ.....	287
3.4.3. “HAYIRSEVERLİK” OLARAK YAPILAN HİZMETLERİN KAMU HİZMETİNE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ.....	293

EK-2: II MAHMUT'UN NEZARETİN KURULUŞUNA İLİŞKİN HATTI HÜMAYUNU	318
EK-3: İLK NAZIR EL HAC YUSUF EFENDİNİN ATANMASI	319
EK-4: VAKIF MÜTEVELLİ ATAMALARININ KADILARDAN ALINARAK VOYVODA VE MÜTESELLİMLERE VERİLMESİ	320
EK-5: SÜLEYMANİYE VAKFINA AİT BİR ARSANIN ASKERİ DİKİMEVİ YAPILMAK ÜZERE TAHSİS EDİLMESİ	321
KAYNAKÇA	322
KİTAP, TEZ VE MAKALELER	322
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ	339
ÖZET	343
ABSTRACT	345

KISALTMALAR

A.}MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Mühimme Odası
A.}MKT. MLV	: Sadaret Mektubi Meclis-i Vâlâ
AE	: Ali Emiri
AE SMDHII	: Ali Emiri Mahmut II
a.g.y.t.t.	: ay gün yıl tahmini tarih
BOA	: Basbakanlık Osmanlı Arşivi
C. Adl.	: Cevdet Adliye
C. As.	: Cevdet Askeriye
C. Bld.	: Cevdet Belediye
C. Ev.	: Cevdet Evkaf
C. MF	: Cevdet Maarif
Çev.	: Çeviren
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
Ed.	: Editör
Ev. D.	: Evkaf Defterleri
Ev. HMH.d	: Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defteri
g.t.t.	: gün tahmini tarih
H. H.	: Hatt-1 Hümayun
İ.MSM	: İrade Meclis-i Mahsus
MF.MKT	: Maarif Mektubi
VD	: Vakıflar Dergisi
VGM	: Vakıflar Genel Müdürlüğü
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

“Asrın, unutma, barîkalar asr-ı feyzidir;
Her yıldırımında bir gece, bir gölge devrilir,
Bir ufk-ı itilâ açılır, yükselir hayat;
Yükselmeyen düşer, ya terakki, ya inhitat!”
Tevfik Fikret¹

Vakıflar Genel Müdürlüğünde göreve başladığım zaman Osmanlı Devleti döneminden kalan vakıfların halen faaliyetini sürdürdüğünü öğrenmiş ve şaşırmıştım. “**Mazbut**” denilen kırk dört bin civarında vakıf, Genel Müdürlüğün en üst organı olan Vakıflar Meclisi tarafından yönetilmekteydi. Osmanlı Devleti döneminde kurulan ve halen faaliyet gösteren üç yüz civarındaki “**mülhak**” vakıf ve yüz elli civarındaki “**cemaat**” vakfı ise kendi mütevellileri eliyle yönetilmekteydi. Cemaat vakıflarının faaliyetleri azınlıkların din ve eğitim işlerindeki özerkliğini sağlamak üzere Lozan Antlaşması’yla düzenlenmişti.

Osmanlı Devleti döneminde kurulan bu “**eski vakıflar**” ve Cumhuriyet döneminde kurulan “**yeni vakıfların**” denetim ve yönetim organı olan Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün kökeni Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne dayanmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Cumhuriyetin ilanından sonra, 3 Mart 1924 tarihinde

¹ Tevfik Fikret’in gençliğe hitaben yazdığı Ferda/Yarın adlı şiirden alınan bu dizelerin anlamı şöyledir: “Unutma çağın şimşeklerin bollaştığı çağdır;

Her yıldırımında bir gece bir gölge yıkılır.

Bir yükseliş ufku açılır, yükselir yaşamak;

Yükselmeyen düşer: ya ilerlemek, ya yıkılmak!”

(Bezirci, 1984).

Nezaretin ilgası ile kurulmuştur. Genel Müdürlüğün kökeni olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti II. Mahmut reformlarının başlangıcı kabul edilen 1826 yılında kurulmuştur. O dönemde vakıflar yönetiminin bir bakanlık olarak örgütlenmesi vakıfların çapını ve önemini ortaya koymaktadır. Nezaretin kurulduğu 1826 yılı, Osmanlı modernleşmesi için önemli bir yıldır; çünkü yeniçeriliğin tasfiye edilerek yeni ordunun kurulması o yıl gerçekleştirilmiştir. Haziran 1826'da yeniçerilik tasfiye edilmiş ve Eylül 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuştur. Bu tarihsel yakınlık hemen ilk anda şu soruları akla getirmektedir: Vakıfların yönetimindeki merkezileşmenin yeniçeriliğin tasfiyesi ve Osmanlı modernleşmesi ile bağlantısı var mıdır? Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Osmanlı modernleşmesine katkısı nedir? Bu sorulardan yola çıkan bu tezin amacı, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluş nedenlerinin tarihsel somutluğu içerisinde ortaya konulması, Nezaretin kuruluşunun modernleşme süreci ile etkileşimi ve modernleşme süreci ve Nezaretin Osmanlı vakıf sistemi üzerindeki etkisinin ortaya konulmasıdır.

II. Mahmut'un Nezaretin kuruluş emrini verdiği hattı hümayunda iki konu yer almaktadır: İlki, Haziran 1826'da yeniçeriliğin tasfiyesinden sonra kurulan yeni ordunun mevcut gelirlerinin giderlerinin yalnızca üçte birini karşılaması nedeniyle yeni vergiler konulması ve eski bazı vergilerin yeni ordunun hazinesine aktarılmasıydı. İkincisi, 1813 yılından beri Darphane tarafından yönetilen vakıfların yeni bir nezaret olarak örgütlenmesiydi (BOA, H.H, 290/17362). Osmanlı modernleşmesinin kökleri daha eskiye gitmekle birlikte kesintisiz olarak sürdürülmesi 1826 yılında yeniçeriliğin tasfiyesi ile mümkün oldu.

Daha on sekizinci yüzyılda Avrupa modern üretim ve savaş teknikleri bakımından Osmanlı Devleti'nin çok ilerisindeydi. Avrupalıların başarılarında bazı

yıldızların rol oynadığı kanısında olan Sultan III. Mustafa, o dönem büyük başarılar kazanan Prusya Kralı Friedrich'e 1763 yılında bir elçi gönderir ve üç müneccim ister. Friedrich elçiye şu yanıtı verir: “kuvvetli bir orduya sahip olarak, onu barış zamanında savaşa hemen girebilecek şekilde talim ettirmek, hazineyi daima dolu tutmak ve tarih okumak... işte benim üç müneccimim” (Yurdaydın, 1997: 304). III. Mustafa, Friedrich'in “dolu bir hazine” önerisini 1758 yılında vakıf mülklerin merkezden iltizama verilmesi ve gelir fazlalarının merkezi hazineye aktarılması ile sağlamak istedi. Vakıf gelirlerini önemli ölçüde yükselten bu uygulama (Karamürsel, 1940: 61) yerel güç odaklarının muhalefetiyle karşılaştı ve yalnız bir kez uygulanabildi. Sultan “her zaman savaşa hazır talimli ordu” için Baron de Tott'u çağırdı; tophaneyi yeniden düzenletti ve askeri mühendislik konusunda eğitim vermek üzere Mühendisihane-i Hümayun adlı okulu açtırdı. Tarih okudu mu, bilinmez. Ancak, Rus Savaşı'nın patlak vermesi ve 1774'teki savaş yenilgisinin üzüntüsüyle yaşamı ve saltanatı sona erdi. III. Mustafa'nın girişimleri ve daha sonra III. Selim'in Nizam-ı Cedit hareketi sonuçsuz kaldı. Sultan Selim'in başarısızlığı yaşamına mal oldu; başarısı ise eski Osmanlı dünyasını temsil eden “**nizam-ı âlem**” düşüncesinden “**nizam-ı cedit**” düşüncesine geçme zorunluluğunun idrak edilmesidir. II. Mahmut bu zorunluluğun bilincindeydi ve onun reformlarıyla birlikte Osmanlı modernleşmesi dönüşsüz bir yola girdi.

Batı Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri ile başlayıp Fransız İhtilali ve sanayi devrimi ile tamamlanan modernleşme süreci sonraki yüzyıllarda Batı dışı toplumların da değişimine yön vermiştir. Süreç, en erken modernleşen Batı toplumlarında iç çatışmalarla ve uzun dönemlere yayılarak gerçekleşmişken, Batı dışı toplumlarda dışsal faktörlerin doğrudan ya da dolaylı zorlamasıyla; ani, hızlı ve

köklü dönüşümlerle gerçekleşmiştir (Metin, 2011: 29). Esasen bugün “modernleşme” terimi daha çok Batı dışı toplumlar için kullanılmaktadır. Modernleşme sürecindeki reformların niteliği ve dönüşüm hızı ülkelerin mevcut kurumları ve iç dinamikleri çerçevesinde belirlenmiştir.

Modernleşme sürecini açıklama iddiasında olan üç temel kuramdan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi “modernleşme kuramı” olarak adlandırılan ve her ülkenin aynı süreçten geçerek modernleşeceğini savunan yaklaşımdır. İkincisi, kapitalizmin yayılcı ve eşitsiz gelişme yarasından hareket eden ve yayılmaya maruz kalan ülkenin iç dinamizmini gözardı eden “eşitsiz gelişme kuramı”dır. Üçüncüsü ise, kapitalizmin eşitsiz gelişme ve yayılma eğilimi ile bu eğilime maruz kalan ülke içi dinamiklerin karşılıklı etkileşimini dikkate alan, ortak bazı özellikleri olmakla birlikte hiçbir ülkenin modernleşmesinin başkasıyla aynı çizgiyi izlemeyeceğini, her ülkenin modernleşme sürecine giriş zamanı ve iç dinamizmine göre özgünlükleri olacağını öne süren “birleşik ve eşitsiz gelişme kuramı” yaklaşımıdır. Bu yaklaşımlar aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Huricihan İslamoğlu İnan, modernleşme/gelişmecilik kuramını on dokuzuncu yüzyılın kültürcü ve “değişmezlik” varsayımına dayanan Şarkiyatçı yaklaşımın yirminci yüzyıl versiyonu olarak tanımlamakta ve tarih dışı bir Osmanlı tarihi anlatımına yol açtığını belirtmektedir (İslamoğlu İnan, 1991: 21). Kökleri Max Weber’e dayanan ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD’de geliştirilen “modernleşme kuramı”na göre “geleneksel” olarak adlandırılan toplumlar, Batı Avrupa ülkelerinin geçirmiş olduğu evrelerden geçerek modernleşecektir (Savran, 1986: 52). Kurama göre tüm ülkeler aynı çizgi üzerinden ilerleyecek ve ABD, İngiltere ve Fransa’daki toplumsal bütünleşme o ülkelerde de sağlanacaktır (Black,

1985: 55-58). Oysa, böyle bir beklentinin gerçekleşmesi imkânsızdır. Çünkü modernleşme kuramcıları üç noktada yanılmaktadır: iç ve dış faktör arasındaki etkileşimin göz ardı edilmesi, her ülkenin aynı çizgi ile gelişebileceği yanılgısı ve az gelişmiş ülkelerin emperyalizmle bağıını koparmadan gelişiminin mümkün görülmesi (Savran, 1986: 49-50).

Gerçekte kapitalist ekonomiye ve modernleşme sürecine hiçbir giriş daha öncekilerle aynı olmamıştır; çünkü her ülke daha büyük ve giderek daha çok uluslararasılaşmış bir kapitalist sisteme dâhil olmuştur (Wood, 2003: 83). Eşitsiz gelişme kapitalizmin hem özelliği ve hem de iç dinamiğidir (Küçük, 1985: 556-557). Kapitalizm hep daha fazla genişlemek ve daha fazla eşitsizlik yaratmak eğilimindedir; eşitsizlik adeta daha fazla yayılabilmenin dinamosudur. Fernand Braudel, kapitalizmin hem eşitsizliğin ürünü olduğunu ve hem de yayılmacılığı nedeniyle dünya çapında eşitsiz bir gelişme yarattığını şu ifadelerle anlatır:

“Kapitalizm dünyanın eşitsizliğinin bir yaratımıdır; gelişmesi için uluslararası ekonomiyle gizli anlaşmalar yapması gerekir. Kesinlikle sınırsız bir alanın otoriter örgütlenmesinin bir ürünüdür. Sınırlı bir ekonomi alanında güçlü bir gelişme göstermesi mümkün olmaz. Başkasının kölece emeğinden yararlanmasa hiç gelişemez belki” (Braudel, 2014: 87).

Eşitsiz gelişme yasasını ilk kez formüle eden Lenin, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı yapıtında “işletmelerin, sanayilerin ve farklı ülkelerin, eşit olmayan ve kesintili gelişmeler içinde oluşu, kapitalist rejimde kaçınılmazdır” demektedir (Lenin, 1992: 66). Hem ülkeler arasında hem de ülke içerisindeki farklı sanayi kolları ve bölgeler arasındaki ekonomik gelişme eşitsiz olduğu gibi, ekonomik gelişme ile siyasal-sosyal-kültürel gelişme de eşitsizdir. Eşitsiz gelişme kapitalizmin en temel yasasıdır; ancak daha kolaylıkla kavranması

tekelci aşamada mümkün olabilmiştir (Küçük, 1981: 35). Lenin'in kapitalizmin en yüksek aşaması olarak adlandırdığı emperyalist dönemde oluşan uluslararası işbölümü çevre ülkeleri kendi gelişmesinde her türlü inisiyatiften yoksun kılmakta ve bu ülkelerin gelişmiş ülkelere "yetişme" şansını ekonomik, kültürel ve siyasal düzeyde sıfıra indirmektedir (Lenin, 1992; Amin, 1991: 199). Modernleşme kuramcılarının varsayımının aksine tarih düz ve mekanik bir ilerleme çizgisi sergilememektedir (Amin, 1997: 152). Lenin bu tahliliyle, Barrington Moore'un "komünist yol" olarak adlandırdığı modernleşme çizgisinin hatlarını oluşturmuştur.

Immanuel Wallerstein, Arghiri Emmanuel, Andre Gunder Frank ve Samir Amin gibi düşünürler azgelişmişlik olgusunu gelişmiş dünya kapitalist sisteminde aramaktadır. Dünya kapitalist sistemi merkez kapitalist ülkeler ile çevre ülkelere oluşmaktadır. Azgelişmişliği ya da çevre ülke olma koşullarını merkez kapitalist ülkeler ile ilişkilerden soyutlayarak açıklamak mümkün değildir. Merkez ve çevre ülkeler arasındaki "eşitsiz değişim" azgelişmişliği sürekli kılmaktadır. Klasik iktisatçı Ricardo'nun "mukayeseli üstünlükler teorisi" gerçeği yansıtmamaktadır. Uluslararası işbölümü her zaman merkezin ve özellikle merkezdeki en gelişmiş ülkenin lehine işler. Eşitsiz değişimin nedenleri, dünya çapında iktisadi bir işbölümü, meta zincirlerinin yönü, fiyatların belirlenmesinde bir tarafın zora başvurması, dış ticaret hadlerindeki eşitsizlik, emek verimliliğindeki farklılıklar ve sermayenin uluslararası serbest dolaşımına karşın emeğin serbest dolaşımının kısıtlanmasıdır. Böylece çevre ülkede oluşan üretim fazlası, yani "artık" merkeze aktarılmakta ve böylece çevrede sermaye birikim ve yoğunlaşması gerçekleşmemektedir. Buna karşın, artığın merkeze aktarılması merkezdeki sermaye yoğunlaşmasını ve dolayısıyla eşitsizliği daha da artırmaktadır. "Tarihsel bir sistem

olarak kapitalizm”, eşitsiz değiş tokuşu öylesine iyi gizlemiştir ki sistemin açık muhalifleri bile mekanizmanın işleyişini beş yüz yıl sonra ortaya koyabilmiştir (Wallerstein, 2012a: 31).

Eşitsiz gelişme kuramcıları modernleşme kuramcılarının aksine, azgelişmişliği dışsal ilişkilere bağlarken, gelişmeyi içsel güçlerde aramaktadır. Yani, merkez kapitalist ülkelerle ilişkiler azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin gelişmesini önleyici etkiler yapmaktadır. Kısır döngünün aşılması için azgelişmiş ülkenin bağımsız bir strateji izlemesi gerekmektedir; bu da içsel faktörlerin yapabileceği bir şeydir. Eşitsiz gelişme kuramcıları, modernleşme kuramcılarının yaklaşımını bir nevi ters yüz etmektedir ve dolayısıyla azgelişmişliği sürekli kılan ve dışsal faktörlerle birlikte gelişen/dönüşen içsel faktörleri göz ardı etmektedir. Bu yaklaşım, tarih yazımı söz konusu olduğunda, yerel tarihlerin göz ardı edilmesi nedeniyle kapitalizm öncesi toplumlardaki sınıf ilişkilerini açıklamakta başarısız kalmaktadır (İslamoğlu İnan, 1991: 30).

Üçüncü yaklaşım da eşitsiz gelişme ilkesinden yola çıkmaktadır. Ancak ülkelerin modernleşme sürecinin özgünlüğünü dışsal faktörlerle birlikte iç dinamiklerin etkileşiminde aramaktadır. On altıncı yüzyıl Avrupa’sında tek tek ülkelerden söz etmek mümkündü. Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya veya Osmanlı İmparatorluğu gibi. Ancak on dokuzuncu yüzyıl ile birlikte artık tek tek ülkelerden değil, bir bütünden söz edilebilir. Bu bütünlük kapitalizmin, bir taraftan hammadde ithali ve diğer taraftan meta ve sermaye ihracı yollarıyla sağlanmıştır. Bundan sonra ülkeleri tek tek inceleyerek anlamak mümkün değildir. “Bütünlüğün kendi gelişimi, parçalarına eşitsiz biçimde yansır; ancak eşitsiz gelişen her parça bütünlük içinde yer aldığından ve bütünlüğün etkilerinden bağımsız olamayacağından, gelişme aynı

zamanda bileşiktir” (Çulhaoğlu, 2012: 8). “Kapitalizm ilk olarak tek bir ülkede ortaya çıkmıştı. Ondan sonra, bir daha asla aynı şekilde ortaya çıkmadı. Hareket yasalarının her yaygınlaşması sonraki gelişinin koşullarını da değiştirdi ve her yerel bağlam değişim süreçlerini kendine göre biçimlendirdi (Wood, 2003: 189).

“Günümüzde yeni kurulan bir sanayi nasıl işe el zanaatları ve tekniklerinden başlayıp ancak bundan sonra çağdaş dev bir işletmeye dönüşmüyorsa, kapitalizm de bugün yeni bir ülkeye en ileri biçimiyle ithal edilmekte, devrimci sonuçlarını da örneğin Hollanda ve İngiltere’de olduğundan daha güçlü biçimde ve çok daha kısa süre içinde ortaya koymaktadır (Çulhaoğlu, 2012: 8-9).

Birleşik gelişme nedeniyle, modernleşme sürecine geç giren ülkeler dışsal zorunlulukların itişiyile ya da geriden gelmiş olmanın avantajıyla bazen gelişmiş toplumun en ileri biçimlerini devralabilmektedir (Savran, 1986: 66). Ekonomik gelişmedeki eşitsizliğe bağlı olan siyasal gelişmedeki eşitsizlik, ekonomik gelişmedeki eşitsizliğin basit bir sonucu ve yansıması değildir; siyasal gelişmedeki eşitsizlik de önemli ve bağımsız bir anlama sahiptir (Küçük, 1985: 570). Bu nedenle, Türkiye’de kadınlara seçme ve seçilme hakkının yasallaşması ve ekonomide planlama deneyimi gibi bazen en gelişkin uygulamalar modernleşme sürecine daha erken girmiş ülkelere daha önce hayata geçirilebilmiştir. Diğer taraftan, aynı azgelişmiş toplumda, en eski ya da geleneksel biçimler de yerini koruyabilmektedir. *Böylece, aynı toplum içerisinde çok farklı evreler bir araya gelmekte, farklı tarihsel aşamalar iç içe geçmektedir.* Eşitsiz ve bileşik gelişmenin sonucunda, bazen kabile toplum yapısının tepesinde modern bir devlet aygıtı, bazen tarımda bir devrim yaşanmadan sanayi kesiminin kapitalistleşmesi, bazen de Türkiye ve Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi planlama ve devlet girişimciliği vb. daha olgun ve yeni biçimlerin gelişmiş ülkelere önce uygulamaya geçirilmesi şeklinde görülebilir.

“Olanaksız olan tek şey azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin gelişme biçiminin gelişmiş ülkelerle aynı yolu izlemesidir” (Savran, 1986: 66-68). Dolayısıyla her toplumun gelişme/modernleşme süreci somut veriler ışığında ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Her ülkenin modernleşme deneyiminin özgünlükler içermesine karşın geç modernleşen ülkelerle ilgili bazı ortaklıklar saptamak da mümkündür. *En önemli ortaklık modernleşme sürecinin devlet merkezli yürütülmesidir*; devlet merkezlik merkezi ve güçlü bir bürokrasinin doğması ve modernleşmenin sürükleyicisi haline gelmesiyle gerçekleşmektedir. Almanya, Rusya, Japonya ve Türkiye’nin ortak çizgisi belirtilen bu “yukarıdan modernleşme” deyimine uygunluğudur. Ancak, bürokrasinin sürükleyiciliği, arkalarında modernleşme sürecini destekleyen bir sınıfın var olmadığı anlamına gelmemektedir.

Modernleşme süreci, kıta Avrupa’sında yönetimde merkezileşme ve bürokrasinin birlikte gelişmesine yol açmıştır. Modern bürokrasinin gelişimi ile devlet bir yandan toplumun tüm hücrelerine nüfuz ederek, toplum üzerinde yoğun bir denetim kurma imkânına ulaşmış, diğer taraftan sürecin getirdiği yıkımlara karşı yürütülen toplumsal muhalefet sayesinde eski toplumların “tebaası” modern devletin “yurttaşı” haline gelmiştir. Yurttaş ise tebaadan farklı olarak, siyasal katılma, toplumsal örgütlenme, kamu hizmetlerinden yararlanma ve fırsat eşitliği haklarına kavuşabilmektedir. Ortaçağda vakıflar eliyle “hayır” olarak yapılan yardımlar, modern devletin yurttaşlarına eşitlik ilkesine göre vermesi gereken birer kamu hizmeti haline gelmiştir. Modern ulus devlet yurttaşlarına fırsat eşitliğini sağlamak yükümlülüğünü üstlenmiştir. Bu yükümlülük genişleyen bürokratik yapı ile yerine getirilmektedir. Fransız İhtilali’nin “eşitlik, özgürlük, kardeşlik” sloganının demokrasinin en temel tanımını ifade ettiği düşünülürse; tezde, *modern bürokrasinin*

gelişiminin, toplumsal muhalefetin canlılığı ölçüsünde, yarattığı fırsat eşitliği ile ülkelerin demokratikleşme sürecine katkı sunduğu savunulmaktadır.

Diğer taraftan, Weber yönetimin bürokratikleşmesinin sarsılmaz bir iktidar ilişkisi kurduğunu ileri sürülmektedir (Weber, 2008: 325). Bu tahlil, Weber'in "gelişmiş bir bürokrasi ile demokrasinin zıt olduğu" düşüncesine temel oluşturmaktadır. Gelişkin bürokratik "gözetim aygıtları" yoluyla devletin "gözetim kapasitesi" en üst düzeye çıkmış ve sonuçta "demir kafes" inşa edilmiştir. Bu da yalnız modern devlete özgüdür. Weber'in bu görüşü çağdaş yazarlar tarafından da paylaşılmaktadır. Bürokrasinin mükemmel gelişimi ile "iktidar" yasalar çerçevesinde "anonimleşmektedir". Anonimleşme ise görünmezliğe yol açmakta, "yurttaş" kimliği iktidarla gönüllülük ilişkisine bağlandığından, yurttaşlar ve iktidar arasında bir tür "rıza" ilişkisi kurulmaktadır. "Rıza" ise, yurttaşların iktidar karşısında mutlak teslimiyetine yol açmaktadır (Dikmen, 2011: 59). Bu bir taraftan teknolojinin, ancak temelde ussal ve merkezileştirilmiş örgütlenme biçiminin bir sonucudur. Giddens, modern öncesi hiçbir devletin bu yetkinliğe ulaşamadığını belirtir (Giddens, 2014: 61).

Weber'e göre demokrasi "siyasal gücün minimize edilmesi" anlamına gelmektedir. Siyasal gücün minimize edilmesinin araçları ise, kısa görev süreleri, denetimler, dengeler, referandum vb. uygulamalardır (Weber, 2008: 112). Bürokrasinin demir kafesini kırabilecek ve bir denge unsuru olabilecek en önemli şey buhranlı durumlarda ortaya çıkacak "karizmatik lider" yönetimidir. Bunun anlamı, devletin rasyonalizasyonu olan bürokrasinin gücünün "irrasyonallite" ile aşılması ya da kırılmasıdır (Çiğdem, 2012: 161).

Françoise Dreyfus, *Bürokrasinin İcadı Fransa Büyük Britanya ve ABD’de Devlete Hizmet Etmek* adlı yapıtında, üç ülkede bürokrasinin oluşumunu ve gelişim evrelerini inceleyerek şu sonuca ulaşmıştır: Weberyen türde, yani ussal, tarafsız ve bilimsel bir kamu yönetiminin oluşum süreci ile demokratik siyasal ve toplumsal dönüşüm süreci paralel gelişmiştir (Dreyfus, 2014). İngiltere’de 1870’den beri kamu yönetimi reformunda önem taşıyan tarihler ile demokratikleşme sürecine damgasını vuran tarihler arasında bağlantı vardır. Bir taraftan 1918 yılına dek adım adım genişletilen ve 1918’de erkekler için sağlanan genel oy hakkı yani siyasal demokratikleşme, diğer taraftan zorunlu ve kamu okullarında ücretsiz eğitimi getiren 1870 yasasının sağladığı toplumsal demokratikleşme kamu bürokrasinin de dönüşümüne yol açmıştır. Keza Fransa’da kamu hizmetine girme konusundaki eşitlik hakkı ile parlamenter cumhuriyetin sağlanması süreci paraleldir (Dreyfus, 2014: 240). Her iki ülkede de parlamenter rejim geliştikçe yönetim de özerkleşmiştir (Dreyfus, 2014: 152).

Parlamenter demokrasinin gelişim sürecinde kamu görevlilerinin hükümdarın değil, devletin hizmetinde oldukları fikri gelişmiştir; İngiltere’de kralın hizmetkârı olan memurların maaşı krallık bütçesinden ödenmekteyken 1831’den itibaren parlamentonun onayladığı devlet bütçesinden ödenmeye başlanmıştır (Dreyfus, 2014: 186-187). Kamu görevlilerinin maaşlarının hazineден ödenmesi ilkesinin yerleşmesiyle görevlerin babadan oğula geçmesi anlayışı da sonlanmıştır (Dreyfus, 2014: 103). *Modern bürokrasinin oluşumu süreci, bir yönüyle kamu görevine adam alma sisteminin aristokrasi ile bağının kesilmesi ve bunun yerine eğitim/liyakat ölçütünün yerleşmesi sürecidir* (Dreyfus, 2014: 193-194).

Devrim öncesi Fransa’ında tüm memuriyetlerin “makam satışı” yoluyla satılması nedeniyle (Mooers, 2000: 141) 1789 İhtilali’ndeki en önemli talep kamu görevlerinin alınıp satılmasından vazgeçilerek herkese açık hale getirilmesiydi. Eşitlik tartışmaları temel olarak herkesin sivil ve askeri görevlere kabul edilmesi, adaletin parasız işlemesi ve görevlerin parayla alınıp satılması uygulamasına son verilmesi üzerinedir. Kamu hizmetine girme eşitliği yargı ve vergi alanlarındaki eşitlikten de önce ele alınıp tartışılmıştı. Bu nedenle 1791 Anayasasının birinci faslı “bütün yurttaşlar erdemlerinden ve yeteneklerinden başka ayırım olmaksızın her türlü mevki ve işe girebilir” cümlesi ile başlamaktaydı (Dreyfus, 2014: 90-93). *Modern bürokratik yönetim toplumsal mücadelelerin de katkısıyla, siyasal ve toplumsal demokratikleşmeyle paralel gelişmiştir.* Toplumsal mücadeleler yoluyla memuriyet hakkı tüm yurttaşlara yaygınlaştırılmış ve genişleyen kamu hizmetleri ile eğitim, sağlık vb. imkânlar tüm yurttaşlar için bir hak haline gelmiştir. Yurttaşların devlete hizmet sunma ve devletten hizmet almada eşitlik hakkının sağlanması süreci toplumsal eşitlik ve özgürleşmeye doğru atılmış adımlardır.

Modern bürokrasi ile demokrasi arasında paralellik kurulmasının bir dayanağı daha vardır. Modern bürokrasi kurumsallaştığı/yasallaştığı ölçüde yürütmenin/siyasal iktidarın memurlar üzerindeki denetimi zayıflamaktadır. Dreyfus’un bu konudaki yorumu ilginçtir. Ona göre, neoliberal yaklaşımların müdahaleci devlete karşı söylemlerinin arkasında memurlar üzerindeki denetimin yeniden oluşturulma iradesi bulunmaktadır; çünkü bürokrasinin kurumlaşması nedeniyle hükümetler geniş ölçüde memurlar üzerindeki bu denetimden yoksun kalmaktadır (Dreyfus, 2014: 217). Anonimleştiği için içselleştirilmiş ve görünmez, dolayısıyla güçlü bir iktidar kaynağı

olarak tanımlanan bürokrasi, bir diğerk açıdan, kurumsallaştığı ölçüde yürütmenin gücünü sınırlayan bir özerkliği temsil etmektedir.

Kurthan Fişek, *Yönetim* adlı yapıtında Marksist bürokrasi kuramını diğerk bürokrasi kuramlarından farklı olarak “düşünsel çaba” olmanın ötesinde, “koşullarla birlikte ürünlerinin de değıştirilmesine yönelik bir siyasal eylem biçimi” olarak tanımlamaktadır. Buna göre bürokrasi ile demokrasi arasındaki karşıtlığın giderilmesi mümkündür. Bu amaçla geliştirilen ve Paris Komünü’ndeki uygulamalardan esinlenen tedbirleri üç başlık altında özetlemek mümkündür. Bunlardan birincisi bürokrasideki tüm ücretlerin “ortalama işçi ücreti” düzeyine indirilmesidir. Böylece bürokratik görevin ayrıcalıklı durumu ortadan kalkacaktır. İkinci tedbir, “güçler ayrılığı” ilkesine son verilerek tüm yasama ve yürütme yetkilerinin seçilmiş kişilerden oluşan tek bir organda toplanması ve herkesin artan ölçüde devlet yönetiminde yer almasıdır. Üçüncü tedbir her görevin onu en iyi yapacak kişiye verilmesi ve başarısızlık halinde görevden alınabilmesi için tüm kamu görevlerinin seçimlik, sorumlu ve azledilebilir hale getirilmesidir (Fişek, 2005: 109).

Vakıflardan ekonomik ve yönetsel olarak en çok fayda sağlayan ulemanın modernleşme sürecine muhalefet etmesi gibi, Türkiye’de Aydınlanma karşıtları her zaman bürokrasi karşısında tutum almıştır. Yalçın Küçük bu tutumu “Türk gericiliğinin bürokrasi düşmanlığı” olarak adlandırmakta ve Tanzimat ile başladığını belirtmektedir. Küçük, Osmanlı dönemi liberal düşüncesinin temsilcilerinden Prens Sabahattin’in “Türkiye Nasıl Kurtarılabilir” başlıklı yazısından Tanzimat ve bürokrasi düşmanlığı ile ilgili bölümü aktarmaktadır:

“Tanzimatın özü, ileride gösterileceği gibi, geliri bir merkeze toplayarak, büyük bir yönetim hayatı cemaati, yani merkezî yönetim örgütüyle çerçvelenecek bir memurlar topluluğu

meydana getirmekten başka bir şey değildir... Nasıl ki Tanzimat, ülkemiz için bireycilik alanında yeni toplumlara doğru bir gelişme, toplumumuzu sosyal mutluluğa ulaştıran bir yola getirdiğini gösterecek bir belirti olamıyorsa...” (Küçük, 1984: 373-374; Prens Sabahattin, 1965: 49).

Prens Sabahattin merkeziyetçiliği reddetmekte ve toplumsal gelişim için bireyin gelişimini, özel teşebbüsün önemini ve adem-i merkeziyetin gerekliliğini savunmaktadır (Prens Sabahattin, 1965; Ülken, 1992: 205-208). Prens Sabahattin’in görüşleri değişim karşısında eskiyi savunan toplumsal sınıflarda alıcı bulmuş ve kurduğu Ahrar Fırkası II. Meşrutiyetin ilanına karşı düzenlenen 31 Mart Vakasına karışmıştır.

Osmanlı modernleşmesi, Prens Sabahattin’in özleminin aksine, benzeri ülke örnekleri gibi devlet merkezli olarak başlamıştır. Bu nedenle “tepeden inmecilik” olarak görülmekte ve demokratik gelişim ile bağdaştırılmamaktadır. Ancak, “yukarıdan modernleşme”, aşağıdan modernleşme gerçekleştirebilecekken bir tercih olarak değil, bir zorunluluk olarak gerçekleşmiştir. İlhan Tekeli *Modernizm Modernlik ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi* adlı yapıtında “geç aydınlanan ülkelerin erken aydınlananları” ibaresini kullanmakta ve bu kişilerin modernliğin yayıcı aktörleri olma işlevini ele almaktadır (Tekeli, 2014: 50-52). Erken aydınlananların bu işlevi “toplum mühendisliği” midir ve dolayısıyla gayrimeşru mudur? Tekeli, Türkiye’deki muhafazakâr popülist akımlarda “tarihte özne olmak hakkının sadece kitlelere tanındığı ve bunun dışındaki elitlerin meşruiyet dışı bırakıldığı” tespitini yapmaktadır (Tekeli, 2014: 58). Yazar, kitlelerin kendi özgür seçimleri ile talep etmemesine karşın erken aydınlananların özgürleştirme çabasını meşru görmektedir. Bunun gerekçesi geleneksel toplumun meşru siyasi iktidarının

da dayanağını halktan almamasıdır. Geleneksel toplumda siyasi iktidarın kaynağı tanrıdır ve geleneğin dışında herhangi bir hareket özgürlüğü yoktur. Tekeli'nin ifadesiyle:

“... Bu aydınlar temelde yaşadıkları toplumdaki insanları otoriter baskılardan kurtarmak ve özgürleştirmek istemektedirler. Ama onların yaşamlarını değiştirmek için otoriter bir müdahaleyi yapmaktadırlar. Bu kolayca üstesinden gelinemeyecek bir ikilem yaratmaktadır. Amacı insanı özgürleştirmek olan müdahalede, değiştirmek istediği insanın özgürlüğü dikkate alınmamış olmaktadır. Bu halde müdahale edenler, gerçekleştirmeyi istedikleri özgürlüğü kendileri askıya almış olmaktadır. Bu ikilemi giderebilecek bir açıklama, geleneksel toplum için bir özgürlük bulunmadığı (dır)... **Askıya alındığı iddia edilen aslında olmayandır.** Bu müdahale olmazsa özgürlük hiç gelmeyecektir. Oysa bu müdahale bir süre sonra özgürlüğü sağlayacaktır” (Tekeli, 2014: 82).

Tekeli, toplum mühendisliği gibi görünen yukarıdan müdahalelerin özgürlükle bağdaştırılmasının yolunu, modernleşme ve aydınlanma sürecine yalnız yaşanan dönem değil, geleceği de içeren bir boyutla yaklaşmakta bulur (Tekeli, 2014: 82). Osmanlı toplumunun “tebaası” ile Türkiye Cumhuriyetinin “yurttaşı” karşılaştırıldığında, modernleşme sürecinin “bireyin/halkın özne” haline getirilmesindeki katkısı açıktır.

Rıfa'at Ali Abou-El-Haj *Modern Devletin Doğası 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* başlıklı yapıtında “Osmanlı Devleti ve toplumunun esasen kendine özgü bir toplum olduğu” yaklaşımı yerine “Osmanlı tarihinin diğer tarihlerle karşılaştırılabilir ve benzer şekilde ele alınabilirliği” yaklaşımını önermektedir (El-Haj, 2000: 27). Bu yaklaşım “devletten ziyade sınıf üzerine yoğunlaşmayı” gerektirmektedir. Sınıf tahlilleri yapılması halinde, Osmanlı toplumunun farklı bir üretim tarzına ya da “durağan” olduğuna dair gerçek dışı teorilere gereksinim

duyulmaması yanında, erken modern dönem devlet oluşumunu modern devletin değerleriyle değerlendirmek gibi anakronik yaklaşımdan da sakınılabilecektir. Örneğin, modern ulus-devlete özgü bürokrasi ve liyakata dayalı uygulama ve kurumlar dizisini Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde² aramak gibi (El-Haj, 2000: 105-107). Ya da, o dönemde yazılmış risalelerde yer verilen ve risale yazarının sınıfsal aidiyeti ile idealleştirdiği betimlemeyi gerçekliğin tam bir yansıması olarak almak, tartışmasız kanıtlar olarak sunmak gibi (El-Haj, 2000: 55). Oysa nasihatname yazarlarının klasik dönem yorumu idealize edilmiş bir resmin geçmişe yansıtılmasından başka bir şey değildir (El Haj, 2000: 70). El-Haj'a göre nasihatname yazarlarının sunduğu “durağan imge” on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl bağlamındaki siyasi görüşlere uygun bir zemin hazırlamakta ve Osmanlı devlet ve toplumu durgun ve değişmeye kapalı olarak görülebilmektedir (El-Haj, 2000: 55).

Gerçekte, Osmanlı toplumu tarihi boyunca sürekli bir değişim içerisinde olmuştur. Bu değişimin motoru Avrupa'nın ticari ve ekonomik rekabeti, askeri tehditleri vb. yanında iç güçlerin dinamizmidir. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru başlayan ve on yedinci yüzyıl boyunca devam eden dönüşüm Osmanlı yönetici eliti içindeki bir mutabakatın bozulup başka bir mutabakatın ortaya çıkmasının göstergesidir (El-Haj, 2000: 103). Vergilendirmeye ilişkin dönüşüm ve bu dönüşümün yol açtığı isyanlar Anadolu ve Rumeli'de miri toprak rejiminden özel mülkiyete geçişe neden olmuştur. İltizam ve malikâne sistemine geçişin dışında bazen miri topraklar resmen özel mülke dönüştürülmüş ve on sekizinci yüzyılda bu temlikler yaygınlaşmıştır. Örneğin Musul eyaletinde geniş miri topraklar Celilî'lere temlik edilmiştir (El-Haj, 2000: 45). Bu dönüşümler Osmanlı ülkesindeki mülkiyet

² “Osmanlı Klasik Dönemi” Kanuni Sultan Süleyman döneminin sonuna dek ve ilke olarak tarım topraklarının devlete ait olduğu mirî arazi sisteminin geçerli olduğu dönemi ifade etmektedir.

yapısını değiştirmiş, yerel güçleri öne çıkarmış ve âyan, sarraf, tefeci gibi sınıfların yükselmesine neden olmuştur.

Dikkate alınması gereken bir olgu da Osmanlı devlet ve toplumunun tarihin her döneminde Avrupa ile ilişki içerisinde olduğudur (El-Haj, 2000: 119; Kütükoğlu, 2013; İnalçık, 2017: 153-163; Kafadar, 2017: 73-122). Dolayısıyla *Osmanlı Devleti birden bire Avrupa ile karşılaşp onun zorlamasıyla değişim yaşamamıştır*. Osmanlı toplumunun sınıfsal dönüşümüne etki eden ve Osmanlı sanayisi yerine bir ticaret sınıfı örüntüsü oluşmasına neden olan, bu dönüşümü destekleyen Avrupa tüccarlarının müteceviz uygulamaları yanında içerdeki sınıfsal dönüşümdür. Osmanlı devlet ve toplumundaki dönüşüm bu etkenlerin birlikte değerlendirilmesi ile anlaşılabilir.

Osmanlı Devleti, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'na dek hiçbir kurumunu doğrudan ve bir bütün olarak Batıdan almamış veya Batının zorlamasıyla kurmamıştır. Örneğin bu tezin konusu olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin örgütlenme biçimi 1586 yılında kurulan Evkaf-ı Haremeyn Nezareti'ne dayanmaktadır. Nezaret örgütlenmesi zaman içerisinde dönüşerek ve diğer vakıf birimlerini de bünyesine katarak 1826 yılında merkezi bir örgüt haline gelmiştir. El-Haj, benzeri bir saptamayı reisülküttaplık kurumunun Hariciye Nezareti'ne dönüşmesi konusunda yapmaktadır (El-Haj, 2000: 118). Bu saptama önemlidir; çünkü bu saptamalarla iki tez çürütölmektedir. Birincisi, Osmanlı devlet ve toplumunun durağan olduğu tezidir. Yapılan incelemeler Osmanlı toplumu ve yönetim örgütlenmesinin zaman içerisinde sürekli dönüşüm geçirdiğini ortaya koymuştur. "Durağan Osmanlı toplumu" Tanzimat ile birdenbire hareketlenmemiştir. Çürütölen ikinci tez, "toplum durağan ise değişim mutlaka dışarının baskı ve

zorlamasıyla gerçekleştirilebilir” tezidir. Osmanlı toplumunun da dış dinamikler ile birlikte iç dinamiklerin dönüşümüyle değiştiği saptaması “her toplumun kendi tarihinin öznesi” olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır (El-Haj, 2000: 14). Bu tezde de, “birleşik ve eşitsiz gelişme” yaklaşımının bir yansıması olarak, Osmanlı modernleşme sürecinin yalnızca Batının zorlamasıyla değil, içsel ilişki ve çelişkilerin birlikte değerlendirilmesiyle çözümlenebileceği savunulmaktadır.

Osmanlı modernleşmesinin sürükleyicisi olan ve saltanat merkezinin devleti ayakta tutmak için zorunlu gördüğü reformlar taşra elitinin bir kısmı tarafından da desteklenmiştir. Bir kısım taşra eliti merkezin güçlenmesinden yana tavır koymuştur. Çünkü yerel ürün ve pazarların dış rekabetten korunması güçlü bir merkezi yönetimle mümkündür ve bunun için bazı taşra eliti yerel özerklikten feragat etmeyi kabul etmiştir. II. Mahmut’un tahta çıkmasında ve reformların sürdürülmesinde bu kabul etkili olmuştur. Dolayısıyla İmparatorluktaki siyasal dönüşümü hiçbir birey tek başına başlatmamıştır; reformların ekonomik ve toplumsal bir temeli vardır (El-Haj, 2000: 121-124).

Osmanlı modernleşme süreci, düşünsel ve siyasal bir önhazırlık/birikim olmaksızın, pragmatik olarak başlamış ve “siyasi olayları besleyici ve açıklayıcı fikir hareketleri” belirli bir aşamadan sonra ortaya çıkmıştır (Ortaylı, 2007: 27; Tunaya, 1960: 4). Değişim Osmanlı toplumunun kendi gereksiniminin ürünü olarak başlamış ve her adım bir sonraki yenilik hareketini gerekli kılmıştır. Yalçın Küçük’ün ifadesiyle “*Tanzimat’ta tefekkürün, düşünmenin derinliği değil, pratiğin görkemi vardır*” (Küçük, 1984: 331). “Batıdaki gelişme prensibinin Osmanlı İmparatorluğu’na uygulanması tezi” ve diğer düşünsel akımlar Yeni Osmanlılar hareketiyle birlikte tartışılmaya başlanmıştır.

Osmanlı modernleşmesi, kopuşlarla değil, mevcut kurumlardaki reformcu dönüşümlerle ilerlemiştir. Toplum ve devlet örgütlenmesinin, o dönemin gereksinimlerine göre geçirdiği dönüşümler belli aşamalarda kırılmalara yol açmıştır. Örneğin, yeniçeriliğin kuruluşundan itibaren geçirdiği dönüşümler 1826 yılında tasfiyesine ve yeni ordunun kurulmasına yol açmıştır. Ancak yeni ordunun nüvesinde de talimli ordu düşüncesini benimseyen yeniçeriler vardır. Yine, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda miri toprak sisteminin dönüşerek özel mülkiyetin yaygınlaşması özel mülkiyeti yasalaştıran 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile sonuçlanmıştır (El-Haj, 2000: 13). Dolayısıyla Osmanlı modernleşme sürecinde Avrupa'nın baskısı veya başka nedenlerle birdenbire bir kopuş yaşanmamış, süreç Osmanlı toplumunun kendi gereksinimi doğrultusunda, belli bir katman tarafından başlatılmış, her reform bir sonraki reformun koşullarını yaratmıştır. Bu nedenle taklit değildir. Tekeli'nin ifadesiyle:

“... reformların bağlam bağımlı olma özellikleri varsa taklit olma iddiası dayanağını kaybedecektir... Gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde olsun reformları uygulayan devlet otoritesi zaman zaman güçlü dış etkiler altında kalmış olsa da hep bağımsızlığını korumuş, kararlarında kendi projelerini uygulama olanağına sahip olmuştur. Başka bir deyişle bu örnekte modernlik projesinin sömürge olmayan bir ülkedeki dönüştürme biçimi söz konusudur. Bu da yönetimlere önemli bazı seçme esneklikleri bırakmıştır” (Tekeli, 2014: 74)

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu Osmanlı Devleti'nden bir kopuş olmakla birlikte yeni devleti kuranlar da Osmanlı asker ve bürokratlarıdır. Üstelik Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nin kurumlarını tamamen tasfiye etmemiş, dönüştürülerek önemli ölçüde sürdürmüştür. Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti 3 Mart 1924 tarihli yasayla Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na

dönüştürülmüştür. Cumhuriyet döneminde Osmanlı Devleti'nden kalan vakıflar tasfiye edilmemiş ve Vakıflar Genel Müdürlüğü aracılığıyla vakfiyelerinde yazılı amaçlar doğrultusunda yönetilmeye çalışılmıştır. Vakıflar konusunda Cumhuriyetin en radikal hamlesi 1926 tarihli Medeni Kanun uyarınca “vakıf” adı altında yeni kurumlara izin verilmemesidir. Hayır amaçlı olarak kurulacak yeni örgütlenmeler için “tesis” adı uygun görülmüştür (MK, md. 73 ve devamı). Ancak, 1967 yılında Medeni Kanunun bazı maddeleri 903 sayılı Kanunla değiştirilmiş ve “tesis” yerine “vakıf” adının kullanılması serbestleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yapısını belirleyen esas unsur toprak sistemidir ve bu sistemde sürekli değişimlerle önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Merkezi güçler yerel güçlerin derebeyleşme eğilimi ile sürekli mücadele içinde olmuş ve on altıncı yüzyıldan itibaren derebeyleşme eğilimi güçlenmiştir. Taner Timur'a göre “feodalleşmeyi” sağlayan güçler Türkmen aşiret şefleri ve bunlarla işbirliği yapan yerli halklar iken, feodalleşmeye direnç gösterenler fetihçiler, “merkezi bürokrasi”yi oluşturmaya başlayan devşirmeler, Selçukluların “eski İslam” mirasından kalma ulema ile şehirlerdeki ahi örgütleridir (Timur, 2010: 28). Timur, tımar sisteminin yaygın olduğu dönem için “ön feodalizm” tanımını uygun görmektedir³ (Timur, 2010: 29).

³ Osmanlı toplum yapısını Weberyen patrimonyal yapı, Marx'ın doğu despotizmi yaklaşımından esinlenerek geliştirilen Asya Tipi Üretim Tarzı ve feodalizm olarak tanımlayan yaklaşımlar bulunmaktadır. Birinci yaklaşım Metin Heper'in *Bürokratik Yönetim Geleneği, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği* başlıklı yapıtında öne sürülmektedir (Heper, 1974). ATÜT yaklaşımı Sencer Dıvıçioğlu'nun *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* adlı çalışmasında öne sürülmüştür (Dıvıçioğlu, 1967). Osmanlı toplum yapısını “feodalizm” olarak

Osmanlı devlet ve toplum yapısının dönüşerek feodalleşmesi Osmanlı yönetici elitleri arasında yeni bir mutabakat kurulması anlamına gelmektedir ve bu *yeni mutabakatın kurulmasında vergi toplama tekniğindeki dönüşüm yanında vakıflar da merkezi bir rol üstlenmiştir*. Bu iki araç on yedinci ve on sekizinci yüzyılda miri toprak düzeninden özel mülkiyet düzenine geçilmesine ve adem-i merkezileşmeye olanak sağlamıştır. Vergi toplama usulünde zamanla tımar sisteminden iltizama ve daha sonra iltizamın özel bir biçimi olan malikâne sistemine geçilmiştir. Miri arazi aleyhine yapılan temliklerle kurulan vakıflar da bir tür özel mülkiyet anlamına gelmiştir. “Vergi ve müsadereden muaf olan ilmiye sınıfı ile yaygın mülk ve vakıflara sahip olan tarikat lideri şeyhler aynı feodal gelişmenin içindeydiler” (Timur, 2010: 289). Tezde, Osmanlı vakıf sisteminin yaygınlaşması ile miri toprak sisteminden özel mülkiyet sistemine geçilmesi arasındaki bağlantı ve nedensellik ilişkisine ayrıntılı olarak yer verilmektedir.

Osmanlı Devleti’nde on altıncı yüzyıl ortalarından itibaren, bir taraftan vakıf sistemi yaygınlaşırken diğer taraftan vakıf hukuku da önemli dönüşümler geçirmiştir. On altıncı yüzyıl ortalarından itibaren uzun vadeli kiralama akdi olan **icareteyn**⁴ sistemi geliştirilmiştir. İcareteyn yöntemi malikane yöntemi gibi kaydı hayat şartıyla kiralama ve toprakların bir ailenin yönetimine bırakılması anlamına gelmiştir. Ortaya çıkan bu yeni toplumsal mutabakatta âyanlar ve vakıf yönetimlerinde etkili olan ulema güçlenmiştir. İki zümrenin çıkarları iç içe geçmiştir.

tanımlayan bir çok çalışma vardır. Bu yaklaşıma örnek olarak Oğuz Oyan’ın *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları* adlı yapıtı verilebilir (Oyan, 1998).

⁴ Sözlük anlamı “çift kira” olan bu uygulama ile ilgili olarak bu tezin Üçüncü bölümünde açıklamalara yer verilmiştir.

Ortaçağ toplumlarında egemenliğin sürdürülmesinin temel aracı “kurumsallaşmış din”dir. Tezde, vakıf gelirlerinden en çok yararlanan kesimin vakıf kurucusu olan ailenin bireylerinden sonra ulema olduğu ortaya konulmuştur. Vakıflar ulemanın gelir kaynağı, yani maddi temeli olmuştur. Çeşitli rivayet ve risalelerden anlaşılmaktadır ki İslâm tarihi boyunca vakıflar, yönetici sınıfın iki kılıcı olan, kılıç ehli/seyfiye ile ilim ehli/*ulemanın* karşılıklı mücadele alanı olmuştur. Şeyh Necmüd’din Râzi’nin Selçuklu Sultanı Keykubata ithaf ettiği *Mirsâdü’l-İbâd* adlı yapıtında “vakıf gelirlerinin yalnız tahsis edilen amaçlara harcanması gerektiğini” ve “hakediş sahiplerini haklarından mahrum bırakarak orduya, bir köprünün, istihkâmın veya seddin tamirine harcamanın caiz olmadığını” söyler (Köprülü, 2005: 319).

Kanuni Sultan Süleyman’ın vakıf gelirlerinin hazineye aktarılması hakkında görüş istemesi üzerine yazılan risalede ordunun zafer kazanmasında ulemanın duasının önemi vurgulanır. Yönetilenlerin yöneticilerine “rıza” göstermesi ulema tarafından yapılan “dini” telkinler ve dualarla sağlanabilecektir (Akgündüz, 1990). *Seyfiye ile ulema arasındaki mücadele aynı zamanda yönetimin iki aracı olan “rıza” ve “zor” arasındaki mücadeledir.* Devlet, artı ürüne el koymak için yalnızca baskı uygulayan bir kurum değil, baskı ile hegemonyanın bütünleştiği bir yapıdır. Osmanlı Devleti’nde yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişki ve statünün korunması işlevini gören ve dolayısıyla yönetilenlerin rızasını/onayını sağlayan dinsel ideoloji ulema aracılığıyla sürdürülmüştür. İslamoğlu İnan ulemayı şeri ve örfî hukuka dayanan Osmanlı ideolojik örgüsünün düğüm noktası olarak görmektedir. Ulema hem örfî ve şeri hukuku uygulayan yargıçlar ve hem de vakıf yöneticisi olarak kritik bir görev üstlenmişti. Ulema “egemen toplumsal ilişkileri yeniden üretmeye yönelik entelektüel etkinlikleri sürdüren bir ‘organik aydınlar’ topluluğu olarak” görülebilirdi

(İslamoğlu İnan, 1991: 40-41). Yönetilenlerin yönetilmeyi kabul etmelerinin *manevi* gerekçesi ulema tarafından üretilmekteydi. Bazı yazarlar tarafından anakronik olarak “sosyal devletin araçları” olarak sunulan vakıf aşevleri ve diğer yardımlar ise rıza/onay üretmenin *maddi araçları* olarak işlev görmekteydi. Özetle, vakıflar bir taraftan “hayır” işleri ile toplumun zayıf kesimlerine yardım yapmakta, diğer taraftan vakıflardan en çok yararlanan ulemanın “dini telkinleri” toplumsal hareketleri engelleyebilecek bir araç olarak işlev görmekteydi.

Ulemanın premodern Osmanlı toplumundaki yeri böylesine önemliydi. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesinin ve yenilik hareketlerinin başarıya ulaşması için ulemanın etkisizleştirilmesi gerekiyordu. Tezde II. Mahmut’un yeni kurduğu Âsakir-i Mansure-i Muhammediye ordusuna kaynak aktarmak için vakıfların gelirlerini ve yönetimini merkezileştirdiği savunulmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin ilhak ettiği vakıf sayısı arttıkça yerel ulemanın vakıf gelirleri üzerindeki etkinliği de zayıflamaktaydı. Arşiv belgelerinin incelemeleri ilerledikçe tezin geçerliliği ve maddi dayanakları ortaya çıkmıştır. Osmanlı Arşivi içerisindeki 1826-1839 dönemine ait birçok belge vakıfların taşınır ve taşınmaz varlıklarının yeni ordunun gereksinimleri doğrultusunda kullanıldığını ortaya koymaktadır. II. Mahmut ulemanın etkisinin kırılması için bir taraftan vakıf gelirlerini merkezileştirmiş, diğer taraftan vakıf yönetimlerinde başta şeyhülislam olmak üzere ulema zümresinin belirleyiciliğini ortadan kaldırmıştır. Arşiv belgelerinin ve daha önce yapılan çalışmaların ortaya koyduğu bir konu da, iddiaların aksine, Nezaretin kurulmasının yolsuzlukların giderilmesine önemli bir katkısının olmadığıdır.

Çalışmada, doğrudan doğruya modernleşme sürecinin vakıf sisteminin çözülmesine yol açtığı tezi savunulmaktadır. Mustafa Nuri Paşa tarafından yazılan

Netayic'ül Vukuat (Mustafa Nuri Paşa, 1992) adlı yapıt başta olmak üzere birçok kaynakta Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması vakıf sisteminin çözülmesinin nedeni olarak gösterilmiştir. Onlara göre, vakıf kaynaklarının bürokratik reform için kullanılması vakıf eserlerinin bakımsız kalmasına yol açmıştı. Bu iddia mevcut vakıf eserlerinin bakımsız kalması konusunda öne sürülebilirse de vakıf sisteminin çözülmesi konusu daha geniş bir yaklaşım gerekmektedir.

Bu tezin iddiası, vakıflar yönetiminin merkezileştirilmesine de, vakıf sisteminin çözülmesine de neden olan şeyin devletin ve toplumun karşı karşıya kaldığı modernleşme süreci olduğudur. Modernleşme süreci üç nedenle vakıf sisteminin aleyhine işlemiştir. Birincisi, modernleşme ile gelişen aydınlanma, laik düşünce ve eğitim sistemi ulemanın etkili olduğu vakıf sistemi ile çatışmaktadır. Aydınlanma ile her insanın kendi aklı ile düşünmesi ve sorgulaması gerekliliği vurgulanmış ve Tanrı ile insan arasındaki aracı kişi ve kurumlar sorgulanmıştır. Her ne kadar Batıdaki kilise gibi Osmanlı toplumunda ruhban sınıfı olmadığı söylene de ulema, vakıflar aracılığıyla örgütlü bir kesim olarak hareket edebilmiştir. İkincisi, vakıf toprakların alınıp satılmaması kapitalizmin “meta” anlayışı ile çelişmektedir. Osmanlı topraklarının metalaşma süreci on dokuzuncu yüzyıl boyunca devam etmiş ve 1858 Arazi Kanunnamesi ve bu yasada 1867 yılında yapılan değişikliklerle toprak önemli ölçüde alınır-satılır hale getirilmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte can ve mal güvenliğinin sağlanması ve müsadere uygulamalarına son verilmesi, “özel mülkiyete dinsel bir güvence” olarak görülen vakıf kurma ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Üçüncüsü, Osmanlı tarihi boyunca vakıflar tarafından yerine getirilen aşevi, mektep, medrese, suyolları, köprü yapımı gibi toplumsal, beledi ve eğitim ile ilgili hizmetler

modern devletin yurttaşlarına sunduğu *kamu hizmetleri* haline gelmiştir. Dolayısıyla vakıfların bu hizmetlerine gereksinim kalmamıştır.

On dokuzuncu yüzyıl başında vakıf sisteminin merkezileştirilmesinin amacı başlangıçta yalnız yeni ordunun finansmanıydı. Sultan II. Mahmut'un Haziran 1826 tarihinde gerçekleştirdiği ve Vaka-yi Hayriye olarak adlandırılan yeniçeriliğin tasfiyesini Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu izlemiştir. Nezaretin kuruluşu ile **“irsat kabilinden”**, **“tahsisat kabilinden”** ya da **“gayrisahih”** denilen vakıfların yönetimi ve tüm diğer vakıfların denetimi merkezileştirilmiştir. İrsat kabilinden vakıfların yönetiminin merkezileştirilmesiyle başlayan süreç zaman içerisinde tüm vakıflar üzerinde merkezi yönetimin belirleyiciliği ile sonuçlanmıştır. Tezde Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kurulduğu 1826 yılı ile Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 dönemindeki Bakanlık faaliyetleri incelenmektedir. Çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Bakanlığın 1826-1839 dönemindeki büyüme ve örgütlenmesi ortaya konulmuştur. Bu dönem boyunca Nezaretin yönetimine giren vakıf sayısında sürekli artış görüldüğünden bakanlığın iş yoğunluğu artmakta, bu nedenle de Bakanlık örgütlenmesine yeni birimler eklenmektedir. Diğer taraftan Bakanlığın **“irsat kabilinden”** denilen vakıfları ilhak etmek dışında iplik fabrikasının kurulması, kayıkthane işletilmesi gibi vakıf kaynaklarıyla devletin gereksinim duyduğu yeni alanlara yatırım yaptığı görülmektedir. Böylece Bakanlık modern kamu yönetiminin gerektirdiği hizmetleri de yerine getirmeye başlamıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin modernleşmeye katkısı bir bakanlık örgütü örneği oluşturmasından çok vakıf kaynaklarının modernleşmenin sürükleyicisi haline gelen yeni ordu ile diğer modern kuruluşlar için kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti ilk bakanlık örgütü gibi görülmele birlikte diğer bakanlıklara öncü veya model olmamıştır. Aksine nezaretin ilk örgütlenmesi 1586 yılında kurulan Evkaf-ı Haremeyn Nezareti ile geleneksel Osmanlı hazine örgütlenmesine benzer birimlerden oluşmaktadır. Nezaretin modern bir bakanlık haline dönüşmesi on dokuzuncu yüzyıl boyunca geçirdiği değişimlerle ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti Osmanlı Devleti'nin modern bakanlık örgütlenmesi için model olmamıştır. Nezaretin Osmanlı modernleşmesine katkısı vakıf yönetiminin merkezileştirilerek, elde edilen kaynağın modern kurumların oluşmasında kullanılması yoluyla olmuştur. II. Mahmut'un saltanatı döneminde bu kaynak temel olarak ordunun gereksinimleri için kullanılmışken, sonraki dönemlerde maliye sisteminin modernleşmesinde ve eğitimin finansmanında kullanılmıştır.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne ilişkin çok az çalışma yapılmıştır. Bu tezin özellikle kuruluş dönemi faaliyetleri açısından alana katkısı olacağı düşünülmektedir. Nezarete ilişkin en önemli eserlerden biri İbnülemin Mahmut Kemal (İnal) ve Hüsameddin Hüseyin tarafından yazılan *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Hal Teracim-i Ahvali* adlı kitaptır. Kitabın hazırlanması Evkaf Nezareti tarafından planlanmış ve İbnülemin Mahmut Kemal başkanlığında bir komisyon kurularak İbnülemin Mahmut Kemal ve Hüsameddin Hüseyin tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın Osmanlıca baskısı çeşitli kütüphanelerde yer almaktadır. Rumî 1335/1919 yılında İstanbul'da basılan bu kitapta, Nezaretin kurulduğu 1826 yılından 1916 yılına kadar Evkaf Nazırı olarak görev yapan kişilerin yaşamları, nazırlıkları döneminde yaptıkları işler ve nezaretin örgüt şemasındaki değişiklikler anlatılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilişkin bir başka çalışma Seyit Ali

Kahraman'ın *Evkaf-ı Hümayun Nezareti* adlı kitabıdır ki büyük ölçüde yukarıda bahsedilen kitaptan yararlanılarak hazırlanmış bir özet niteliğindedir (Kahraman, 2006).

Vakıflarla ilgili en temel kaynaklardan biri Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1938 yılından beri yayımlanan *Vakıflar Dergisi*'dir. Ömer Lütfü Barkan, Fuat Köprülü ve Bülent Köprülü gibi vakıflar konusunda en önemli çalışmaları yapan yazarların birçok makalesi bu dergide yayınlanmıştır. Dergide Evkaf Nezareti ile ilgili çok az makaleye rastlanmıştır. Bunlardan biri Dr. Nazif Öztürk tarafından derginin 21. sayısında yayınlanan "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası" başlıklı ve diğeri 23. sayısında yayınlanan "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar" başlıklı makalelerdir (Öztürk, 1990; Öztürk, 1994). Dergide İbnülemin Mahmut Kemal ve Hüsameddin Hüseyin'in Nezaret ile ilgili kitabı Nazif Öztürk tarafından beş bölüm halinde Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır (Öztürk, 1982a; Öztürk, 1982b; Öztürk 1983b; Öztürk, 1984; Öztürk, 1985). Vakıflar Dergisinde Nezaret ile ilgili başka bir makale yer almamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde on yedinci yüzyıl vakıfları hakkında Hasan Yüksel, on sekizinci yüzyıl vakıfları hakkında Bahaeddin Yediyıldız ve on dokuzuncu yüzyıl vakıfları hakkında Nazif Öztürk doktora çalışması yapmıştır. Yediyıldız ve Öztürk'ün çalışmaları kitap olarak basılmıştır (Yüksel, 1990; Yediyıldız, 2003; Öztürk, 1995 a). Her üç çalışma da Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan ve örnekleme yöntemiyle seçilen vakfiyelerin incelenmesine dayanmaktadır. Osmanlı döneminden bugüne vakıfların kamusal denetimine hukuksal yönüyle yaklaşan

doktora çalışması Ali Akyıldız tarafından yapılmıştır (Akyıldız, 1997). Çalışmada özellikle ilk üç kaynaktan büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan *150. Yılında Tanzimat* başlıklı sempozyumda Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile ilgili bir bildiri sunulmuştur. Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız ve Dr. Nazif Öztürk tarafından sunulan “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları” başlıklı bildiri, Nezaretin kurulması ve merkezileşmeyle birlikte vakıf sisteminin zayıflatıldığı tezini savunmaktadır (Yediyıldız-Öztürk, 1992). Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1985 yılında düzenlenen Vakıf Şurası’na sunulan bildiriler *I. Vakıf Şurası* başlığıyla 1986 yılında kitaplaştırılmıştır.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile ilgili tek tez çalışması California Üniversitesi’nde John Robert Barnes tarafından yapılmıştır. *Evkaf-ı Hümayun; Vakıf Administration Under The Ottoman Ministry For Imperial Religious Foundations 1839-1875* başlıklı çalışma büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan birincil kaynaklara dayanmaktadır (Barnes, 1986). Tez, 1986 yılında kitap olarak basılmıştır. Kitapta, Vakıf sisteminin Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki yeri ve önemi, sistemin İslamiyet ile ilgisi, yaygınlaşma nedenleri ile bakanlık olarak örgütlenmesinden I. Meşrutiyet’e kadar olan faaliyetleri, daha çok vakıf yolsuzlukları bağlamında ele alınmaktadır. Çalışmada Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kuruluşu ile yeni ordunun kaynak ihtiyacı arasında ilişki kurulmakla birlikte, bu ilişki yeniçeri ve Bektaşî vakıflarının kaynaklarına el konulması üzerinden anlatılmaktadır.

Doğrudan Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile ilgili literatür yukarıda belirtilenlerden ibarettir. Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmalarda Evkaf Nezaretine ilişkin çok kısa notlar bulunmaktadır. Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan

Belleten dergisinin tüm sayıları taranmasına karşın doğrudan Evkaf-ı Hümayun Nezareti ve vakıf sistemi ile ilgili çalışmaya rastlanmamıştır. Dergide daha çok, Tanzimat ve idari yapıdaki değişiklikler, Tanzimat'ın sosyal etkileri, Batılı ülkelerle ilişkiler ve II. Mahmut dönemi uygulamaları hakkında çeşitli makalelere yer verildiği görülmüştür.

Modernleşme ve Osmanlı modernleşmesi konusunda geniş bir literatürle karşılaşmış, mümkün olduğu ölçüde bu literatür taranmaya çalışılmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile ilgili dördüncü bölümde, yukarıda sayılan sınırlı kaynak yanında, büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanılmıştır. Osmanlı arşivinde konuya ilişkin binlerce belge bulunmakta ve belgelerin okunması Osmanlıca okuyabilmeyi gerektirmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi için Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi'nin açtığı Osmanlı paleografyası kursuna devam etmek gerekmiştir. Kursun birinci döneminde matbu yazılar ve ikinci döneminde kısıtlı da olsa el yazısı belge okuma dersleri alınmıştır. Vakıflarla ilgili literatür bilgisinin yardımıyla ve belgelerin önemli bir kısmının rika türüyle yazılması sayesinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivinden alınan belgeler okunabilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu Osmanlı modernleşmesi için bir başlangıç ve reformların bir aracı olmuştur. Bu nedenle çalışmaya modernlik ve Osmanlı modernleşmesinin analizi ile başlanılmıştır. Modernlik ile bağlantılı olan aydınlanma, laiklik ve kapitalizm ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu ilişki önemlidir. Çünkü aydınlanma insan aklını öne çıkarmış, Reform hareketi ile birlikte din ve dünya işleri yeniden yorumlanmış ve kapitalist üretim ilişkileri eski sınıf yapılarını ve üretim ilişkilerini değiştirerek

ekonomi ve siyaseti birbirinden ayırıştırıp modern bürokrasilerin yaratılması sürecini başlatmıştır. Osmanlı Devleti'nde ulemanın eğitim ve hukuk alanındaki hegemonyası, yani İslamoğlu İnan'ın ifadesiyle “organik aydın” olma niteliği ve vakıf sisteminden en çok yararlanan sınıf olması göz önüne alındığında, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşuyla modernleşme, Aydınlanma ve laiklik ilişkisi özellikle önem taşımaktadır. Modernleşme sürecinin yürütülebilmesi için Aydınlanma ve laiklik karşıtı ulemanın etkisinin kırılması gerekmektedir.

Modernleşme süreci genel olarak merkezileşmeye ve yeni bir kurumsallaşmaya yol açmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Osmanlı Devleti'nde yeni gelişmeye başlayan bürokrasi ve bakanlık sisteminin bir parçası olmuştur. Bu nedenle, çalışmanın bu bölümünde bürokrasi ile modernleşme ilişkisi de irdelenmiştir.

Birinci bölümde ayrıca, bir zorunluluk olarak Osmanlı modernleşme süreci ve bu sürecin özgünlüğü ele alınmıştır. Osmanlı modernleşmesi de geç modernleşme örneklerinden biridir; bu nedenle, modernleşme devlet merkezinden başlamıştır. İmparatorluğun savaşlarda uğramış olduğu yenilgiler reformun zorunluluğunun idrak edilmesini sağlamıştır. Diğer taraftan her yenileşme hareketinin yeniçeri/ulema ittifakının muhalefetiyle karşılaşması modernleşme girişimlerinin ordudan başlamasını zorunlu kılmıştır. Osmanlı modernleşmesi yayılma eğilimi gösteren kapitalizm koşullarında ve ekonomik bağımlılıkla birlikte gelişmiştir. Bir başka ifadeyle, Osmanlı modernleşmesi aynı zamanda bir “çevreleşme” (Pamuk, 2005a; Kasaba 1993), yani ekonomik bağımlılaşma sürecidir. Osmanlı modernleşmesi başka bazı ülkelerde olduğu gibi “çevreleşme” süreci olmakla birlikte, Batı ülkelerinin Osmanlı topraklarına ilişkin rekabeti nedeniyle, siyasal bağımsızlık korunabilmiştir.

Halk kitlelerinin geniş katılımıyla ve “devrim” olarak gerçekleşmeyen bu süreç bazı yazarlar⁵ tarafından “yukarıdan reform” olarak adlandırılmış ve küçümsenmiştir. Modernleşme sürecinde dış faktörlerin etkisine ve devlet merkezliliğe aşırı vurgu, sürecin meşruiyetinin sorgulanmasını amaçlamaktadır. Tezde, modernleşme sürecinin yalnız dış faktörlerin etkisiyle gelişmediği ve ülke gereksinimlerinin bir sonucu olduğu somut gerçekliklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde; vakıflar ve Osmanlı toplumundaki yeri ele alınmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Osmanlı Devleti'nin en önemli ve yaygın kurumlarından biri olan, vakıfların yönetim ve denetimini üstlenmişti. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin öneminin ve kapsamının anlaşılabilmesi için, Osmanlı toplumunun ekonomik ve toplumsal yaşamında vakıfların yerinin ortaya konulması gerekmektedir. Bölüme vakfın tanımı, türleri ve tarihsel kökenine ilişkin açıklamalarla başlanmıştır. Daha sonra, Osmanlı vakıf sisteminin özelliklerine yer verilmiştir. Osmanlı vakıf sistemi, yönetimini devraldığı Selçuklular dönemindeki vakıf sisteminin bir uzantısı olmuştur. Osmanlı vakıfları esas olarak gayrimenkul vakıflarıdır, yani belirli gayrimenkullerin gelirlerinin belirli bir amaca tahsisi ile kurulmuştur. Bu nedenle vakıf sistemi, İmparatorluğun sosyal ve ekonomik yapısını belirleyen toprak sisteminin önemli bir parçasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda para

⁵ Osmanlı modernleşme sürecinin “yukarıdan modernleşme” olarak tanımlanarak küçümsenmesi ve yalnız bürokratlar tarafından yürütüldüğü iddiası Prens Sabahattin'den başlayarak Hürriyet ve İtilaf çizgisine hâkim olmuştur. Cumhuriyet döneminde İdris Küçükömer, Şerif Mardin ve Murat Belge Osmanlı-Türk modernleşmesini “tepeden inmecilik” olarak tanımlamakta ve olumsuz görmektedir. “Tepeden inmecilik” eleştirisi “İkinci Cumhuriyetçilik” yaklaşımının temel dayanaklarından biri olmuştur (Prens Sabahattin, 1965; Küçük, 1984; Kalkandelen 2012; Küçükömer, 1994; Mardin 2013; Belge, 2014).

vakıflarının meşrulaşması Kanuni dönemine rastlamakta ve bundan sonra para vakıflarının yaygınlaştığı görülmektedir. On yedi ve on sekizinci yüzyıllarda vakıfların yaygınlaşması ekonomik ve toplumsal gelişmelerinin bir sonucudur; vakıflaşma sermaye birikiminin ve özel mülkiyetin bir aracı olarak kullanılmıştır (İnalçık, 1967). Çalışmada Osmanlı toprak sisteminin dönüşümü ile vakıflaşmanın artışı arasında, miri toprak sisteminden özel toprak hukukuna geçişin aracı olması bağlamında, bir ilişki olduğu tezi savunulmaktadır.

Osmanlı vakıf sistemini oluşturan vakıflar esas olarak, “ırşat kabilinden” veya “gayrisahih” denilen ve fethedilen toprakların, Padişahın temlik yetkisiyle, ailesine veya paşalara vakıf kurması amacıyla tahsis ettiği topraklardan oluşmaktadır. Padişahın temlik yetkisine dayalı olarak kurulan bu vakıflar kamusal kaynaklı olduğundan denetiminin yapılması gerekmiştir. Diğer taraftan, özel mülk ile kurulan vakıflarda ise kurucunun ölümünden sonra, vakıf kaynaklarının vakfiyede yazılı amaca uygun olarak yönetilmesi için “denetim” zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu nedenlerle doğan vakıfların “nezareti” geleneğini kendisinden önceki İslam devletlerinden almıştır. Nezaret kurulmadan önce de, vakıflar çeşitli unvanlardaki nazırlar tarafından denetlenmiştir. Bu bölümün sonunda Osmanlı vakıflarının Nezaretin kurulmasından önceki denetim organları açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde; Evkafı Hümayun Nezareti’nin, yeni ordunun gereksinim duyduğu kaynağın sağlanması amacıyla ve vakıf gelirlerinin merkezileştirilmesi için kurulduğu tezi savunulmaktadır. Bu kapsamda, Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşu, vakıfların Nezarete katılımı ve Nezaretin 1839 tarihine dek faaliyetleri ele alınmıştır. Çalışmada ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, II. Mahmut âyanların tasfiyesinden sonra yeniçeriliği ilga etmiş ve hemen arkasından merkezkaç eğilimin

bir aracı olan vakıf sistemini merkezileştirerek, ulemanın tasarrufundaki vakıf fonlarını yeni orduya aktarmıştır.

Merkezileşme hareketi, genel bir eğilim olarak, vakıf sistemini küçültücü etki yapmıştır. Geçmişte Fatih Sultan Mehmet'in "kapsamlı ve sert müdahaleciliği" (Pamuk, 2005b: 37-38) ile vakıf toprakları tımar sistemine dâhil edilmişti. Ancak, merkezi yönetimin zayıf olduğu dönemlerde vakıflar tekrar kurucu aileye iade edilmişti. II. Mahmut dönemindeki merkezileştirme vakıf arazilerinin tımar sistemine dâhil edilmesi şeklinde değil, fakat vakıf gelirlerinin merkezi hazineye aktarılması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Tezde, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşunun iki temel gerekçesi olan, yeni ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ve ulemanın gücünün kırılmasına ilişkin çok sayıda arşiv belgesine yer verilmiştir. Her ne kadar Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşunda Batılı devletlerin baskısından söz edilse de böyle bir baskı Nezaretin kuruluş dönemi için söz konusu değildir. Vakıf arazilerinin alınır-satılır bir meta haline gelmesi, 1858 Arazi Kanunnamesinin kabulünden sonra, Batılı devletlerle yapılan görüşmelerde gündeme gelmiştir. Batılı devletlerin vakıf sistemine ve Nezaretin kuruluşuna ilişkin daha önce bir müdahalesi yoktur.

Bu bölümde ayrıca, 1826-1839 faaliyet döneminde birçok vakfın Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne katıldığı ve Nezaretin büyük bir örgüt haline geldiği anlatılmaktadır. 1835 yılında diğer bakanlıklar kurulmaya başlanmış ve Vükela Heyeti oluşturulmuştur. Bir süre sonra Evkaf-ı Hümayun Nazırı da bu heyetin bir üyesi haline gelmiştir. Diğer taraftan Nezaret zaman zaman Darphane, Maarif ve Maliye Nezareti ve diğer hazinelerle birleştirilip tekrar ayrıştırılmıştır.

Bu bölümde yer verilen bir başka husus, modernleşme sürecinin bir uzantısı olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu ile vakıf gelirlerinin merkezileştirilmesinin, vakıf sistemi üzerindeki daraltıcı etkisidir. Türkiye'de daha önce akademik çalışmaya konu edilmemiş olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluş nedenleri ile vakıf sistemi üzerindeki etkisini ve modernleşme süreciyle etkileşimini içeren bu tezin, yönetim bilimi alanına katkı sağlaması umulmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM MODERNLİK VE MODERNLEŞME SÜREÇLERİ

1.1. MODERNLİK

"Modern" terimi uzun bir tarihe sahiptir; Latince "modernus" biçimiyle ilk defa beşinci yüzyılda, Hıristiyan olan o dönemi Romalı ve Pagan geçmişten ayırmak için kullanılmıştır. Terimin içeriği tarih boyunca değişse de, genel olarak "eski"den olana karşı "yeni"yi ifade etmektedir (Habermas, 1994: 31). Terimin tarihi bu kadar eskiye uzanmakla birlikte, biz "modernus" sözcüğünden türetilen "modernlik"i Rönesans'la başlayan ve Fransız İhtilali ile toplumsal ve siyasal yaşamda somut halini bulan yeni bir olguyu tarif etmek üzere kullanmaktayız.

En öz haliyle "modernlik", "Aydınlanma hareketinin yarattığı yeni düşünsel, siyasal, toplumsal ve ekonomik ortamdır; toplumsal hayatta *oyunun kurallarının değiştirilmesinin olanaklı olduğu* bir siyasal yapının düşünsel tabanıdır" (Kılıçbay, 2006: 78). Bu düşünsel yapının oluşması bilimsel ve siyasal devrimlerin bir sonucudur. Newton, bilimsel devrimi başlatmış ve evrensel yerçekimi yasasını keşfetmiştir. Bunun sonucunda, doğrudan "Tanrı ve melekleri tarafından yönetilen ve Tanrı'nın ihtişamını anlatan bir doğadan, kendini düzenleyen ve kendi yasalarının belirlenimciliğinden başka bir şeyi dile getirmeyen bir gök mekaniğine geçilmiştir" (Jeannire, 2011: 111-112). Modernlik öncesindeki "tarihi Tanrı veya doğüstü başka güçlerin yaptığı" düşüncesi ise yerini "insanların bireysel ve kolektif olarak kendi tarihlerini yaptıkları" ilkesine bırakmıştır (Amin, 2006: 10). "Kendi tarihini yapma" gücünün kaynağı "insan aklı"dır.

“Rönesans insanı düşünürü” olarak adlandırılan ve *Prens* adlı yapıtıyla ünlü Machiavelli, siyaseti dünya ve insan ötesi olan Tanrısal “iyilik” anlayışının belirleyiciliğinden kurtarmış ve pratik siyaset bilgisini teknik bir beceriye indirgemıştır (Ağaoğulları-Köker, 2001: 206). Reform hareketiyle kilisenin iktidarı sarsılmış, siyasal iktidarın laikleşme süreci başlamıştır. Rönesans ve Reform hareketinden birkaç yüzyıl sonra bilimsel devrimin yanısıra iki devrim daha yaşanmıştır: Sanayi devrimi (1760-1830) ve Büyük Fransız Devrimi (1789). Yaşanan bu devrimlerle birlikte yeni bir toplumsal-siyasal-ekonomik düzen hissedilmeye başlanmıştır; Aydınlanma düşünürleri bu durumu “geçmişten köklü bir kopuş” olarak görmüş; Eric Hobsbawm bu olguyu “çifte devrimler sonucunda tarihin hızlanması” olarak tarif etmiştir. (Silier, 2014: 86; Hobsbawm, 1998: 320-342). Karl Marx Komünist Manifesto’da, tarihin hızlanmasını kapitalizmin gelişimine bağlamaktadır (Marx-Engels, 2000: 11).

“Modernlik normatif olan her şeye karşı isyan deneyimiyle yaşar” (Habermas, 1994: 33). Modernlik, geçmişten köklü ve bütünsel bir kopuşu gerektirmekte ise, yeniyi yaratmak için eskinin yıkılması gerekir. Joseph A. Schumpeter, modernizmi çözümlmek için kullanılan “yaratıcı yıkıcılık” ifadesini kapitalizm için kullanmaktadır: “...’yaratıcı yıkım gelişimi’ kapitalizmin esas temelidir.” (Schumpeter, 1966: 119). Sermayenin dolaşım sürecine içkin olan bu yaratıcı yıma eylemi istikrarsızlığı ve güvencesizliği keskinleştirir (Harvey, 1999: 126). Samuel Noah Eisenstadt *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim* adlı yapıtında “yaratıcı yıkım” ifadesini kullanmamakla birlikte, bir toplumsal değişim süreci olan modernleşmenin, siyasal ve kültürel açıdan bazı grupları merkezi siyasal ve kültürel

sisteme yabancılaştırdığını ve bu nedenle toplumsal düzensizlik ve başkaldırı hareketlerini zorunlu olarak içerdığını belirtmektedir. (Eisenstadt, 2007: 35-37).

Modernliğin kuruluşunda Rönesans ve Reform hareketi ile birlikte temel bir yeri olan Fransız İhtilali'nin programının merkezinde yurttaşların eşitliği, her türlü ayrıcalığa saldırı ve mesleklerin kabiliyetlilere açık olması talepleri vardı. Burjuvazi, tüm ayrıcalıklı tabakalara, sivil eşitlik, evrensel yurttaşlık hakları ve -akrabalık, köy, kabile, statü ve sınıf kimliklerini aşan- 'ulus' ilkesiyle yanıt verdi (Wood, 2003: 199). Ayrıcalıklı tabakaların başında ise aristokrasi ve kilise vardı. Devletin insanlara eşit davranması gerekliliği ve tüm ayrıcalıkların kalkması talebi evrenselliğin de temeli oldu; evrensellik talebi ise özgürleştirici bir rol oynadı (Silier, 2014: 82). Böylece, *ayrıcalıklara karşı eşitlik, evrensellik ve özgürlük* modernliğin temel öğelerini oluşturdu. Aydınlanmanın da temeli olan bu ilkeler "insanlık için bir kurtuluş programı" sunduğundan burjuvazi dışındaki diğer sınıf ve tabakaların da harekete katılmasını sağladı.

Eisenstadt'ın çoklu modernlik yaklaşımına göre, farklı başlangıç noktalarından modernleşme sürecine giren toplumların modernlikleri de farklılıklar göstermektedir (Eisenstadt, 2007: 12). İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ilk modernleşen ülkeler yanında (Eisenstadt, 2007: 79-83) Rusya ve Almanya gibi "despotik rejimlerde" (Eisenstadt, 2007: 96-102), Japonya gibi Batılı olmayan bir ülkede farklı modernleşme süreci yaşanmıştır (Eisenstadt, 2007: 104-111). Afrika'nın millici hareketleri ile komünist rejimlerini de farklı modernlik türleri arasında saymak mümkündür (Eisenstadt, 2007: 135-143).

Eisenstadt modern toplumu, toplumsal farklılaşma ve uzmanlaşmanın ortaya çıktığı, toplumsal hareketliliğin yaygınlaştığı, merkezi yasal, idari ve siyasi iktidarın yoğunlaştığı, büyük ölçekli bürokratik yönetimin geliştiği, kamuoyu ve siyasi partilerin ortaya çıktığı, ulus devlet biçiminde örgütlenmiş, seküler eğitim ve okuryazarlığın yaygınlaşarak karmaşık entellektüel kurumsal yapının oluştuğu, siyasi iktidarın meşruiyetinin ilahi güçler yerine kurumsal yapıya dayandığı, bir ölçüde demokratik ya da en azından popülist toplum biçimi olarak betimlemektedir (Eisenstadt, 2007: 13-30). İlhan Tekeli bu betimlemeye uygun olarak modern toplumu dört boyut üzerinden analiz etmektedir. Birinci boyut ekonomiktir ve sanayileşmiş, emeğin ücretli hale geldiği, liberal mülkiyetin kurumsallaştığı bir yapıyı ifade etmektedir. İkinci boyut kültürel ve bilgi, ahlak ve sanatın birbirinden özerkliğini, her bir alanda evrensel olarak geçerli yaklaşımların geliştirilebileceğini kabul etmektedir. Üçüncü boyut bireye ilişkindir ve kendi aklıyla kendini yönetebilecek, özerk bireyin doğmuş olması anlamına gelmektedir. Dördüncü boyut ise demokratik ulus devletin kurulmasıdır (Tekeli, 2014: 5).

Modernliğin merkezinde Aydınlanma düşüncesi yer alır. *Berlinische Monatsschrift* dergisinin 1783 yılında açtığı “Aydınlanma Nedir?” başlıklı makale yarışmasına İmmanuel Kant bir deneme ile yanıt vermiştir (Outram, 2007: 18) Bu ünlü yanıtta Kant:

“ Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır... Sapare Aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! sözü şimdi Aydınlanmanın parolası olmaktadır” der (Kant, 1983: 139).

Aydınlanma felsefesi, insanların ve toplumların daha iyiye doğru ilerlediğine büyük bir inanç beslemektedir. Kant, yaşadığı dönemin henüz tam Aydınlanma dönemi olmadığını, bu yolda gidildiğini ve insan aklının iyi biçimde ve güvenilir şekilde kullanılması konusunda önümüzde çok yol olduğunu belirtir. Ona göre, insan aklını kullanmaya henüz yeni başlamıştır ve yeni yürümeye başlayan bir çocuğun düşmesi gibi, zaman zaman başarısızlık olacaksa da deneme-yanılmayla aklını tam olarak kullanmayı başaracaktır. “Aydınlanma için *özgürlükten* başka bir şey gerekmez” (Kant, 1983: 140). Böylece Kant makalesinde, Aydınlanma felsefesinin temel öğeleri ve modernizmin de temel taşları olan, insan aklına güven, aklın özerkliği, özgürlük ve ilerlemeye inanç ilkelerini ortaya koymaktadır.

Modernizmin temel iddialarından olan *evrensellik* de kaynağını Aydınlanma düşüncesinden almıştır. Aydınlanma düşüncesi kral ve kilisenin temsil ettiği geleneksel otoriteye karşı evrensel bir insanlık düşüncesini öne çıkarmıştır (Altun, 2006: 70). Evrenselliğin temeli, devletin tüm insanlara eşit davranması gerekliliği ve tüm ayrıcalıkların kalkması talebidir; bu aynı zamanda evrensel insan kurtuluşuna adanıştır ve dinsel, siyasal vb. her türlü otoriteye karşı eleştirel bir duruşu gerektirir (Wood, 2003: 197). Eleştirel duruş ise aklın kullanımıyla yaratılan bir özgürleşme/özerkleşme sürecidir (Kaya, 2014: 50).

Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na katıldıktan sonra Fransa'ya gelerek ihtilali destekleyen Thomas Paine *Akl Çağı* adlı eserinde Eski Ahit ve Yeni Ahit'i inceler ve her ikisinde de tarihsel gerçeklere uymayan ve birbiriyle tutarsız çok sayıda ifadeler olduğunu ortaya koyar (Paine, 2017: 15, 62). Paine, örgütlü dinlere ait kutsal kitaplardaki tarihsel gerçeklere aykırı ve birbiriyle tutarsız açıklamaların, Tanrı'nın yaratıcılığına, gücüne ve iyi kalpliliğine hakaret olduğunu yazar (Paine, 2017: 67).

Kant da insanın aklının kullanılmasını engelleyen kuralların önemli bir kaynağının din olduğunu anlatır. Kilise'nin değişmez kurallarını örnek göstererek bu düşüncesini temellendirir. (Kant, 1983: 145). Aydınlanma yüzyılı ile birlikte "Tanrı", yaratılmış bir dünyanın dışında ve ötesinde bir güç olarak kabul edilmek yerine, kendisini yalnızca doğal nedenler aracılığıyla ortaya koymaya mahkûm edilen ve insanların inceleyebileceği doğa kanunlarına boyun eğen bir güce dönüşmüştür (Outram, 2007: 137). Bu dönüşüm Aydınlanma yüzyılı ve öncesinde yaşanan din savaşları, reform hareketleri ve Kilise ile krallıkların çetin hükümlerlik mücadeleleri ile yakından ilgilidir.

Din savaşları ve kilise ile çatışmalar sürecinde, krallar dini reform akımlarını monarşilerinin çıkarları doğrultusunda meşrulaştırmışlardır. Bu reformların güçlü ekonomik temelleri de vardır. Papalar, yüzyılların birikimi sonucunda Hıristiyan halklar üzerinde manevi bir otorite kurmuşlar ve feodal sözleşmeler yoluyla ekonomik ve siyasal bir güce ulaşmışlardı (Ağaoğulları-Köker, 2001: 14). Osmanlı Devleti'ndeki vakıflar gibi, o dönem Avrupa'sında birçok Katolik ülkede kilise en büyük olmasa bile, önemli toprak sahiplerinden biridir (Outram, 2007: 58). Uzun süren din savaşlarından sonra imzalanan 1648 tarihli Westfalya Barışı ile ulusal devletlerin hükümlerlik alanlarıyla Kilise'nin hükümlerlik alanları çatıştığundan, birçok Katolik devlet reform programları uygulamıştır. Bunlardan en radikal olanı II. Joseph'in (1741-1790) programı olmuştur. Onun hedefinde, din adamı sayısının azaltılarak asker sayısının artırılması, kilise kaynaklarının devletin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılması, eğitim sisteminde yer alan papaya bağlılığın yerini krala bağlılık düşüncesine bırakması vardır. Bunun için laik okullar sistemi kurarak din adamı olmayanların üniversitede profesörlük yapmasını sağlamış ve kilisenin eğitim

üzerindeki tekeline kırmıştır. Papaz ve rahip sayısının azaltılması, gösterişli ayinlerin kaldırılması ve eğitim veya hasta tedavisi yapmayan tarikatlara yeni üye yapılmasının yasaklanması konularında yasalar çıkarmıştır (Outram, 2007: 57- 58). Benzeri reformları diğer Avrupa krallıkları da gerçekleştirmiştir.

Aydınlanma ile, ortaçağda dinin hizmetinde olan felsefe dinden bağımsızlaşmış, akılcı, özgür, laik bir insanlık kültürünün yaratılmasına ve bilimin egemen olduğu doğa ve evren görüşüne ulaşılmıştır. Aydınlanma düşüncesinde yalnız dinin değil “geleneğin doğruları” da eleştirel akıl ile ele alınmış ve insanın yalnız akla dayanan bir yaşama yükselmesi amaçlanmıştır (Sezer, 1993: 29-32). Aydınlanma son yıllarda iddia edildiği gibi yalnızca marksizmin değil, başlangıçta çoğulcu ve liberal demokratik devletin de motoruydu (Sezer, 1993: 31-32). Başlangıçta burjuvazi gücünü akıl üzerine oturtmuştur. Aklın soyut aksiyomları olan insan hakları, eşitlik ve siyasal özgürlük burjuvazinin en mükemmel silahı olmuştur. Ancak gelişen işçi dünyası ile mücadele burjuvaziye kilise cephesinden müttefik aramaya yönelmiştir (Febvre, 1995: 143-145).

Modernleşme sürecine giren her ülkede dini düşünce ile mücadele eden akımlar ortaya çıkmıştır. Modernlik dini inançların yeni bir tanımını dayatmış ve dini inancı “insanoğlunun kendi tarihini yapması” olgusu ile bağdaşır hale getirmiştir (Amin, 2006: 10). Modernlik, insanların geleneksel toplumsal ilişkilerin zincirinden kurtulma isteğine dayanıyorsa, iktidarı meşrulaştırma araçlarının da yadsınmasını gerektirmektedir; modernlik öncesinde meşrulaştırma araçları dinsel düşünceye dayandığından, modernlik din ile devletin birbirinden ayrılmasını ve radikal bir laikleştirmeyi zorunlu kılmaktadır (Amin, 2006: 26). Modern toplum, tüm toplumsal sınıflar için aynı hukukun uygulandığı, hiç kimseye dinsel ayrıcalık ve üstünlük

tanımayan laik bir toplum düzeni ile özdeştir (Ortaylı, 2011: 199). Modernliğin geçmişten bir kopuş olabilmesi, önceden konulmuş ve değişmez kurallar yerine, insan aklının kullanımına ve bunun için de bireysel ve toplumsal özgürlük alanının genişletilmesine bağlıdır. Özerk birey ancak bu koşullarda yaratılabilir.

Komünist Manifesto’da modern dünyayı biçimlendiren ana dönüştürücü gücün *kapitalizmin yayılma eğilimi* olduğu belirtilmektedir. “Ürünleri için sürekli büyüyen pazar gereksinimi, burjuvaziyi yeryüzünün dört bir yanına doğru kovalıyor. Her yere yerleşmek, her yerde faaliyet yürütmek ve her yerde bağlantılar kurmak zorundadır” (Marx-Engels, 2000: 11). Ancak sonraki dönemlerde kapitalizm modernliğin önünde bir engel haline gelmiştir. Modern endüstrideki sürekli devrimin devam edebilmesi ve “tümüyle gelişmiş birey”in ortaya çıkıp serpilmesi için kapitalizm ortadan kaldırılmalıdır (Berman, 2000: 141). Marx, piyasanın talepleri doğrultusunda yetenekleri çarpık gelişen bireylerin “gerçek gelişiminin”, modern yaşamın sınırlı burjuva formunun yıkılıp atılmasından sonra sağlanabileceğini düşünmektedir. Bireyin ve toplumun kendini yeniden kurabilme gücünü içeren Aydınlanma düşüncesi, kapitalist ekonominin yönetimindeki “gizli el” ile zedelenmekte, hatta insanların kendi tarihlerini yapma kapasitesini yok etmektedir (Amin, 2006: 16). Kapitalizmin eşitsiz gelişme yasası, yayılmacı ve kutuplaştırıcı etkisi ile modernliğin güdük kalmasına neden olmaktadır (Amin, 2006: 10). Modernlik projesi toplumdaki bireylerin eşitliği varsayımı üzerinden gelişmesine karşın, ekonomik işleyişin sürekli eşitsizlik üretmesi bir iç çelişki yaratmaktadır. Bu nedenle kapitalist üretim biçimi ve modern burjuva toplumu modernliğin kendisini kurduğu bir “uğrak”tır (Çiğdem, 2012: 100). Tekeli’ye göre, modernlik kendi eylemlerinin sonuçları üzerinde düşünme ve eleştirme niteliğine sahip olduğundan bu

iç çelişki içerisinde sosyalist bir modernlik projesinin gelişmesini sağlamıştır (Tekeli, 2014: 47).

Yalçın Küçük'e göre, burjuva devrimleri tüm radikalliğine ve "yeni insanın" yaratılmasına sunduğu katkıya karşın, kendi iktidarını tehlikede gördüğü an geriye dönmeyi tercih etmiştir. Geoff Eley on dokuzuncu yüzyılda Almanya'nın ekonomik ve siyasal gelişmelerini değerlendirirken aynı sonuca ulaşmaktadır (Mooers, 2000: 168). Siyasal liberalizm ile kast edilen demokratik bir toplum düzenidir. Burjuvazi demokrat bir güç olarak iktidara geldikten sonra, 1789 Fransa'sında olduğu gibi tutarlı evlatlarını yemeye başlamıştır. "Burjuvazi, kendisinin bir parçası olan Robespierre'yi gördüğü zaman, 'donsuzlar' 'sans culette' gördüğü zaman, ürkerek dönüş yollarını" aramış ve Robespierre'yi giyotüne yollamıştır (Küçük, 1984: 541).

Çoklu modernleşmenin kuramcısı Eisenstadt da ekonomik ve siyasi gelişme arasındaki karşılıklı ilişkinin karmaşık ve paradoksal olduğunu, safça yapılan tahminlerin aksine, bu ikisinin her zaman bir arada olduğu ve birinin diğerini güçlendirdiği düşüncesinin eski literatürde kaldığını belirtir (Eisenstadt, 2007: 194). Dudley Seers daha ileri gitmekte ve bireyin dış müdahale ile baskıdan uzak olması ve potansiyel gücünü azami ölçüde gerçekleştirmesi anlamına gelen bireysel gelişmişlik, yani modernliğin özü olan bireysel özerklik ile liberal demokrasinin kurumsal-hukuksal yapısı arasında çelişki görmektedir (Köker, 2012: 99).

1.2. MODERNLİK VE BÜROKRASİ

Amerikan Siyaset Sözlüğü'ne göre, bürokrasi "Fransa'da Birinci Napolyon'dan sonra geliştirilen, yüksek ölçüde merkezileşmiş, bağımsız ve yarı askeri idari bir sistemdir" (Abadan, 1959: 10). Tanım Fransız modelini esas alsa da, bürokrasi tüm modern

devletlerin ortak özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Weber'in ifadesiyle modernleşmenin olduğu yerlerde aynı zamanda yasal-ussal bürokrasiler gelişmiştir. Weber'e göre "bürokratik devlet düzeni... en rasyonel biçimini aldığı anda... tam da modern devleti niteler" (Gülalp, 1993: 10). Modern bürokrasi, her ülkede farklı bir çizgi izlemekle ve değişik boyutlarda gelişmekle birlikte, burjuva devrimlerinin vazgeçilmez bir ögesi olmuştur.

Kapitalizm öncesi tüm toplumlarda, aile ve işletme yani ev idaresi ve mesleki faaliyet birliktedir. Bu birlikteliğin makro düzeyde yansıması ise, ekonomi ile hükümet etme/siyaset biçiminin feodal kaynaşmasıdır (Wood, 2003: 54). Bu toplumlarda, toplumsal üretim fazlasına el koymak için emek üretkenliğini artırmak gerekmemiştir; üretim araçlarını elinde bulunduranlar aynı zamanda askerî, siyasî ve adlî güçlere de sahiptir ve bu güçleri kullanarak, doğrudan baskı kurulması yoluyla artık ürün sızdırılmıştır (Wood, 2003: 162). Dolayısıyla, ekonomik ve siyasal alan kaynaşmıştır. İngiltere'de gelişen kapitalizmle, verimliliğin artırılmasıyla ekonominin kendi iç mantığı çerçevesinde gelişmesi sağlanmış ve bunun sonucunda ekonomik alan ve siyasal alan ayrışması gerçekleşmiştir. Ekonomik ve siyasal alan ayrılığının bir türevi ise siyaset ile yönetim/bürokrasi ayrışmasıdır. *Ancak bu ayrışmaya karşın, siyasal alan yine ekonomik alanın zorunluluklarına göre biçimlenmektedir* (Akbulut, 2005: 8-9).

Birleşik olan iki yaşam alanı kapitalizmin gelişimiyle parçalanmış ve iş yönetimleri manevi açıdan ve mekân olarak evden uzaklaşmıştır (Abadan, 1959: 47). İş faaliyetleri zamanla "büro" denilen mekânlarda yürütülmeye başlanmıştır. "Bürokrasi" sözcüğü de anlamını bu mekândan almaktadır. Bürokrasi sözcüğü Latince "burra" ve "kratos" sözcüklerinin bir araya getirilmesiyle türetilmiş ve ilk

kez 1745 yılında Vincent de Gournay tarafından kullanılmıştır; “burra” masaları kaplamada kullanılan koyu renkli kalın kumaş ve “kratos” ise egemenlik anlamını taşımaktadır. İktisatçı Gournay bu sözcüğü büroların artan egemenliğini anlatmak için kullanmıştı (Fişek, 2005: 102). “Büroların egemenliğinin artması” ise herhangi bir dönemde değil, kapitalizmin doğuşu ve yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bürokrasi tarihin belli bir dönemine özgü bir yönetim biçimi olarak tanımlanmaktadır. Kurthan Fişek, bürokratların toplumun üzerinde yer almaları ve ayrıcalıklı konumlarından yola çıkarak bürokrasiyi “devletin örgütleyici çalışmalarının toplumdan çıkarak toplumun üstünde yer alan ayrıcalıklı kişilerce yürütülmesi” olarak tanımlamaktadır (Fişek, 2005: 102).

Modern bürokrasinin gelişimini açıklayabilmek için, mutlakçı devletler yoluyla merkezileşme ve modernlik öncesi yönetim biçimi ile bürokrasinin farklılıklarını ortaya koymak gerekmektedir.

1.2.1. MUTLAKİYETÇİLİK VE MERKEZİLEŞME

Aydınlanma ve dolayısıyla modernlik ile devlet arasındaki ilişki, on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki din çatışmalarına gösterilen tepki ile belirlenmiştir (Outram, 2007: 50). Otuz yıl savaşları denilen din savaşlarının sonlandırılması 1648 tarihli Westfalia Antlaşması ile gerçekleştirilmiştir. Modern toplumların örgütlenme biçimi olan ulus-devletler de 1648 tarihli Westfalia Antlaşması ile vücut bulmuştur. Bu nedenlerle, antlaşma ulus devletlerin ve modern çağın başlangıcı kabul edilmektedir. Barrington Moore ulus devleti, yönetsel anlamıyla ”geniş bir bölge üzerinde barışın ve düzenin kurulması ve güçlü bir merkezi yönetimin yaratılması” ve politik anlamıyla “başarılı modernleşme” olarak tanımlamaktadır (Moore, 1989: 364).

Avrupa’da ulus devlet ve bürokratik yönetimi önceleyen bir “mutlakiyetçi devletler” aşaması yaşanmıştır. Bu “yeniden düzenlenen devletin” öncekilerden farkı *sürekli ordu, kalıcı bürokrasi, ulusal çapta bir vergilendirme ve kanunlaştırılmış bir hukuk sistemiydi*; bunları hayata geçiren ise mutlak monarşilerdi (Miliband, 1989: 74). H.K. Takahasi’ye göre mutlakçı devletler, iktisadi zorunluluklar sonucunda, köylülerin özgürleşmesi ve bağımsızlığı eğiliminden doğan feodalizmin krizine karşı durabilmek amacıyla oluşturulan, “yoğunlaştırılmış bir güç sistemi” idi (Wallerstein, 2012b: 166). Fernand Braudel, kral ve aristokrasi arasındaki çekişmenin sınırlı olduğuna vurgu yapmakta ve kral her ne kadar soyluları disiplin altına almaya çalışsa da, esasta soylulara vermiş olduğu imtiyazları halkın baskısından korumaya çalıştığını belirtmektedir (Wallerstein, 2012b: 166). Tarihsel olgulardan yola çıkıldığında, mutlak monarşiler aristokrasinin çıkarları amacıyla örgütlenmesine karşın, Batı kapitalizminin gelişiminde can alıcı bir rol üstlenmiştir. Avrupa’da kurulan mutlak monarşiler bir taraftan ülke içerisindeki pazar bütünlüğünü sağlamış, diğer taraftan kilise ile yapılan mücadeleler nedeniyle laik eğitimi güçlendirmiştir.

On altıncı ve on yedinci yüzyıl kıta Avrupa’sı mutlakiyetçi devletlerin kuruluşuna ve ulus devletlerin gelişimine sahne olmuştur. On altıncı yüzyıl Fransa’sında köylülerin yoksullaşması nedeniyle önemli ayaklanmalar gerçekleşmiştir. 1590 yılında, köylüler senyörlere karşı kitlesel olarak ayaklanmış ve kendilerini feodal senyörlere karşı koruması için krala başvurmuşlardır. Fransa’da mutlakçılığın başlangıcını feodalizmin bu krizinden kaynaklanan tehditlerle başlatmak mümkündür (Mooers, 2000: 65). Köylülüğün, feodal senyörün sert sömürüsüne karşı kralın korumasından yararlanması ve kralın da vergi gelirlerinin tahsili için köylü mülkiyetini korumak yoluna gitmesi, küçük köylü mülkiyeti ile

mutlakçı devleti karşılıklı bağımlılık içerisinde evriltmiştir (Mooers, 2000: 65). Fransa'daki mutlakçı devletin bu özellikleri; küçük köylü ile mutlakyetçi devletin karşılıklı bağımlılığı açısından ve siyasal ile ekonomik gücün birliği açısından Osmanlı Devleti'nin klasik dönemini hatırlatmaktadır.⁶ Ancak, sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'ndeki gelişme Batı ülkelerinin tersine, merkeziyetçiliğin zayıflaması ve derebeyleşme yönünde olmuştur.

Wallerstein, kralların güçlenmesini sağlayan dört mekanizmadan söz etmektedir: bürokratikleşme, gücün tek elde toplanması, meşruiyet yaratılması ve tâbi nüfusun homojen hale getirilmesi (Wallerstein, 2012b: 146). Sayılan bu mekanizmalar birbiriyle ilintili ve birbirini güçlendirici etki yapmıştır. Gücün tek elde toplanması merkezileşmeyle mümkün olmuştur. Kilisenin egemenliğinden kurtarılmış laik okul sistemlerinin geliştirilmesi ve ilköğretimin yaygınlaştırılması ile bir taraftan bürokratik örgütlenme güçlendirilmiş, diğer taraftan tâbi nüfus homojen hale getirilerek yönetimin meşruiyeti sağlanmıştır.

Mutlak monarşilerin oluşmasında önemli bir etken de kapitalizmin gelişmesi ile birlikte, kentlerdeki üretim sisteminin iç dinamiği ve Avrupa'ya okyanus ötesinden madeni para akımı sonucunda ekonominin hızla ticarileşmesidir (Poggi, 2001: 81). Bu mutlak yönetimlerin ekonomi politikası merkantilizmdir. Hükümdar, ülke içi pazarların bütünleşmesi ile dış pazarların genişletilmesi için kentteki zengin grupların taleplerini değerlendiren ve çıkarlarını koruyan merkezi bir gücü temsil etmiştir (Poggi, 2001: 83). Savaş teknolojisindeki gelişme ise rekabet içerisindeki devletlerin profesyonel ordu ve donanma kurmasını gerektirmiştir (Poggi, 2001: 86).

⁶ "Klasik" ibaresi Osmanlı Devleti'nin Kanuni Sultan Süleyman dönemi sonuna kadar olan örgütlenme ve devlet anlayışını ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Bu rekabet koşullarında, bir ülkenin ekonomik kalkınmaya girişmesi diğer ülkelerin varlıklarından bir bölümünün çalınması anlamına gelmiştir. Colbert, Fransa’da sanayi kurmanın ve Fransız ticaretini geliştirmenin mutlaka savaşa yol açacağını savunmuştur (Küçük, 1985: 562). Bu nedenle, merkantilist dönemde ekonomik politika ile dış politika iç içe düşünülmüştür.

Merkezileşmede devindirici güç toplumdaki ekonomik dönüşüm olmakla birlikte, düşünsel akımlar da yeni oluşumun meşruiyetini sağlamıştır. Ağaoğulları-Köker’in *Tanrı Devletinden Kral Devlete* adlı yapıtlarındaki ifadeyle “laik aydınlar düşünsel alanda, tüccarlar maddi alanda, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, merkezi ulusal devleti oluşturma yolunda ilerleyen krala yardımcı” olmuştur (Ağaoğulları-Köker, 2001: 13-14). Merkezileşmedeki meşruiyetin kaynağı, “feodal lordların toplumun belli bir kesiminin çıkarlarını gözetmelerine karşın, monarkın bütün toplulukların çıkarını gözettiği” iddiasıdır (Çiğdem, 1997: 29). Dante Alighieri ve daha sonra Thomas Hobbes “ölümlü Tanrı” olarak adlandırdıkları mutlak monarkın, istek ve tutkulara yer vermeyecek kadar büyük güce sahip olması nedeniyle uyruklarına iyi ve adil davranacağını savunmuştur (Ağaoğulları-Köker, 2001: 30). Dante *Monarşi Üzerine* adlı yapıtında “monarkın yönetimi altında yaşayan kişi en özgür olanıdır... özgürlük, insanın başkası için değil, kendisi için yaşamasıdır... Monarşide yurttaş yönetici için yaşamaz, yurttaş için yaşayan yöneticidir, yani kral halk için vardır” demiştir (Ağaoğulları-Köker, 2001: 45).

1.2.2. MODERN BÜROKRASİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Gerek Weberyen ve gerekse Marksist kuram, modern bürokrasi ile kapitalizm arasında ilişki kurmaktadır. Weber bürokrasiyi, önceden belirlenmiş kesin kurallara ve ilişki kalıplarına göre işleyen biçimsel yapı olarak tanımlamaktadır (Gülmez,

1975: 48). İdeal tip olarak belirlediği bürokratik örgütlenmeyi; yazılı kuralların ve hiyerarşinin geçerli olduğu, kişisellikten uzaklaşmış ve rasyonel bir işleyiş olarak betimlemektedir.

Weber'e göre, çağdaş bürokratik yapının oluşmasının önkoşulları vardır. Bunlardan birincisi para ekonomisinin gelişmiş olmasıdır: çünkü memurların hizmetleri karşılığında parasal bir ödeme yapılmaktadır. Bu ödemenin yapılabilmesi için sağlıklı ve düzenli bir vergilendirme sistemi olmalıdır. Bu vergilendirme sistemi de ancak para ekonomisi ile gerçekleştirilebilmektedir (Weber, 2008: 314-324). Aynı ekonomi sisteminin yürürlükte olduğu devletlerde, memurlara nakit ödeme yerine, belli bir "gelir kaynağı" tahsis edilmiştir. Memur bunun bir miktarını bağlı bulunduğu efendisine bıraktıktan sonra, artanı kendisi almıştır. Memur, tahsis edilen gelir kaynağı, yani "makamı" üzerinde adeta bir mülkiyet iddiası yürütebilmiştir (Abadan, 1959: 59-60). İdari nitelikte göreve atananlar; ömür boyu atanmış olma hakkından yararlanma, resmen yasaklanan haller hariç memuriyetini satabilme, kendine vekil atayabilme, mirasçılara bırakabilme ve hatta kendi çıkarına vergi bile toplayabilme hakkına sahip olmuştur (Wood, 2003: 182-183; Dreyfus, 2014: 37, 40). Modern bürokraside ise gelir tahsisi/arpalık sistemi yerini maaş sistemine bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde vakıflara müteveli veya nazır atama işlemleri yönetici sınıfa tahsis edilen bir gelir kaynağıdır. II. Mahmut döneminde vakıf nezaretleri ve yönetimleri merkezileştirilmiş ve memurlar maaş sistemine bağlanmıştır.

Weber, modern bürokrasinin neden para ekonomisi ve maaş sistemine dayanması gerektiğini Roma İmparatorluğu hakkındaki açıklaması ile gerekçelendirmektedir. Ona göre, Roma bürokrasisini çökerten nedenlerin başında,

imparatorluğu yöneten koskoca cihazın aynı yoldan elde edilen gelirlerle beslenmesi teşebbüsüdür. Çünkü paranın satın alma gücündeki dalgalanmalar resmî görevliyi korumakla birlikte, İmparatorluğun gelirlerini olumsuz etkilemiştir (Weber, 2008: 316; Abadan, 1959: 60). Roma İmparatorluğu, asıl olarak modern bürokrasiye benzetilebilecek Roma'daki güçlü devlet aygıtıyla değil, İmparatorluğun her tarafına yayılmış, görece basit ve merkezi devlet ile ittifak halinde olan yerel aristokrasiler tarafından yönetilmiştir (Wood, 2003: 177). Merkezi yönetimin İmparatorluğun tüm topraklarına yayılmış bir örgütlenmesi yoktur. Roma iktidarının karakteristiği askeri fetih ve doğrudan siyasi tahakküme dayanmasıdır. Modern bürokrasinin aksine, ekonomik ve siyasal alanın kaynaştığı Roma İmparatorluğunda büyük zenginliğin kaynağı emperyal memuriyettir (Wood, 2003: 177).

Modern bürokrasinin bir diğer farkı, bürokratik mekanizmada “özgür” insanların görevlendirilmiş olmasıdır. Modern bürokrasi “kölelik” veya “zorunlu çalışma” sistemiyle yürütülmemektedir. Bu nedenle, Eski Mısır firavunlarının yönetim sistemi çok kalabalık bir yazıcı-esir sınıfından oluşmasına karşın “bürokrasi” olarak tanımlanmamaktadır (Abadan, 1959: 59).

“Anonimlik” modern bürokrasinin önemli bir özelliğidir. Bürokratik örgütlenme rasyonaliteye dayanan teknik bir üstünlüğün sonucudur. Bu üstünlük “makineyle yapılan üretimin önceki üretim biçimlerinden üstünlüğü” ile aynı anlama gelmektedir. Bürokratik örgütlenme her türlü kişisellikten arınmışlığı gerektirmektedir ve bu nesnellik piyasanın, yani ekonomik çıkar uğraşısının parolasıdır. Rasyonal bürokrasi sevgi, nefret vb. gibi hesaplanamaz her türlü duygusal öğelerin yönetimden ayıklanması anlamına gelmektedir. Bu ayıklama ne kadar yüksekse bürokrasi de asıl niteliğine o kadar yaklaşmış olur (Weber, 2008:

314-324). Bürokratik örgütlenme “kişisellik” ve “tarafılıktan” arınmak için anonim olmak zorundadır (Abadan, 1959: 66).

Batı Avrupa'nın modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin etkisi ve katkısının önemli olduğunu öne süren Haldun Gülalp, Weber'in modern bürokrasiye atfettiği “yönetimin merkeziliği”, “hiyerarşik bürokratik yapı”, “defter ve kayıt tutma alışkanlıkları”, “devlet görevlilerinin işlevsel ayrışma ve uzmanlaşması” gibi birçok özelliğin Osmanlı merkezi yönetiminde de bulunduğunu belirtmektedir. Osmanlı İmparatorluğu hem merkezi bir orduya hem de merkezi bir vergi toplama yöntemine sahip olmasına karşın, önemli farklılıklar vardır: devletin ülke toprakları içerisinde kurduğu egemenlik homojen değildir ve birey ile devlet arasında dolaysız bir yurttaşlık bağı yoktur (Gülalp, 2018: 20-21). Osmanlı merkezîyetçiliği ile feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasının mutlakîyetçi devlet tipi arasındaki önemli bir farklılık da Osmanlı merkezîyetçiliği ve istikrarının sürekli sınıflaşma/derebeyleşme eğilimiyle savaşıarak sağlanabildiğidir (Timur, 2010: 172). Feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasındaki mutlakçı devlet ise, iç pazarın bütünlüğüne ve merkantilist politikalara dayanmaktadır.

1.3. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ VE REFORMLAR

Osmanlı Devleti'nde reform hareketleri genellikle III. Selim ile başlatılır; ancak Selim'in Nizam-ı Cedid reformları bir yeniçeri isyanı ile son bulmuştur. Reformları geri dönüşsüz bir yola sokan II. Mahmut'tur. II. Mahmut'un reformları uzun bir hazırlık döneminden sonra 1826'da yeniçeriliğin ilgası ile hızlanmıştır. Bu tarihten I. Dünya Savaşı'na ve Osmanlı Devleti'nin çöküşüne dek laikleşme, modern bürokrasinin kurumlaşması, siyasal temsil ilkesinin yaşama geçirilmesi ve modern

düşünce hareketlerinin gelişim süreci devam etmiştir. Bu bölümde Osmanlı reform süreci ile bu sürecin özgünlüğü tartışılmaktadır. Osmanlı reformlarının ana hattının çizildiği ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulduğu dönem olması nedeniyle, tezde II. Mahmut dönemine daha geniş ve ayrıntılı yer verilmiştir.

1.3.1. REFORMUN ZORUNLULUĞU

Hobsbawm, Fransız siyasi devrimi ile İngiliz sanayi devriminin yalnız bu iki ülkenin tarihine ait bir şey olmadığını ve daha geniş çaplı bir volkanın ikiz krateri olduğunu yazmaktadır. “Dünya devrimi de bu iki ülkenin oluşturduğu çifte kraterden dışa doğru yapılmış, dünyayı fethetmiştir; eski çağ uygarlıkları ve dünya imparatorlukları ise Batının tüccarları, buharlı makineleri, gemileri ve silahları karşısında teslim olarak çökmüştür” (Hobsbawm, 1998: 10-12). Kapitalizm ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren küreselleşme eğilimindedir; sermaye birikimi ve merkezileşme eğilimi ile hammadde ve pazar gereksinimi, sistemin yayılmacılığını zorunlu kılmaktadır. Kapitalizmin yaratmış olduğu bu uluslararası düzen, her ülkeye “modernlik projesinin” dayatılmasına yol açmaktadır (Tekeli, 2014: 92). Dolayısıyla, geleneksel toplumdaki modern topluma geçiş evrensel ve kaçınılmaz bir süreç olmuştur (Tekeli, 2014: 8). Bu süreç bir taraftan piyasa mekanizmasının yarattığı dinamiklerle ve diğer taraftan devleti yönetenlerin yaptıkları reformlarla toplumu etkilemektedir (Tekeli, 2014: 9).

Ordunun modernleşme ihtiyacından doğan Osmanlı reform hareketleri, Avrupalı devletlerin desteği ve baskılarıyla birlikte ilerlemiş, Avrupalılar reform girişimlerine sağladıkları destekler karşılığında ekonominin dışa açılmasını talep etmiştir. Sugar'ın ifadesiyle modernleşme sürecine geç giren ülkeler “organik” modernleşme yerine “teşvik/telkin” edilmiş bir modernleşme ile karşı karşıya

kalmıştır (Sugar, 1964: 147-149). Osmanlı Devleti de ya yıkılmak ya da modernleşmek zorundaydı. Osmanlı reformları Batı'ya hayranlıkla değil, zorunluluk nedeniyle pragmatik olarak başlatılmıştır (Ortaylı, 2011: 28; Rustow, 1964: 353).

1699 tarihli Karlofça Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin ilk önemli toprak kaybı, aslında on altıncı yüzyıl ortalarından itibaren başlayan, Avrupa karşısındaki gerilemeyi somutlaştırmış oldu.

“Osmanlı'nın alamet-i farikası, devlet ve devletten ayrılmayan ordu örgütlenmesi oldu. Böyle olunca da gerilemenin ve giderek parçalanmanın günlük yaşamın bir parçası haline geldiği bir zaman kesitinde, neden ordu örgütlenmesinde aramaya, dikkatleri burada toplamaya şaşmamak gerekiyor... Yenilgi en pahalı öğretmen. Ordu ile özdeşleşen yenilgi ise son derece somut, gizlenmesi mümkün değil, esir ve şehit verilir, toprak kaybedilir (Küçük, 1984: 72-73).

Ordu reformu yalnızca yeni ordu kurulması anlamına gelmemekteydi; çünkü Osmanlı ordusu toplumsal örgütün içindeydi ve toplumsal sınıflarla kemikleşmiş bir ittifakı vardı. On dokuzuncu yüzyıl başında yeni bir ordu, yeni bir toplum anlamına gelmekteydi (Küçük, 1984: 76). III. Selim'in kullandığı “nizam-ı cedit” ifadesi de “yeni düzen” anlamıyla geniş kapsamlı dönüşümü içermekteydi.

“Nizam-ı cedit, dar anlamda askeri bir düzenden başka bir şey değildi. Fakat geniş ve gerçek anlamında, ‘mevcut rejimin yerine yenisini koymaktı’ ve şu hususları içine alıyordu: birincisi yeniçeriliği kaldırmak, ikincisi ulema sınıfının nüfuzunu kırmak ve üçüncü olarak Avrupalılaşmak” (Tunaya, 1960: 22).

III. Selim yeni düzeni yerleştirmekteki başarısızlığını yaşamıyla ödedi. Rejimine son veren 1807 tarihli Kabakçı Mustafa isyanı, eski düzeni temsil eden yeniçerilik ile ulemanın ittifakına dayandı. Yalçın Küçük, yeniçeriliği bir esnaf örgütü olmaktan öte sermayenin bir kesiti olarak görmektedir (Küçük, 1984: 18) ve

yenilik hareketlerine sermayeden soyutlanmış bir ordunun karşı durmasını mümkün görmemektedir (Küçük 1984: 82). İmparatorluğun tüm unsurları gibi yeniçerilik ile ittifakı olan ulema da bozulmadan payını almıştı. Öyle ki kadılık ve müderrislik alınıp satılır hale gelmiş, hiç ders vermeyen veya medresesinin yerini bilmeyen müderrisler ile imzasını dahi atamayan kadılar istisna olmaktan çıkmıştı (Küçük, 1984: 132).

Halil İnalçık 1807-1808 Osmanlı politik gelişmelerinde yeniçeri ve ulemanın yanında âyanın rolünü vurgulamaktadır. III. Selim, âyan ve yeniçerilere karşı merkezi güçlendirecek ordu yaratmaya çalışmıştır; ancak bunun gerektirdiği mali zorluklar geniş bir muhalefet cephesi yaratmıştır. Yeni ordunun finansmanı için âyanın elindeki toprak gelirlerinin alınmak istenmesi nedeniyle, ilk tepki Edirne ve Balkanlardaki âyandan gelmiştir (İnalçık, 1964b: 50). II. Mahmut'un yeniçerilikten önce Anadolu ve Balkanlar'daki âyanın tasfiyesine girişmesi bu düşüncelyi doğrulamaktadır. II. Mahmut tahta çıktığı 1808 yılından 1826 tarihli Vaka-yi Hayriye'ye dek hazırlık yapmıştır.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Osmanlı reformlarının hem zorlayıcısı hem de modeli olmuştur. Zorlayıcısı olmuştur; çünkü Mehmet Ali Paşa talimli ordusuyla Anadolu içlerine kadar gelerek saltanatın rakibi haline gelmiştir. Osmanlı hanedanı Mısır karşısında İngiltere'nin yardımıyla saltanatını koruyabilmiştir. Bu yardımın bedeli ise Balta Limanı Ticaret Antlaşmasının imzalanmasıdır. 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması, sakıncaları bilinmekle birlikte, Mısır sorunun çözülmesi ve İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğüne taraf olması karşılığında imzalanmıştır. Ayrıca, Antlaşmayla yed-i vahit ilkesinin kaldırılmasından dolayı Mısır'ın diğer

Osmanlı topraklarından daha çok gelir kaybı olacağı düşünülmüştür. Cevdet Paşa *Tezâkir*'de şunları yazmaktadır:

“Reşid Paşa ol vakit düvel-i Avrupa miyanelerinde bir ittifak hasıl edip de kalemen Mısır meselesini hal ve tesviye etmeğe çalışıyordu... Efkar-ı atika eshabından olan vükela anın meydana koymak istediği Tanzimat-ı Hayriye'den hoşnud olmayıp ancak Mısır işi bittikten sonra anın tesis edeceği tanzimatın temellerini yıkmak kabil olur mütalasıyla mücerred Mısır maslahatının husule gelmesi için Tanzimat-ı Hayriye'nin vazına muvafakat etmişler idi. Reşid Paşa Tanzimat-ı Hayriye fermanını kaleme alıp Gülhane'de okudu ve düvel-i Avrupa ile bir ticaret muahadesi akd edip bunda Mısır valisinin sair iyalat valilerinden fazla hiçbir imtiyazı olmadığını dere ettirdi... Yed-i vahid usulünden miriye yetmiş bin kese varidat gelirdi. Bundan mahrum olundu ise de Mısır'ın teessürü kat kat fazlaydı. Tekel gelirleri olmayınca Mısır'ın umur-ı maliyesi müşevveş oldu” (Cevdet, 1953: 7).

Mahmud Celaleddin Paşa, Fransızların Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne varis olmak hakkını ilan ettiklerini yazmaktadır. Fransa'nın bu tavrına karşı, Mustafa Reşit Paşa olağanüstü elçilikle Londra'da bulunduğu sırada, İngiltere'nin Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'ne teklif ettiği ittifaka Avusturya ve Prusya devletlerini de dâhil edilmiş, daha sonra Rusya da zorunlu olarak bu ittifaka katılmıştır. Bu dört devletle imzalanan sözleşme gereğince; Mısır valiliğinin veraset yolu ile Mehmet Ali Paşa'ya bırakılacağı ve Mısır ordusunun istilasına uğrayan eyaletlerin Osmanlı Devletine terk ve teslim edileceği kararlaştırılmıştır (M.Celaleddin, 1979: 29-31).

Halil İnalçık, Reşid Paşa'nın Mehmet Ali Paşa sorunu gündemde iken II. Mahmut üzerinde etki gücü kazandığını ve padişahı, Mısır valisini Batı sermayesi ile düşürmeye ikna ettiğini yazmaktadır (İnalçık, 1964b: 55-56). Sugar da ticaret anlaşmalarının Mısır meselesi ile ilişkisini vurgulamakta ve bu anlaşmalarla verilen

kapitülasyonların, orta sınıfı İmparatorluğun gelişmesine yabancılaştırdığını yazmaktadı (Sugar, 1964: 154-155). Berkes, “satılık memleket vesikası” olarak değerlendirdiği 1838 anlaşması ile devletin ekonomik hükümlerlikten mahrum olduğunu belirtmekte, antlaşmaların imzalanması konusunda Mustafa Reşit Paşa’yı suçlamaktadır (Berkes, 1965a: 58). Buna karşın, Yalçın Küçük Mustafa Reşit Paşa’yı büyük bir reformcu kabul etmekte ve Osmanlı tahtında bir değişiklik korkusunun zorlayıcılığına işaret etmektedir.

“1838 Ticaret Antlaşması, Mısır’ı zayıflatmak için imzalanmış olabilir... O halde Tanzimat bir saltanat sorunudur. Saltanata yönelmiş en somut tehdit ise Mısır’dan ve Mehmet Ali’den geliyor... Mahmut 1830 Temmuz İhtilalini gördü... 1830 yılında Paris’de, Mehmet Ali’nin İstanbul’a yürümek için yolu açısından kısa bir zaman önce, Burbon Hanedanı iniyor ve yerine Orleon Hanedanı çıkarılıyor” (Küçük, 1984: 228-229).

Mısır’da Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın bağımsızlık hareketi İngiltere’nin yardımı ile bastırılabilmiştir. Anlaşma ile İngiltere Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğüne taraf olmuş ve fiilen desteklemiştir. Nitekim, Mehmet Ali Paşa, Girit’e asker ve mühimmat göndermesini isteyen II. Mahmut’un elçisi Behram Ağa’ya, “Ben devlete mâlen ve bedenen bu kadar zaman hizmet ettim bilinmedi; bunun üzerine Osmanlı donanmasıyla İngiltere donanması bilittifak üzerime tertip olunmuş...” demektedir (Uzunçarşılı, 1961: 249).

Osmanlı İmparatorluğu’nu paylaşmak üzere Avrupa ülkelerinin yüzden fazla proje yaptıkları Fransız kaynaklarında yer almaktadır (Süslü, 1983: 745). Dolayısıyla, 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması, Osmanlı paşalarının gaflet ya da iyimserliğinden değil, ülke bütünlüğünün korunması zorunluluğundan imzalanmıştır (Pamuk, 2005a: 16-20, Kütükoğlu, 2013: 129-130).

Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, Osmanlı Devleti'nin siyasal değişiminin toplumsal ve kültürel bağlamda ele alınarak incelenmesi durumunda Tanzimat reformlarının dış nedenlerle değil, dâhili kökenlere dayandığının somut olarak ortaya konulabileceğini ifade etmektedir (El-Haj, 2000: 118). Ona göre Tanzimat "iki yüz yıllık bir deneyimler ve ad hoc çözümler zincirinin sentezi olarak görülebilir" (El-Haj, 2000: 116). Tanzimat Osmanlı Devleti'nin iki yüz yıllık dönüşümünün zorunlu bir sonucudur. Reformların niteliğini önemli ölçüde bu dönüşümler belirlemiştir. Bunun kanıtı Tanzimat döneminde oluşturulan hiçbir yeni kurumun bir bütün olarak dışardan alınmamasıdır (El-Haj, 2000: 118). On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları, iki yüzyıllık içsel dönüşüm ve dış etkileşimin sonucunda, tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkan dönüşümlerdir. Bu zorunluluk nedeniyledir ki, Tanzimat'ın en muhafazakâr görünen kişiliği Cevdet Paşa, imparatorluğun idari yapısının batılılaşmasında en önemli rolü oynayanlardan biridir (Ortaylı, 2011: 28).

1.3.2. II. MAHMUT VE REFORMLARI

Osmanlı modernleşme sürecinde bir kırılma tarihi belirlemek gerekirse, bu tarihin 1826 yılı olduğu kabul edilmelidir. Bu tarihte yalnız Yeniçeri ordusunun tasfiyesi değil, aynı zamanda II. Mahmut'un reformlar dönemi de başlamıştır. II. Mahmut dönemi aslında ilan edilmemiş Tanzimat dönemidir (Seyitdanlıoğlu, 1990: 128). II. Mahmut'un reformları yalnız on dokuzuncu yüzyılın değil, bir dereceye dek yirminci yüzyılın da modernleşme hattını kurmuştur (Lewis, 2007: 81).

1.3.2.1. MAHMUT-U ADLÎ VEYA GÂVUR PADİŞAH

I. Abdülhamit ve Nakşidil Sultan'ın oğlu olan II. Mahmut 1784 yılında doğmuştur. Yeğeni III. Selim'in eğitiminden geçmiş ve onun askeri reformlarıyla topçuluğa merak sarmıştır. Nizam-ı Cedid reformlarını yapmakta olan III. Selim'in bir yeniçeri

isyani ile öldürülmesinden sonra IV. Mustafa tahta geçmiş, onun da boğdurulması sonucunda Alemdar Mustafa Paşa'nın desteğiyle 28 Temmuz 1808 tarihinde, II. Mahmut hanedanın son üyesi olarak tahta çıkmıştır (Karal, 1982: 165).

III. Selim yenilikçi düşünceleri ve deneyimlerini II. Mahmut'a aktarmıştır. Ubcini, III. Selim'in Mahmut'a çok şey öğrettiğini açıklarken "... ama bir şeyde başarısız oldu. Sahip olduğu tatlı karakteri ona aşlayamadı" yorumunu yapmaktadır (Ubcini, 1977: 93). Oysa, Ubcini'nin başarısızlık olarak gördüğü şey, II. Mahmut'un başarısının kaynağı olarak görülmelidir. Küçük'ün ifadesiyle, III. Selim deneyimi, "yumuşaklığın ve kararsızlığın yenilikçinin ölümü olduğunu Mahmut'a öğretmiştir" (Küçük, 1984: 147). III. Selim'den öğrendikleriyle politik hattını doğru çizmesinin yanında, II. Mahmut'un bir şansı daha vardır: hanedanın son üyesi olması (Sugar, 1964: 151).

II. Mahmut ile ilgili genel bir kanı, onun yıkıcılıktaki başarısıdır. Yeni bir düzen kurmaktaki başarısını tartışan yazarlar, yıkıcılığını tartışmamaktadır. Çünkü yüzyılların yeniçerilik kurumunu birkaç gün içinde yıkmıştır. Modernleşme süreci yeninin yaratılabilmesi için eskinin yıkılmasını zorunlu kılmaktadır. II. Mahmut bu gerçekliği hem kendi deneyiminden hem de III. Selim'in yenilgisinden öğrenmiştir (Küçük, 1984: 197). Sugar'a göre II. Mahmut yaptığı reformlarla toplumun politik çerçevesini yıkmış, ancak total bir iktidar kuramamıştır (Sugar, 1964: 152). Bu görüşe katılmak mümkün değildir; çünkü II. Mahmut'un tahta çıktığı 1808 yılı ile ölüm tarihi olan 1839 yılı arasında Osmanlı yönetim örgütlenmesi büyük ölçüde değişmiştir. Taşra âyanlarına karşı açtığı savaşla yerel güç odaklarını tasfiye etmiş ve merkezî iktidarını sağlamlaştırmıştır. Küçük'ün yorumuyla "yenilik aşkı Mahmut'ta bir merkezî iktidar tutkusuna dönüşüyor. Engel tanımıyor. Çökmekte olan bir

imparatorlukta engel tanımamak nasıl olabilir ki? ... bazı parçaların koparılması riskini bilinçle alabilir... isterse küçülsün, ancak mutlaka güçlensin” (Küçük, 1984: 171-172). İnalçık’a göre II. Mahmut’un en dikkate değer başarısı, tüm eyaletlerde ve merkezde dağılan iktidarı yeniden kurmuş olmasıdır (İnalçık, 1964b: 55).

Batılı yazarlar, genellikle, II. Mahmut’u müstebit ve başarısız olarak göstermiştir. Sultan II. Mahmut’u sürekli olumsuz ve müstebit bir portre olarak çizen Engelhardt, onun reformculuğunu “herhangi bir işin doğal sonucunu güç kullanarak hızlandırmayı prensip edinen, bu yoldan hiç ayrılmayan” sözleriyle betimlemektedir (Engelhardt, 1989: 21). Engelhardt “II. Mahmut’un müstebitliğini” şeyhülislama derlettirdiği bir hadise dayandırmaktadır. Hadise göre, devlet başkanı sakat bir Habeşli bile olsa ona itaat etmek gerekir. Zulmetse de, tebaasının buna sabretmesi gerekir; ama dini bozar veya değiştirirse onu öldürmek caizdir (Engelhardt, 1999: 27). II. Mahmut zamanında İstanbul’a gelen Amerikalı doktor De Kay ve İngiliz tarihçi Harold Temperley, onun yaptıklarını Büyük Petro ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile karşılaştırarak başarısız bulmaktadır (Berkes, 2002: 172-173). Sugar daha da ileri giderek, II. Mahmut’un ektiği tohumların Türkleri II. Abdülhamit ve Mustafa Kemal gibi “mutlak yöneticiler” altında yaşattığını iddia etmektedir (Sugar, 1964: 152).

Osmanlı Devleti’nde uzun yıllar büyükelçilik yapmış olan Canning, II. Mahmut’u olumlu ve olumsuz özellikleriyle birlikte değerlendirmektedir. Ona göre II. Mahmut’un en büyük erdemi kararlılığı ve canlılığıdır. Ona göre II. Mahmut, koşulların değişimini araştıran ve zamanın gereklerine ayak uydurmaya çalışan bir devlet adamı olmuştur. Engelhardt’ın “müstebit” olarak tanımlamasına karşın, Canning II. Mahmut’un gençliğinden beri liberal görüşlere açık bir kafası olduğunu

yazmıştır. Canninge'e göre Sultan Mahmut'un talihsizliği, döneminde Yunanistan, Mısır, Cezayir gibi önemli toprak kayıpları olması ve Navarin'de donanmasının sulara gömülmesidir (Poole, 1959: 89).

Sultan Mahmut, önceki padişahların aksine saraydan çıkmış, ülke içerisinde seyahat etmiş, buharlı gemiye binmiş ve yabancı dil öğrenmeye çalışmıştır. Batı monarklarının kılığına benzer şekilde giyinmeye başlamış, kavuğunu, kürkünü, sorgucunu atmış, sakalını kısaltmış ve halk karşısına çıkmıştır. Devlet dairelerine resmini astırmıştır. Berkes'e göre II. Mahmut "gâvurlaşmış... halka rağmen, halkın iyiliği için halk karşısına çıkmış bir aydın monark niteliği" ile adeta "Doğu uygarlığının Telemaque"ı olmuştur (Berkes, 202: 173). Tebaanın sarık yerine fes giymesini sağlamış ve azınlıklara ait kıyafet zorunluluğunu kaldırmıştır. Fes giyme zorunluluğunu ulemadan başlatmak istemişse de, tüm reformlarında onu destekleyen şeyhülislamı ikna edememiştir. Şeyhülislam "padişah efendimiz dilerse kölesinin başını alabilir, ama o başa saygısızlık edemez" (Ubicini, 1978: 29) yanıtını vererek fes giymeyi reddetmiştir. Padişahın yenilikçiliği, Tıbbiye'nin açılışındaki konuşmasında da görölmektedir. Bu konuşmada, Batı'nın tıp konusunda Doğu'dan aldığı bilgileri hayli geliştirdiğini, bu nedenle eğitimin Fransızca yapılmasının zorunlu olduğunu belirtmekte ve zamanla Türkçe eğitime geçileceğini vurgulamaktadır (Cevdet, 2011: 461).

II. Mahmut'a kimilerince "gâvur" denilmesi, din ve dünya işlerinin ayrılması konusundaki çabalarından kaynaklanmaktadır; adalet ve şeriatı birbirinden ayırmaya başlamış; hukuka dayalı bir yönetim ve din-mezhep farkı gözetmeden eşitlik anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır. Sultan Mahmut, bu reformları nedeniyle "adli" mahlasını benimsemiştir (Berkes, 2002: 175). Onun dönemi, teorisi yapılmaya da,

pratik olarak laiklik yönünde en önemli adımların atıldığı bir dönemdir. “Gâvur padişah” yeniçeriliği ortadan kaldırmış, yeniçerilikle ilgili Bektaşiliğe savaş açmış ve ulemaya karşı hep mesafeli durmuştur (Küçük, 1984: 144). Tezin dördüncü bölümünde açıklandığı üzere, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulma nedenlerinden biri de ulemanın elindeki ekonomik ve yönetsel olanakların alınmasıdır. Tarık Zafer Tunaya bu dönüşümü yeterli bulmamaktadır. Ona göre II. Mahmut'un sisteminin sosyal değerini düşüren şey, ulemanın yerinde bırakılmış olmasıdır (Tunaya, 1960: 30). Bu yorum “Tanzimatın ikiciliği” eleştirilerinin temel argümanlarından biridir. Ancak II. Mahmut ve Tanzimat dönemi yöneticilerinin laiklik konusunda attığı adımlar önemlidir. Bu konudaki asıl geri adım Yeni Osmanlılar tarafından başlatılan dindar muhalefetle başlamış (Küçük, 1984: 145) ve II. Abdülhamit döneminde doruğa ulaşmıştır.

II. Mahmut eğitim ve sanayinin önemini de farkındadır; döneminde tersane, dokumacılık ve yünlü sanayide adımlar atılmış; buharlı gemi yapımıyla ilgilenmiş ve numune çiftlikleri kurdu muştur. Ancak, Mehmet Ali Paşa tehlikesinin bertarafı için kabul edilen 1838 Ticaret Antlaşmaları bu çabaları sonuçsuz kılmıştır.

1.3.2.2. II. MAHMUT DÖNEMİ REFORMLARI

II. Mahmut'un siyasi modernleşmeye katkısı temel olarak üç alanda görülür. Bunlardan birincisi din ve devlet özdeşliğini yıkacak dönüşümleri gerçekleştirmesi, ikincisi yerel güç odaklarını tasfiye ederek merkezi iktidarı güçlendirmesi ve üçüncüsü ise sürekli meclisler kurmasıdır.

Osmanlı arşiv belgelerinde sık sık geçen “din ü devlet” deyimindeki din ve devlet özdeşliğini ortadan kaldıran ve modern, laik bir hukuk devletine doğru en

önemli adımları atan padişah II. Mahmut'tur. Sultan "L'etat c'est moi", "devlet benim" ilkesini benimsemiştir. Reformlarını gerçekleştirirken örfi hukuk geleneğini kullanarak sık sık "irade" çıkarmış ve hükümdara itaati emreden yirmi beş hadisi derletmiştir. Şerif Mardin'e göre, hadislerin derletilmesi siyaset teorisine tek ama çok önemli bir katkıydı (Mardin, 2013: 127-128).

Padişah, ulema sınıfını kendi içinde bölerek bir kısmını parayla veya unvanla yanına çekmek, karşı olanları ise makamından almak veya sürgüne göndermekle, istediği yönde fetva çıkarttırmayı başarmıştır (Engelhardt, 1989: 21; Shaw-Shaw, 2010: 46). Bektaşî tarikatının yasaklanması ve mallarına el konulması eski ve mevcut Şeyhülislamla birlikte Sadîye, Şazeli, Nakşibendî, Kadirî, Halvetî ve Mevlevî tarikatlarının şeyleri ile yapılan toplantının sonucunda kararlaştırılmıştır (Cevdet, 2011: 438-439); Maden, 2013: 63; Akyıldız, 2012: 37). Padişah her yeni kuruluş için önce din bilginlerinden şeriata uygunluk onayı alarak yola devam etmiştir (A. Rasim, 1989: 191). Ulemayı yanına çekmek için dinsel törelere ve geleneklere aşırı özen göstermiş, yeni camiler yaptırmış, vakıflar kurmuş (Shaw-Shaw, 2010: 46), ayrıca tüm Müslüman çocukların belli bir yaşa kadar medreselere devamını zorunlu kılmıştır (Cevdet, 2011: 404; Shaw-Shaw, 2010: 46). Hatta yeni ordunun her kışlasına bir imam atanmasını öngörmüştür (Shaw-Shaw, 2010: 52). Bu görüntünün arkasında ise; vakıf gelirlerinin merkezileştirmesi ile ulemanın maddi gücünün kırılması ve bir devlet dairesi haline dönüştürülen şeyhülislamlığın manevi gücünün elinden alınması gerçeği vardır. (Lewis, 2007: 97; Berkes, 2002: 175).

Sultan Mahmut ulemanın yalnız din işleri ile ilgilenmesi gerektiğini sert bir şekilde göstermiştir. Dönemin Şeyhülislamı yeni vergiler, medrese öğrencilerinin askere alınması, şeyhülislamlığın onayı olmadan haciz ve müsaderelere girişilmesi,

Avrupa adetlerine karşı ilgi gösterilmesi ve vakıf işleri konusunda bir muhtıra vermiş ve II. Mahmut muhtırayı öfkeyle yırtarak, bu gibi işlerin yalnız hükümdarın yetkisinde olduğunu vurgulamıştır (Berkes, 2002: 177; Engelhardt, 1989: 28). Böylece Sultan Mahmut, Osmanlı Devleti'nde var olan örfi hukuk geleneğini yeniden canlandırmış, din ve devlet özdeşliğini yıkmasıyla hukuk devleti yolunda önemli bir mesafe alınmıştır. 1837 yılında "Ben tebaamın Müslüman olanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gûna bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evladımdır" demiş ve bu düşünce Tanzimat Fermanı'yla yasallığa kavuşmuştur (Tanör, 2009: 69; Engelhardt, 1989: 41).

Siyasal modernleşmede ikinci önemli hamle, merkez kaç güçlerin tasfiye edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi mutlak monarşi haline getirilmesidir (Karal, 2011: 154-155). II. Mahmut daha iktidarının ilk yıllarından başlayarak Rumeli, Anadolu ve Arap eyaletlerindeki âyan, derebeyi ve mütegalibenin nüfuzunu çeşitli yöntemler kullanarak kırmış ve ülke çapında merkezi yönetimin nüfuzunu yeniden kurmuştur. Sultan Mahmut 1808 yılında Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülüğünde âyan-derebeyleri ile imzalanan sened-i ittifakı uygulamamış (Tanör, 2009: 49) ve iktidarını güçlendirdikten sonra yırtıp atmıştır. Dönemin önde gelen âyan ve derebeyleri Pazvantoğlu, Tuzcuoğlu, Nasuhoğlu, Dağdevirenöğlu, Kalyoncuoğlu, Tekelioğlu, İbrahim Ağa, Kâtipoğlu, Sarı Osman, Kara Osman, Dede Bey, Kara Feyzi, Kel Ahmet, Hasköy âyanı, Emin Ağa, Bülbüloğlu, Tepedelenli Ali Paşa, Ravendizli Kör Mehmet Paşa, İshak Paşa olarak sayılabilir (Karal, 2011: 154). Sultan, yeniçerilerin Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürmesinden sonra âyan ve derebeylerinin tasfiyesine başlamıştır. Bu tasfiye için kullandığı yöntemlerden biri

1813 yılında Çapanoğulları ve 1815 yılında Karaosmanoğullarının tasfiyesinde olduğu gibi, âyanın ölümü halinde âyanlık görevinin aileden alınması ve ailenin başka yerlere sürülerek yerine bir memur atanmasıdır. İkinci yöntem, âyanların birbirine karşı kullanılmasıdır. 1812'den 1834 yılına kadar Trabzon, Rize ve civarındaki Hazinedaroğullarının Tuzcuoğullarına ve 1819 sıralarında Serezli Yusuf Paşa'nın Batı Trakya'daki âyanlara karşı kullanılması gibi. Üçüncü yöntem ise kuvvet kullanarak tasfiye etmektir. Bu yolla tasfiye edilen bazı âyanlar şunlardır. Antalya ve havalisine hâkim olan Tekelioğulları 1814'de Hüsrev Paşa tarafından tasfiye edilmiştir. Arnavutluk ile Mora yarımadası taraflarında nüfuzu olan Tepedelenli Ali Paşa 1822 yılında Hurşit Ahmet Paşa tarafından tasfiye edilmiştir. Bosna kaptanlarından Gradaçalı Hüseyin Kaptan'ın nüfuzu 1832 yılında Mahmut Hamdi Paşa tarafından sona erdirilmiştir (Mert, 1982: 46-47; Cevdet, 2011: 294, 302,374; Shaw-Shaw, 2010: 40-42 Davison, 2005: 27-28; Mustafa Nuri, 1992: 250).

Cevdet Paşa'ya göre, II. Mahmut'u mütegalibenin temizlenmesi gerektiğine Halet Efendi inandırmış ve çeşitli iftiralarla suçsuz kişilerin de kanına girmiştir (Cevdet, 2011: 325). Cevdet Paşa özellikle Tuzcuoğlu Memiş Ağanın öldürülmesini yanlış bulmaktadır. Ağanın ticaret ile büyük servet kazandığını, işini bilen devletlerin böyle adamların topraklarında çoğalmasına çalıştığını, çünkü halkın zenginliğinin devletin zenginliğini sağladığını, zulüm ve baskının ise yoksulluk getirdiğini belirtmektedir (Cevdet, 2011: 302). Cevdet Paşa Tepedelenli Ali Paşa'nın da "Rum fesadını" bastırmaya yardımcı olacağı düşüncesiyle öldürüldüğünü, ancak tam tersi sonuç yarattığını yazmıştır (Cevdet, 2011: 374).

Bazı yazarlar âyanın tasfiyesinin Osmanlı modernleşmesini olumsuz etkilediğini düşünmektedir. Örneğin, Şerif Mardin, "âyanlık, pazar ve sanayi

inkılâbî” üçlüsünün Batının geçirmiş olduğu büyük sosyal değişimi sağladığını, bizde âyanlık inkılâbının son derece güdük kaldığını, diğer ikisinin yaşanmadığını düşünmektedir. Ona göre Fransız ihtilalini “âyanlık inkılâbî” ile kurulan eşraf birlikleri gerçekleştirmiştir (Mardin, 2013: 27-28). Osmanlı tarihçilerin önemli bir kısmı ise bu sınıfın ilerici olmadığına birleşmektedir (İnalçık, 1964a; Berkes, 1965b, 2002; Tunaya, 1960).

II. Mahmut’un saltanatının son yılı olan 1839’a gelindiğinde, yerel âyan merkezden bağımsız hareket edemez hale gelmiştir (Quataert, 2013: 166). Ancak, devletin peşin para gereksinimini karşılayan mültezimler büyük bir önem ve nüfuz kazanmıştır. Tanzimat sonrasında, mültezimlerle birlikte toprakları elinde bulduran âyanlar birleşmiş ve yeni bir toprak sahibi sınıf oluşmuştur (Mert, 1982: 54). Tanzimat fermanıyla can ve mal güvenliğinin sağlanması, merkezi devletin sürekli mücadele ettiği mütegalibe zümresine hukuksal bir statü sağlamıştır. Tanzimat öncesi var olan, ancak seslerini çıkaramayan âyan ve mütegalibe, Tanzimat sonrası kurulan meclislerde yer alarak, Cumhuriyet döneminde Türk eşraf zümresinin kökleşmesinde büyük rol oynamıştır (Küçük, 1990: 206).

Siyasal modernleşmede II. Mahmut’un attığı üçüncü adım Mustafa Reşit Paşa’nın önerisiyle danışma meclislerini kurmasıdır (Shaw-Shaw, 2010: 68). Berkes, bunun “yasama-teşri” düşüncesinin bir yansıması olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2002: 176). Mart 1838’de üç meclis kurulmuştur. Birincisi askerî işleri görüşmek üzere kurulan Dar-ı Şura-yı Askerî (Askerî Şura Dairesi)dir. İkincisi, başvekilin danışma kurulu ve yasama organı olarak Dar-ı Şura-yı Bâbiâli (Hükümet Şurası)dir. Üçüncüsü memurların davalarına bakmak, devletle bireyler arasındaki ilişkilerden doğan anlaşmazlıkları çözmek ve “Tanzimat-ı Hayriye’nin müzakeresi” için Meclis-i

Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (Adliye İşleri Yüksek Kurulu)dir (Seyitdanlıoğlu, 1990: 129, 133; Berkes, 2002: 174).

Bu meclislerden, özellikle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye önem kazanmıştır. Kuruluşunun ilk yılları işleyişe ilişkin sorunların çözülmesi ile geçse de müsaderenin kaldırılması, rüşvetin önlenmesi, vergi reformu gibi konularda çalışmalar yapmıştır. Kuruluş fermanında geçen “Tanzimat-ı Hayriye’nin müzakeresi” ibaresi önemlidir ve Tanzimat’ın ilanından sonra yetkileri artırılan meclis dönemin en önemli yasama organı haline getirilmiştir (Seyitdanlıoğlu, 1990: 133). Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin meşveret usulü hakkında bir layiha hazırlanmıştır. Bu layiha bir tür meclis iç tüzüğü gibidir. Layihada kararların oy birliği ile alınmasının düşünölemeyeceği, meclis üyelerinin fikirlerini serbestçe ifade edebilmeleri ve oylarını serbestçe kullanmaları, fikir ve oylarından dolayı herhangi bir şekilde sorumlu tutulamayacağı, gündeme dair söz alanların rütbesine bakılmaksızın konuşması ve muhatap olan kişilerin yanıt vermesi gerektiği ve zabıt tutulması gibi ilkeler yer almaktadır (Okay, 1998: 199).

Devlet ve millet işlerinin, belirtilen meclislerde görüşölüp karara bağlanmadıkça uygulamaya geçilmemesi için buyruk çıkarılmıştır (A. Rasim, 1989: 185). Dar-ı Şura-yı Bâbîâli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye nizamname ve yasa hazırlama görevinin verilmesi bir tür yasama organı niteliğini vermektedir (Tanör, 2009: 67). Engelhardt, bu meclisleri anlatırken, Sultan Mahmut’un devlet işlerini yalnız başına yönetmek düşüncesinden vazgeçtiğini belirtmektedir; kurulan iki meclis hükümdarın mutlak yetkisine âdeta ortak olmuştur ve bir tür meşrutiyet yönetiminin başlangıcıdır (Engelhardt, 1989: 35).

Berkes bu meclislerin sürekli olmasına özel bir önem atfetmektedir; çünkü eski meşveret meclislerinden farklılığını ortaya koyan şey, meclislerin sürekli olmasıdır (Berkes, 2002: 173). Görevleri birbirinden ayrıştırılmış ve bir tür uzmanlaşmaya doğru yol alınmıştır. Kurulan meclislerden birinin idari ve diğerinin yargısal alanda görevlendirilmesi, yürütme ve yargı alanlarının birbirinden ayrılması yolunda bir başlangıç olarak da görülmelidir (Tanör, 2009: 67). Elbette bu meclisler yasama yetkisini halktan değil, mutlak iktidarın kaynağı olarak görülen sultandan almaktadır (Berkes, 2002: 172). Halkın temsili ilkesi ise Tanzimat döneminde yaşama geçirilebilecektir.

II. Mahmut'un idari alanda yaptığı ilk değişiklik aynı zamanda tüm reformlarının da temeli olmuştur. Osmanlı askerî sınıfının silahlı gücü olan yeniçeriliğin tasfiyesi 15 Haziran 1826 yılında gerçekleştirilmiştir. Engelhardt, II. Mahmut'un bu tasfiyeyi daha önce atmış olduğu adımlarla sağlayabildiğini, bunun için önce ocağı işleyişini bozduğunu belirtmektedir (Engelhardt, 1989: 21). Cevdet Paşa ocağın bozulmasını daha eski ve uzun bir sürece dayandırmaktadır. Ona göre, Osmanlı Devleti'nin parlak dönemlerinde "devletin zâtiyatından" sayılan yeniçeriler, devletin mâli bunalımı ve eski devşirme usulünün kaldırılması nedeniyle önemli ölçüde değişmiş, devlet kulluğu olmaktan çıkmış, askerlik dışında kasap, hamal, kayıkçı, manav, tellak, kahveci gibi işler yapar hale gelmiştir (Berkes, 2002: 77). Uzun yıllardır savaşta alınan ağır yenilgiler ise yeniçeriliğin tasfiyesi için Sultana çok geçerli bir neden sunmuştur.

Sultanın emri ile 25 Mayıs 1826 tarihinde şeyhülislamın evinde toplanan sadrazam, Rumeli kazaskeri, İstanbul müftüsü, sadaret kethüdası, defterdar, darphane nazırı, tophane nazırı, yeniçeri ağası ve ocağın ileri gelenleri, imparatorluğun iç ve

dış durumunu gözden geçirdikten sonra, talimli asker yetiştirilmesi gerektiği kararına varmış ve ulemadan bu konuda fetva almıştır. Ulema, vezirler ve ocağın ileri gelenleri, alınan kararlar uyarınca çalışacağını imzalarıyla onaylamıştır (Karal, 2011: 146). Bildiriye göre, imparatorluğu kurtarmak için askerî modernleşme gerekmektedir (Shaw-Shaw, 2010: 47). Ancak Haziran ayının ilk günleri başlayan talimlere yeniçeriler gelmemektedir ve talimli askerlik karşısında propaganda yaptıkları anlaşılmaktadır. Yeniçerilerin ayaklanma girişimleri ile birlikte, 15 Haziran 1826 tarihinde ocağın kapatılması kararı alınmış, ayaklanan yeniçerilerin önemli bir kısmı öldürülmüş ve ayaklanma bastırılmıştır. Aynı zamanda yeniçerilerle ilgili Bektaşilik tarikatı yasaklanmış ve yeniçerilerin toplanma mekânı olan kahvehanelerin yıkılmasına başlanmıştır (Cevdet, 2011: 437). Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla, II. Mahmut'un diğer reformlarına fiilen karşı çıkacak silahlı güç kalmamış ve eski düzen taraftarları ancak sözle karşı çıkabilmişlerdir (Shaw-Shaw, 2010: 49).

Ocağın kapatılması kararıyla birlikte modern yöntemlerle çalışacak Âsakit-i Mansure-yi Muhammediye ordusunun örgütlenmesine başlanmıştır. Mehmet Hüsrev Paşa 1827 yılında serasker yapılmış ve Mansure Ordusu, Fransız İhtilali sonrası Fransız ordusu örnek alınarak modernleştirilmeye başlanmıştır (Shaw-Shaw, 2010: 52). Başlangıçta 12 bin kişilik olan ordu II. Mahmut'un öldüğü yıl 120 bin kişiyi bulmuştu. Bir yeniçerinin aylık maaşı 3,5 kuruşken mansure askerinin aylığı 15 kuruştur; ayrıca terfi ve emeklilik hakları vardı (Cezar, 1986: 246). Yeni ordu ile birlikte, Osmanlı Devleti'nde var olan merkez ve eyalet ordusu sistemi, merkezi tek ordu sistemine dönüşmüştür ve bu nedenle mali kaynakların da merkezileştirmesini gerekmiştir (Cezar, 1986: 247). Yeni ordunun kaynak ihtiyacı için önce hazine-i

âmile içinde bir birim kurulmuştur. Sonra bu birim “mukataat hazinesi” adı ile ayrı bir hazine haline getirilmiştir. Hazineye gelir sağlamak üzere büyük iltizamlara el konulmuş, cizye zammı yapılmış, rûsumatı cihadiye ve ihtisab resmi adıyla yeni vergiler konulmuş, yed-i vahit ilkesi getirilmiş ve yeni orduya tahsis edilen tüm gelirlerin yönetimi bu hazineye verilmiştir (Cevdet, 2011: 254; Shaw-Shaw, 2010: 57; Cezar, 1986: 250-259). Mukataat nazırı aynı zamanda kapatılan Bektaşî vakfı ve tekkelerinin binaları ve satılan menkul mallarını takip etmekle görevlendirilmiştir (Maden, 2013: 84-85). Bu yeni hazinelerle birlikte çoklu hazine sistemi daha da yaygınlaşmıştır.

II. Mahmut, Ordunun yeniden yapılanması için Avrupa’da askeri üne sahip olan ve o tarihlere dek Osmanlı Devleti üzerinde çıkar hesapları bulunmayan Prusya ordusundan yardım almaya karar vermiştir. Özellikle 1833-1839 döneminde birçok Prusya heyeti Osmanlı ordusuna danışmanlık yapmış, süvari, topçu ve piyade subaylar getirtilmiştir. Başta Helmuth von Moltke olmak üzere bu askerler subay yetiştirmede önemli katkılar sunmuştur (Karal, 2011: 151; Shaw-Shaw, 2010: 75).

Osmanlı Devleti idaresindeki modernleşmenin ikinci ayağını bakanlıkların oluşturulması ve modern memur sınıfının yaratılması oluşturmaktadır. Sadrazam ve şeyhülislamda toplanan yetkiler, Batılı devletlerdeki gibi uzmanlaşma ve işbölümü esasına göre kurulan bakanlıklar arasında paylaştırılmıştır (Karal, 2011: 152). İlk bakanlık, yeniçeri ocağının kaldırılması ve Bektaşîliğin tasfiyesinden sonra 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti’dir. Ancak, Nezaretin kuruluş amacı vakıf işlemlerinin uzmanlık esasına göre yürütülmesinden çok, vakıf gelirlerinin merkezileştirilmesi ve yeni ordunun gereksinimi için kullanılmasıdır.

Yayınlanan bir hattı hümayunla sadrazamlık içindeki sadaret kethüdalığı 1836'da ayrı nazırlık olarak düzenlenmiş ve önce Umur-ı Mülkiye Nezareti ve iki yıl sonra Umur-ı Dâhiliye Nezareti adını almıştır. Reiskütlük ise Umur-ı Hariciye Nezareti'ne dönüştürülmüştür. Nazırların işlerine yardımcı olmak üzere birer müsteşar atanmıştır. Hazine-i amire ve mansure hazinesi birleştirilerek 1838'de Umur-ı Maliye Nezareti adını almıştır. Bu nezaretin kurulmasıyla birlikte, Haremeyn vakıfları, Evkaf Nezareti kapsamındaki vakıflar ve darphaneye kaydedilen gelirler bu bakanlığa devredilerek çoklu hazine sistemine son verilmiştir (Lewis, 2007: 98; Akyıldız, 2012: 53-55; Cezar, 1986: 265). Gelirleri Maliye Nezareti'ne aktarılan kurumlara, giderlerine karşılık olarak aylık belli bir tahsisat bağlanmıştır (Akyıldız, 2012: 55). Bâbıali'de bulunan Çavuşbaşı ve tezkereci kalemleri Deavi Nezareti adını almış, ancak tam bir Adliye Nezareti işlevi üstlenememiştir (Shaw-Shaw, 2010: 67; Findley, 2014: 164)). Ortaylı, kurulan bu bakanlık ve büroların modern bürokrasiye uygun bir uzmanlaşma düzeyine ulaşamadığını ve imparatorluğun sonuna kadar da bu bürokratik modernleşmenin tamamlanamadığını belirtmiştir (Ortaylı, 2011: 55).

Sadrazamlık makamında toplanan yetki ve görevlerin yeni kurulan bakanlıklara devri yanında, padişahın mutlak vekili olan sadrazamlığın adı "başvekil" olarak değiştirilerek önemi azaltılmıştır (BOA, HAT, 471/23065). Sadrazamlığın "başvekil" unvanına dönüştürülmesi ile birlikte başvekillik de dâhiliye nazırının görevi haline getirilmiştir. Başvekilin görevi, yeni kurulan meclislerin çalışmaları arasında koordinasyon sağlamak ve bunlarla padişah arasında bağ kurmaktır (Berkes, 2002: 174). Başvekilin başkanlığında Meclis-i Hass ya da Meclis-i Vükela adı verilen bir kabine kurulmuştur (Shaw-Shaw, 2010: 67). Ancak,

II Mahmut'un ölümünden sonra yeniden sadrazam unvanı kullanılmaya başlanılmıştır.

Hariciye Nezareti Osmanlı modernleşmesinde özel bir öneme sahiptir. Çünkü on sekizinci yüzyıl başından itibaren yaşanan savaş yenilgileri Avrupa dengelerinin kollanması politikasını önemli hale getirmiştir (Deringil, 1990: 61). 1821 Yunan isyanı sonrasında kurulan Tercüme Odası, özellikle yenilgi sonucunda Ruslarla yapılan 1833 Hünkâr İskelesi anlaşmasından sonra yeniden düzenlenmiş ve niteliği yükseltilmiştir. 1834 tarihinden itibaren daimi elçilikler kurulmuş ve Paris'e Mustafa Reşit Paşa, Londra'ya Namık Paşa, Viyana'ya Damat Ahmet Fethi Paşa, Berlin'e Kamil Paşa atanmıştır (Deringil, 1990: 62; Karal, 2011: 168; Findley, 2014: 157). Hariciye Nezareti, Kavalalı Mehmet Ali Paşa krizinin en yoğun olduğu 1836 yılında kurulmuştur. Daimi elçiliklerin amacı Mısır ve Yunan propagandasına karşı Osmanlı davasını Avrupa nezdinde savunmaktır. Mehmet Ali Paşa ordularına karşı Ruslardan yardım istenilmesi "boğulan adamın yılanı sarılması" anlamına gelmiş ve Osmanlı Devleti kendisini Avrupa devletler sistemi içerisinde görmeye mahkum hissetmiştir (Deringil, 1990: 62-63). Yeniden düzenlenen ve çalışanlarının maaşı artırılan Tercüme Odası ve elçilikler on dokuzuncu yüzyıl reformcu bürokratlarının özgeçmişlerinin ortak noktası olmuştur: Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa, Savfet Efendi, Fuat Paşa, Ahmet Vefik Efendi vb. (Zürcher, 2015: 75; Findley, 2014: 157-158; Küçük, 1984).

Sivil bürokrasideki modernleşmenin önemli bir ayağı memurlarla ilgili düzenlemelerdir. Daha önce gelir olarak çeşitli hediyeler alan memurlara belirli bir aylık bağlanmıştır. Her birimdeki memurlar dört düzeyde rütbe ve derece ile sınıflandırılmıştır: rütbe-i evvel, rütbe-i sani, rütbe-i salis ve rütbe-i rabi. Memur

aylıkları atanmış oldukları bu rütbelere göre eşit olarak belirlenmiştir (Shaw-Shaw, 2010: 68-69; Karal, 2011: 153). “Tevcih” denilen yıllık atama sistemi 1834 yılında kaldırılmıştır (Findley, 2014: 168). Çok önemli bir diğer değişiklik, memurlar için ceza kanunu çıkarılarak haksız müsadere ve cezalandırmaların kaldırılmış olmasıdır. Yasada her türlü suiistimal için ceza öngörülerek, devlet işlerinin gizliliğinin ihlali, satın alma süreçlerinde yetkilerin kötüye kullanılması, atamaların iltimasla yapılması ve rüşvet yasaklanmıştır (Findley, 2014: 169-170). Bu reformlarla “yeni bürokratlar seleflerinin kendilerini mutlak bir efendinin kölesi durumuna düşüren güvencesiz bir durumdan kurtulmuşlardır” (Shaw-Shaw, 2010: 69). Esasen Tanzimat döneminde gelişmiş olan yeni Osmanlı bürokrasisinin temelleri bu adımlarla atılmıştır (Seyitdanlıoğlu, 1990: 129).

II. Mahmut döneminde, devlet yönetiminde yapılan diğer yenilikler muhtarlık teşkilatının kurulması ile ilk nüfus sayımının yapılmasıdır. Muhtarlık önce İstanbul’da 1829 tarihli bir düzenlemeyle kurulmuş, 1833 yılından itibaren tüm diğer vilayetlere de yayılmıştır. Muhtarlar, daha önce mahalle imamlarının ve âyanların yaptığı görevleri üstlenmiş ve Tanzimat’tan sonra yetkileri genişletilmiştir (Akyıldız, 2002: 76). Nüfus sayım sonuçlarının toplanması ve değerlendirilmesi için Ceride Nezareti kurulmuştur. Sultan Mahmut, sayım memurlarından askerlikle ilgili amacın saklı tutulmasını ve 14-40 yaş arası müslüman nüfusun işaretlenmesini istemiştir (Aydın, 1990: 83). Nüfus sayımı ile mülkiyeti tescil etmek ve daha verimli bir vergi düzeni kurmak amaçlanmıştır (Lewis, 2007: 91). Belgelere göre yazım işlemleri 1830 yılının ikinci yarısında başlanmış ve 1831 yılının ilk altı ayı içerisinde tamamlanmıştır (Aydın, 1990: 92-93). Yazım memurları mahalle mahalle bir yaşından yüz yaşına kadar tüm kadın, erkek, müslüman ve gayrimüslimleri bizzat

görerek saymıştır (Aydın, 1990: 86). Sayım sonuçları askerlik celbi ve vergi tahakkuku için ilgili kalemlere havale edilmiştir (Aydın, 1990: 97).

II. Mahmut reformlarının büyük çoğunluğu gibi eğitim alanındaki yenilikler de askeri reform gereksiniminden doğmuş ve açılan ilk modern yüksekokul askeri bir tıbbiye olmuştur. Tıbbiyenin açıldığı 1827 yılında Avrupa'ya askeri eğitim için dört öğrenci gönderilmiştir (Mert, 1982: 52). Padişah tıbbiyenin açılış konuşmasında, eğitimin Batı usulü ve Fransızca olarak yapılması zorunluğunu vurgulamış ve zamanla Türkçe eğitime geçileceğini belirtmiştir. Bu bilimin öğretilmesi için Profesör Bernard görevlendirilmiştir (Cevdet, 2011: 461-462). Padişah tıp okuluna hangi dinden olursa olsun, bütün Osmanlı uyruklu kişilerin kabul edileceğini ilan etmiştir (Berkes, 2002: 187). Tıp okulu aynı zamanda düşünce ve siyasette de önemli adamlar yetiştirmiştir (Karal, 2011: 161).

1770'lerde kurulan, ancak ihmal edilmiş olan iki mühendislik okulu, Mühendishane-i Bahri Hümayun ve Mühendishane-i Berri Hümayun 1828 yılında yeniden ele alınmış ve eğitime başlanmıştır (Ergin, 1940: 264-267). Bu okulları, 1831'de Mekteb-i Mızıka-i Hümayun, 1832'de bir cerrahane ve eğitilmiş subay gereksinimini karşılamak üzere 1834 yılında Mekteb-i Ulum-u Harbiye'nin açılışı izlemiştir. Sivil memur yetiştirmek üzere de Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-u Edebiye adlarıyla iki orta dereceli okul açılmıştır (Lewis, 2007: 85; Shaw-Shaw, 2010: 78-79; Mert, 1982: 52).

Eğitim reformuna ilkokul yerine yüksekokuldan başlanmış olması, eğitim alanındaki temel handikap olarak görünmektedir. Shaw'a göre, padişah geleneksel İslam okul düzeni yerine, açıkça ulemayı karşısına alarak laik bir eğitim düzenini

getirmeyi göze alamamıştır (Shaw-Shaw, 2010: 78). İlkokul düzeni ve medreseler yıkılmadan (Yurdaydın, 1997: 307), yanında yeni okulların açılmış olması ise Osmanlı modernleşmesini önemli ölçüde geriletken unsur olmuştur. Bu çelişkili eğitim Cumhuriyet dönemine dek devam etmiştir. II. Mahmut döneminde bir tarafta medreseler ile dini ilkokullar eğitim vermekteyken diğer tarafta modernleşmenin simge kurumları Harbiye, Tıbbiye ve daha sonra Mülkiye adını alacak olan Mekteb-i Ulum-u Edebiye eğitime vermektedir. Pragmatik amaçla kurulan modern yüksek teknik okullara öğrenci yetiştirecek ilk eğitim kurumları yoktur; bu yüzden de yüksekokullarda eğitim süresi uzundur (Ortaylı, 2011: 52, 227).

II. Mahmut döneminde ilkokulun zorunlu kılınmasına ilişkin bir hattı hümayun 1824 yılında yayınlanmıştır; ancak bu yalnız İstanbul için geçerlidir ve açıklanan amaç İslam akidesinin öğretilmesidir. Çocukların bu okullarda okuduğuna ilişkin şeriatça izin kâğıdı alınmadan esnaf yanına çırak verilemeyecektir (Cevdet, 2011: 404; Doğan, 1997: 430). Karal'ın ifadesi ile ilköğretimde verilmesi istenilen bilgi zamanın istediği bilgi olmaktan uzaktır (Karal, 2011: 159). İlköğretim konusunda Meclis-i Umur-u Nafia tarafından 1838 yılında bir rapor hazırlanmıştır ve bu raporda ilköğretimin fenlerle, yani dünya işleriyle ilgili olması gerektiği ortaya konulmuştur; ancak rapor gereğinin yerine getirilmesi şeyhülislama bırakılınca, ilkokul düzeninde gerekli reform yapılamamıştır (Berkes, 2002: 181-183).

Dönemin çelişkileri belki de en somut eğitim ve bilim alanında kendini göstermektedir. En dikkate değer simalardan olan Şanizade Atullah Efendi Bektaşî olması nedeniyle sürgüne gönderilmiş ve idam kararının geldiği korkusuyla geçirdiği kriz sonucunda, erken bir dönemde yaşamını yitirmiştir. Üyesi olduğu Beşiktaş İlim Cemiyeti, bilime ve edebiyata meraklı kişilerin bir araya gelerek tartıştığı, fen ile

ilgili derslerin verildiği bir topluluktu. Fen derslerini Şanizade Ataullah Efendi ve edebiyat derslerini ise Ferruh Efendi verirdi. Farisi hocası Fehim Efendi ile şair Saffet Efendi de derslere katılanlar arasındaydı. Ancak, bu derneğin Bektaşilikle ilgisi kurularak Şanizade ve Ferruh Efendiler sürgüne gönderilmiştir (Cevdet, 2011: 441). Cevdet Paşa bu sürgünleri pek olumlu görmediği için, Şanizade'nin rakibi Hekimbaşı Behçet Efendi'nin kumpası olarak yansıtmaktadır (Cevdet, 2011: 441). Maden'e göre, Bektaşilik gerekçesiyle sürgüne gönderilen kişilerin ortak özelliği Beşiktaş İlim Cemiyeti üyesi olmalarıdır ve şeyhülislamın yazdığı yazıda “dini emirlere dikkat etmeyip Bektaşilerle görüşmek ve onlarla dostluk etmek, böylece onlara meyletmiş olmak” suçlaması yer almaktadır (Maden, 2013: 101). Cevdet Paşa, II. Mahmut dönemini, “Vaka-i Hayriye, ulemanın oybirliğiyle vücuda geldiğinden bu tarihten sonra Bâb-ı Âli sıkı bir taassup yolunu tuttu, din sağlamlığı yerine riyakâr taassup kaim oldu. Bundan pek çok zarar görüldü” ifadeleriyle değerlendirmektedir (Cevdet, 2011: 460). Timur, Bektaşilik tarikatını ve Beşiktaş İlim Cemiyeti'ni dönemin en liberal din ve düşünce akımı olarak Osmanlı aydınlanmasına öncülük edebilecek nitelikte görmektedir (Timur, 2014: 106).

Türk basını “resmi” bir gazete ile yayın hayatına başlamıştır. Resmi gazete dışındaki ilk gazete ise Tanzimat'tan sonra, 1840 yılında bir İngiliz tarafından yayına başlayan Ceride-i Havadis'tir. Padişah 1831 yılında Takvim-i Vekayi adıyla bir haftalık gazete çıkarılmasına izin vermiş, aynı tarihte bir de Fransızca yayın kararlaştırılmıştır (Lütfi, 1999b: 651-654). Ancak Türkçe ve Fransızca baskılarda farklı makale ve haberler yer almaktadır. Türkçe gazetede iç olaylar yanında Avrupa olayları hakkında da haber verilmekte, resmi bir gazete olarak padişahın seyahat ve ziyaretleri, nişan verme törenleri, yeni ordudaki gelişmeler, askerlik, donanma ve

top-tüfek yapımına ilişkin haberler, Avrupa'dan gemi ısmarlanması, çeşitli bölgelerdeki paşaların isyanlarının bastırılması, Avrupa basınında Türkiye hakkında çıkan haberler, bilimsel ve teknik yenilikler ve narh fiyatları vb. yer almaktadır. Fransızca baskısında ise Türkiye olaylarını ve padişahın reformlarını Avrupaya tanıtmaya ve propaganda amacı öne çıkmaktadır. İlginç bir konu da liberal ticaret politikasının Türkiye için ne kadar yararlı olduğunu öne süren yazıların gazetede yer almasıdır (Berkes, 2002: 200). Takvim-i Vekayi bir propaganda aracı olarak her sayıda belki on-on beş kez padişaha “yeryüzünün halifesi”, “Allahın gölgesi”, “İslam ve müslimin halifesi” gibi övgülere yer vermiştir (Koloğlu, 1981: 80).

Haberleşme ile ilgili bir yenilik 1834 yılında posta sisteminin kurulmasıdır. İlk posta yolu Üsküdar'dan İzmit'e, ikincisi İstanbul'dan Edirne'ye açılmıştır (Lewis, 2007: 96). Tebaanın ülke içerisindeki seyahatinde “mürur tezkeresi” ve yurt dışına seyahatinde ise pasaport kullanımına başlanmıştır (Karal, 2011: 156-157).

Ticaret ile ilgili önemli bir sorun haline gelen karantina sorunu 1835 yılında çözümlenmiştir. İtalyanca “kırk gün” anlamına gelmesinden anlaşılacağı üzere, sistemin kuruluşunda büyük ölçüde İtalyanların katkısı vardır. Avrupa'nın 1815-1830 restorasyon döneminde yaşanan baskılar nedeniyle birçok ayaklanma baş göstermiş, bastırılan bu ayaklanmalara katılanlar ise başka ülkelere göç etmişlerdi. İtalyan ihtilalciler de Mısır, Yunanistan ve Osmanlı topraklarına gelmiş, hekimlik, sanat, askerlik ve eczacılık alanında katkılar sunmuşlardır. Karantina sistemini başlatanlar Osmanlı topraklarına gelen İtalyanlar olmuştur. Karantina müdürlüğünden sonra 1838 yılında bir de Meclis-i Umumi-i Sıhhiye oluşturulmuştur (Turan, 1990: 123; Berkes, 2002: 189). Aşının dinen uygun olup olmadığı

tartışmaları yapılırken, II. Mahmut'un 1839 tarihli bir iradesiyle çiçek aşısı uygulamasına başlanmıştır (Berkes, 2002: 189).

II. Mahmut'un toplumsal alanda yaptığı bir yenilik de kılık kıyafet konusudur ki Mustafa Kemal Atatürk ile benzerlik kurulmasına vesile olmuştur (Berkes, 2002: 195). Asker ve memur kıyafeti ile başlanan yenileşme, 1829 yılında sivil erkekler için yasa ile zorunlu hale getirilmiştir. Sarık ve cübbe yalnız din görevlilerinin giyebileceği kıyafet olarak belirlenmiştir. Osmanlı toplumunda bir kişinin dinine, rütbesine ve sınıfına göre farklı sarık kullandığı ve Müslüman olmayan tebaanın başlarına, vücutlarına, ayaklarına renk bakımından farklı eşyalar giydikleri için, kıyafet devrimi tebaanın eşitliği açısından önemli bir adımdır (Shaw-Shaw, 2010: 80, Berkes, 2002: 198). Quataert'e göre bu reform, yabancı devletlerin himayesine giren Hıristiyanları yeniden Osmanlı devletinin ve hukuk sisteminin yetki alanına sokma isteğinin yanında, tebaayı hem devletin hem de birbirlerinin gözünde eşit kılmayı amaçlamaktaydı (Quataert, 2013: 110).

Osmanlı modernleşmesinin iktisadi ayağı oldukça sınırlı ve başarısızdır. Sanayileşmede önemli bir atılım yapılamamış ve birçok bağımlı ülke kapitalizmi gibi, yalnız ticarileşmeyle karşı karşıya kalınmıştır. Bu nedenle reformların belki de en önemli handikapı ekonomik ve mali temelden yoksun olmasıdır (Zürcher, 2015: 75-77). Bir başka ifadeyle, sanayileşme olmadığı için modernleşmeyi sürükleyecek sanayici ve işçi gibi toplumsal sınıflar gelişmemiş ve reformlar "devletin kurtarılması" yaklaşımıyla siyasal/yönetimsel kararlar olarak yaşama geçirilmiştir.

Vienna’da 1815 yılında yapılan kongrede, ülkeler yüksek gümrük duvarları ile koruma politikası kararı almışken, henüz kapitalizme eklenmemiş olan ülkeler bu politikalardan habersizdi. Cevdet Paşa 1815 tarihli kongreye katılmamanın büyük bir eksiklik olduğunu belirttikten sonra, III. Selim vakasında kaybedilen diplomatların yerinin boş kalması ve içsel sorunlar nedeniyle konferansa katılmamanın pek de mümkün olmadığını ifade etmiştir (Cevdet, 2011: 282-283). Konferansta ülkelerin aldıkları koruma politikaları nedeniyle 1815-1840 döneminde dünya ekonomisi daralmış ve bu nedenle üretim fazlası ve ihracat zorunluluğu duyan İngiltere ekonomik, siyasal ve hatta askeri baskılarla, çevre ekonomileri serbest ticaret antlaşması imzalamaya zorlanmıştır (Kasaba, 1993: 40). Napolyon savaşlarının bitiminden 1840 yılına dek İngiltere’nin Osmanlı ticaretindeki payı yüzde 400 artmış ve doğu Akdeniz İngiliz mallarının pazarı haline gelmiştir (Kasaba, 1993: 45). Quataert’a göre, dışsal nedenler yanında, iç üretime önemli bir darbe de yeniçeri ocağının kaldırılması nedeniyle vurulmuştur; Napolyon savaşlarının bittiği ve uluslararası rekabetin hızla tırmandığı bir dönemde rekabeti kısıtlayıcı uygulamaların maliyeti yükselttiği gibi, loncalar da koruyucu güçlerinden edilmiştir (Quataert, 2013: 207).

Osmanlı Devleti’nin iltizam sistemine geçmesiyle birlikte on altıncı yüzyıldan itibaren etkin olmaya başlayan sarraflar/bankerler pazar koşullarının kötüleşmesi ve merkezi devletin borçlanma gereksinimi nedeniyle varlıklarını ihracat ve tarım yerine ödünç para verme ve spekülasyona yatırmaya başladılar (Kasaba, 2013: 29). 1830’lu yıllarda Osmanlı Devleti bölgesel âyanlarını kırmakla birlikte, hâlâ iltizam ayrıcalıklarına yatırım yapmanın ticaret ve tarımı geliştirmekten kârlı olması, tarımda ve zanaatlarda küçük üreticiliğin devam etmesine neden olmuştur

(Mardin, 2013: 206-207). Dolayısıyla merkezkaç güçler devleti aşındırmaya devam etseler de, tarihsel olarak ileri bir toplumsal sınıf olamamış ve Osmanlı Devleti merkez yönetiminden daha ileri bir misyon yüklenememiştir (Başkaya, 2004: 151-152). Dünya kapitalist sistemine katılmakla, Osmanlı tebaası olan Hıristiyan tüccar ve bankerler kazançlı çıkmış, askeri ve siyasi iktidar Müslüman bürokratlarda kalsa da ekonomik güç Hıristiyan ticaret burjuvazisine geçmiştir (Zürcher, 2015: 67).

Yeniçeri ocağının yerine kurulan Mansure Ordusu'nun ihtiyaçları için 1826 yılında ihtisabiye vergisi yanında yed-i vahit ilkesi konulmuştur (Kütükoğlu, 81-90). Bu ilkeye göre, devlet bir malın dış ticaretini özel bir kişinin tekeline verebilir, malların ihracatını yasaklayabilir, savaş döneminde ek gelir için dış ticarete olağanüstü vergiler konulabilirdi. İngiltere, uygulamaya konulduğu tarihten itibaren yed-i vahitin kaldırılması için uğraşmış ve 1838 ticaret anlaşması ile amacına ulaşmıştır (Kütükoğlu, 2013: 117). Bu uygulamanın kalkması nedeniyle Kırım Savaşı'nda ek vergi konulamadığından, Avrupa para piyasasından ilk dış borçlanma gerçekleştirilmiştir (Pamuk, 2005a: 20).

Osmanlı Devleti'nde ilk fabrikalar II. Mahmut döneminde ve yine askeri gereksinimler nedeniyle kurulmuştur (Mert, 1982: 62; Berkes, 2002: 207). Üniforma gereksinimi için Üsküdar ve İzmit'te kumaş fabrikaları, 1827'de bir dikimhane, 1835 yılında İzmir'de bir feshane kurulmuştur. Bunun yanında yine askeri amaçlı top, havan topu, araba, mayın üretimi ve onarımı için tophane kurulmuştur. Dolmabahçe'de tüfek, tabanca, süngü, balta üreten modern bir silah fabrikası, 1830'da Bakırköy'de ve 1838'de Yeşilköy'de bir baruthane kurulmuştur (Shaw-Shaw, 2010: 75). Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından kurulan iplik fabrikası sayılı

modern sanayi tesisinden biri olmuştur. Ancak, sanayi yatırımları sınırlı kaldığı gibi, kurulan bu fabrikalar da uzun süre faaliyet gösterememiştir.

1.3.3. TANZİMATTAN ÇÖKÜŞE OSMANLI REFORMLARI

Tanzimat Fermanı 1839 yılında ve birkaç önemli değişiklik içerse de çoğunluğu aynı hükümleri içeren Islahat Fermanı 1856 yılında ilan edilmiştir. “Tanzimat dönemi” ilk fermanın ilanından I. Meşrutiyet’in ilanına dek geçen süreyi ifade etmektedir. Kısa süren I. Meşrutiyet dönemini otuzüç yıllık II. Abdülhamit istibdatı izlemiştir. İttihat ve Terakki önderliğinde II. Meşrutiyet’in 1908 yılında ilan edilmesiyle istibdat dönemi kapanmıştır.

1.3.3.1. TANZİMAT DÖNEMİ

Yeniçeriliğin ilgası ile esasen 1826 yılında başlayan Tanzimat resmen, II. Mahmut’un ölümünden sonra, 1839 yılında ilan edilmiştir. II. Mahmut ile âyanlar arasındaki sened-i ittifakın aksine Tanzimat Fermanı hükümdarla âyan arasında kalmamış ve ilanından sonra önemli sonuçlar doğurmuştur. Tanzimatla birlikte siyaseten katl ve müsadere resmen son bulmuş, askeri sınıfın vergi ayrıcalıkları sona erdirilmiş ve kölelik kaldırılmıştır (İnalcık, 1964b: 59; Cezar, 1990: 200). Vergilerin iltizam usulü yerine merkezi devletin taşra uzantıları tarafından toplanması için muhassıllık meclisleri kurulmuş ve bazen geri dönüşler olsa da zamanla iltizam usulü tasfiye edilmiştir. Reşit Paşa yerel güçleri etkisizleştirmek ve köylüyü korumak için zorla çalıştırma ve tefeciliği kaldırmış, faiz oranlarını sınırlamış ve birikmiş köylü borçlarını taksitlendirmiştir (İnalcık, 1964b: 59). Tanzimatın bu uygulamaları Balkanlar’daki âyanlar yanında özellikle yurtluk ve ocaklık uygulamasının olduğu doğu vilayetlerinde, kendilerine toprak tahsis edilen yöre ileri gelenlerinin önyak olduğu isyanlara yol açmıştır (Çadırcı, 1988: 615-620).

Berkes Tanzimat Fermanı'nı yasama ve yürütme gücü arasında bir ayrım olarak yorumlamaktadır; ancak yasama temsil ilkesi yerine II. Mahmut döneminde kurulan ve ulema, bürokrasi ve ordu seçkinlerinden oluşan sürekli meclisler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir (Berkes, 2002: 216). Abdülmecit yapılacak tüm yenilikleri önce komisyonlara hazırlatır, sonra özel meclislerde tartışılmasını sağlar, sonra Meclis-i vâlâ'ya gönderir ve bu mecliste karar alınması halinde onaylayarak yürürlüğe koyardı (Çadırcı, 1988: 602). Tanzimat ile ilk kez İslam uluslarının tarihinde Avrupa hukukundan alınan malzemelerle yasalastırma faaliyetleri yapılmıştır (Berkes, 2002: 221). Bu dönem Fransa'dan örnek alınan ticaret kanunu çıkarılmış, adliye nezareti ve ilk laik mahkemeler kurulmuştur (İnalçık, 1964b: 61-62; Ülken, 1992: 38). Taşra yönetiminde düzenlemeler yapılmış, Tanzimatın uygulanması konusunda bölge teftişleri yaptırılmış, eyaleti temsil etmeye üzere yörenin “vücut ve kocabaşları” İstanbul'a çağrılarak Meclis-i Vâlâ'ca sorunlar ve reformun başarısı için görüşleri alınmış ve “imar meclisleri” oluşturulmuştur (Cevdet, 1967: 82-83; Çadırcı, 1988).

Eğitim reformu 1848'de ele alınmaya başlanmıştır. Eğitim işlerini düzenlemek üzere Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur. Ancak ulemanın direnci nedeniyle eğitim ile ilgili asıl atılım I. Meşrutiyetten sonra gerçekleştirilebilmiştir. Tanzimat döneminde eğitim alanındaki önemli bir girişim Encümen-i Daniş'in kurulmuş olmasıdır. Üyeleri arasında Joseph von Hammer ve James Redhouse da vardır ve en büyük katkısı Cevdet Paşa'ya yazdırılan tarih kitabıdır (Berkes, 2002: 235). Cevdet Paşa, Encümen-i Daniş'in istenilen düzeyde işlevli olmadığını yazmaktadır. Encümen-i Daniş'in açılış nutku Reşit Paşa tarafından yapılmıştır. Paris'teki Akademi'den esinlenilmiştir. Dâhili kırk ve harici sınırsız üye

öngörölmüştür. Üyeler her aybaşında bir gün toplanacaktır. Âli Paşa dâhili üyelerin fiilen tercüme ve telif ile meşgul olacak kişilerden atanmasını ve yöneticilerin bu işe girmemesini önermiştir. Buna uyulmayıp Cevdet Paşa'nın ifadesiyle "zatiyyat" karıştırılması ve ehliyetli olmayanların "kırklara karışması" Encümen binasının sağlam esas üzerine kurulmasını engellemiştir (Cevdet, 1967: 46-56).

Tanzimat dönemi modern eğitimin topluma yaygınlaştırılmasında başarısızdır. Ancak modernleşmeci asker ve sivil kadrolar eğitimin modernleşmeye katkısını göstermektedir. Bu katkı sayesinde modernleşme süreci yerli aktörler tarafından sürdürölmüştür. Davison'a göre modernleşmeciler "yalnız yabancı etkisini yansıtmadı; ulus devletin kurulmasında özgüven sahibi politik lider ve felsefeciler olarak da hizmet etti. Kritik eşiğı geçmek için gerekli enerji dışsal kaynaktan çok modern yerli unsurlarla mümkün olmuştur" (Davison, 1964: 115).

Tanzimat Fermanı Mısır sorununun çözümlenme aşamasında yayınlanmıştı ve Reşit Paşa fermanı adeta bir diplomatik silah gibi kullanmıştı (Davison, 2005: 40). Diğer devlet adamlarının reformalara desteğı ise zayıftı; özellikle Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu ve Suriye'den çıkarılmasından sonra muhalefet daha açıkça yapılı oldu (Davison, 2005: 45). Çıkarları gereğı gelenekçi olan âyan ve ulema bu muhalefetin başını çekmekteydi. Reşit Paşa'nın yaptığı vergi reformları nedeniyle çıkarları zarar gören ve ulema ile işbirliğı içerisinde olan ağalar ve âyanlar tutucu kitleyi etkilemiş ve reform karşıtı eğilimleri güçlendirmişlerdi. Çıkarılan ceza yasası ile başta Hüsrev Paşa olmak üzere birçok muhalif cezalandırılmıştır. Ankara'da bir müftü reformlara karşı halkı isyana kışkırtmaktan yargılandı (İnalçık, 1964b: 60).

Tanzimat dönemine ilişkin en sık yapılan eleştirisi “ikilik” yarattığı iddiasıdır. İkiliğe ilişkin şu örnekler verilmektedir: Bir taraftan modern vergi toplama yöntemi benimsenmişken diğer taraftan “aşar” sistemi sürdürülmüştür. Toprakların iltizama verilmesi usulü uzun yıllar bırakılamamıştır. Avrupa hukukunun yanında, zamanın gereksinimlerine yanıt vermeyen ve fıkıh esasına dayanan “mecelle” kabul edilmiştir (Ülken, 1992: 39). Eski ve yeni, iki tip kurumun var olması birçok ıslahat hareketinin ölü doğmasına neden olmuştur (Tunaya, 1960: 23). Vakıf gelirlerinin tamamı merkezileştirilememiştir. 1858 tarihli Arazi Kanunu eski teamüllere dayandırılmıştır. Eğitim reformuna ortaokullardan başlanması ve medresenin eğitim üzerindeki nüfuzunun kırılmaması nedeniyle bu alanda da modernleşme gereği gibi yerine getirilememiştir (Gökbilgin, 1967: 106-111). Dini mahkemeler ve laik mahkemeler yan yana faaliyet göstermiştir (Davison, 2005: 266). Doğu ve Batı, eski ve yeni, alaturka ve alafranga karşı karşıya gelmiş, ancak bu iki görüşten bir sentez yaratılamamıştır (Ülken, 1992: 48).

Yalçın Küçük, “ilerici” ve “gerici” akımın ortak noktası olarak gördüğü “Tanzimatın ikiciliği” eleştirilerini haklı bulmamakta ve bu değerlendirmeyi “ilerici akımın gerici düşünceye verdiği bir ödün” olarak değerlendirmektedir (Küçük, 1984: 326).

“Mahmut’un fes devrimi, Mustafa Kemal’in şapka devriminden daha cüretlidir. Mustafa Kemal’in önünde Mahmut vardı... Kavuşu yerle bir ederken mezar taşlarını kırdıran bir yöneticinin yeteri kadar cesur olmadığını söylemek için cesaret kavramı üzerinde uzun uzun tartışma yapmak zorunlu” (Küçük, 1984: 335).

Her devrim ikilik yarattığı gibi, padişah ve çevresindeki bir avuç bürokratin yönettiği tepeden inme yenilik hareketlerinin eskiyi tamamen ortadan kaldırması

beklenemezdi. Tanzimattan bunu beklemek “büyüye inanmak” anlamına gelmektedir (Küçük, 1984: 338). Davison da benzeri bir değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Tanzimat dönemi bir ekin zamanıydı. Genelde Batı’dan esinlenen ilk adımlar, bazen eskileriyle yan yana yeni kurumlar yarattılar. Bu durum, eleştirilenlerin söylediği gibi zorunlu olarak ölümcül bir ikilik değildir; tersine normal gelişme sürecinin bir parçası sayılabilir... Bu insanlar (Tanzimat paşaları), genellikle suçlandıkları gibi pervasız Batıcılar değildiler, sadece ölümcül bir tepkiye yol açmaksızın ve önleri açıldıkça mümkün olduğu kadar hızlı gittiler” (Davison, 2005: 425).

Berkes, Tanzimatçıların Avrupa uygarlığının özünü anlayamadıklarını, bu yüzden Tanzimatın Batı uygarlığının niteliği hakkındaki yanlışlar dizisinin bağlangıcı olduğunu belirtmektedir (Berkes, 1965a: 38). Ona göre Avrupa’ya öğrenci değil üretici olabilecek işçi gönderilmeliydi (Berkes, 1965a: 43). Ebuzziya Tevfik de Reşit Paşa’yı şiddetle eleştirmektedir; çünkü Osmanlı’yı bulunduğu yüzyıldan, aşulamayacak kadar uzak bir yerde bırakmıştır; ilkokullar açmaktansa gösteriş yapıp darülfünun açmıştır (Ülken, 1992: 158). Prens Sabahattin Tanzimat’ı bireyciliği ortadan kaldıran merkezîyetçi bir dönüşüm olarak değerlendirirken (Prens Sabahattin, 1965: 49; Küçük, 1984: 384), Berkes, aksine, toplumcu değil bireyci olması nedeniyle eleştirmektedir (Berkes, 1965a: 46).

Aslında Tanzimatın zayıflığı ve şanssızlığı yeniliğe kültür kurumlarıyla girme çabasındandır. Küçük’ün ifadesiyle “yeniliğin bataryaları buhar makineleriyle donatılmış fabrikalar değil, okullar oluyor. ‘Mektep’ doğuş halindeki Türk yenilik hareketinin hem aracı, giderek amacı ve en sonunda simgesi oluyor”du (Küçük, 1984: 443). Sanayileşmeyi başaramayan Osmanlı ülkesinin aydınları, modernleşmenin sürükleyici gücü olarak modern Batı’yı bilen eğitilmiş insanlara ve

bu insanların taşıyacağı modernleşme ideolojisine güvenmekteydi. Prens Sabahattin, Osmanlı aydınlarının toplumsal sorunların çözümünü “maarif”te görmesini eleştirmekte (Prens Sabahattin, 1965: 46), ancak kendisi de bireyci topluma ulaşmak için eğitimi öne çıkarmaktadır:

“Bireyci yapıya geçmek, ilkece bir eğitim sorunudur. Herhangi bir toplumda eğitim yapan ve onu düzenleyen ise ailedir. Bu yüzden, ulusal eğitimi tüketim, durukluk ve tutsaklıktan; üretim, girişim ve bağımsızlığa yönetmek için biricik yol: Bireyci aileler kurmak gücünde olan kız ve erkekler yetiştirmektir” (Prens Sabahattin, 1965: 63).

Halil İnalçık’a göre Reşit Paşa’nın reformları iki temel nedenle etkisiz kalmıştır. Birincisi, ülkenin iktisaden gelişmeyerek buhranlar yaşanması ve Batının ucuz mallarının ülkede mevcut üretimi tahrip etmesidir. İkincisi, reformların saltanatın gücünü yok ettiği düşüncesidir (İnalçık, 1964b: 63). Dönemin ünlü şairi Şinasi “ey ahali-i fazlın reisicumhuru” veya “bildirir haddini sultana senin kanunun” gibi dizelerle Mustafa Reşit Paşa’yı övmüştür (Küçük, 1984: 585). Bunun yanında tutucuların temsilcisi Serasker Said Paşa Reşit Paşa’nın cumhuriyet ilan etmeyi amaçladığı dedikodusunu yaymıştır (İnalçık, 1964b: 61). Bir taraftan Avrupa’da yaşanan 1848 devrimleri ve diğer taraftan Reşit Paşa’nın cumhuriyet ilan edeceği dedikodusu Sultan Abdülmecit’i rahatsız etmiş⁷ ve Reşit Paşa’yı sadrazamlıktan uzaklaştırmıştır (Küçük, 1984: 492- 493).

⁷ Reşit Paşa iltica eden Macar ihtilalcilerinin iadesini reddetmiştir. “Ol devirde Avusturya devletinde zuhura gelen ihtilal üzerine Macarlar ayaklanıp Avusturya’ya isyan ile galebe çaldılar... Macarlar naçar kalarak birçoğu Devlet-i aliyye’ye iltica eylediler. Rusya ve Avusturya devleti onların red ve iadelerini teklif ettiler. Pek çok zevat bu iki Devlet-i mücavire-i muazzamayı kırmaktan havf ve ihtiraz edip Fuad Efendi dahi bu komşuları gücendirmemek fikrinde idi ve fakat Reşid Paşa’nın re’yine tevfik-i hareket eylerdi. Reşit-d Paşa ise... ayet-i kerimesinin hükmünce mültecileri îvâ ve

Tanzimat'ın ikinci evresi Kırım Savaşı'ndan sonra 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile başlamıştır. Tanzimat fermanının aksine Islahat Fermanı Avrupalı devletlerin dayatması ile hazırlanmış ve ilan edilmiştir. Davison fermanın Lord Stratford Canning'in eseri olduğunu söylemektedir (Davison, 2005: 55). Lord Canning'in yaşamını anlatan kitapta da Islahat Fermanı için "hemen her satırında Lord Stratford'un kaleminin izi görülür. Bütün bunlar ta ne zamandan Babiâli'ye kabul ettirmeğe çalıştığı ve bir kısmını daha önce kabul ettirdiği devrimlerdi. Bu belge bütün meslek hayatının toplamıdır" denilmektedir (Poole, 1959: 267).

Avrupalı ülkeler Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü kabul etmiş ve karşılığında Islahat fermanı yayınlanmıştır. Reşit Paşa, Paris Antlaşması'nda Fermana atıf yapılmasını Avrupa'nın iç işlerimize karışması olarak değerlendirmiştir. Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasının koruyucusu durumuna gelmesi eleştirilen diğer konudur. Islahat Fermanı'nın Hıristiyan tebaaya bürokraside görev alabilme hakkı vermesine ilişkin maddesi şöyledir:

"Yüce devletimizin görevli ve hizmetlilerinin seçimi ve atanması benim irademe ve onayıma bağlı olup yüce devletimizin uyruklarının hepsi, hangi cemaatten olursa olsun, devletin hizmet ve memurluklarına kabul edilecekler, bunlar yetenek ve becerilerine göre herkes için uygulanacak kurallar uyarınca memurluklarda çalıştırılacaklardır" (A. Rasim, 1989: 248).

Aslında Osmanlı tebaasının eşitliği ve laikleşme yolunda atılan bu adım Paris Antlaşmasına girmesi ve hukuksal haklar yanında siyasal haklar da içermesi nedeniyle Reşit Paşa tarafından devlet geleneğine aykırı bulunmuştur. Reşit Paşa

himaye hususunda izhar-ı sebat ve salâbet etmekle millet-i İslâmiyeye Avrupaca ve Amerikaca büyük şan kazandırdı (Cevdet, 1953: 12).

Islahat fermanına muhalefetini bir yazı ile Mabeyn-i hümayuna bildirmiştir (Cevdet, 1953: 76; M.Celeleddin, 1979: 36). Raporda “böyle şeyler tedrici ve hususiyle düvel-i ecnebiyyenin müdahale-i resmiyyesi karışmaksızın yapılip... Hıristiyan takımının havsala-i tahammüllerine sığmayacak surette defaten birçok imtiyazat verilip de şımartılmamasına dikkat olunmak...” denilmektedir (Cevdet, 1953: 78). Reşit Paşa Paris Antlaşmasında bu haklarla ilgili atıfta bulunulmasının Fransa ve İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışması ve gayrimüslim tebaanın “himaye ve nezaretini” üstlenmesi anlamına geldiğini de vurgulamaktadır (M. Celeleddin, 1979: 36). Nitekim her ne kadar Paris Antlaşmasında Osmanlı toprak bütünlüğü Avrupa devletlerince taahhüt edilse de gerek yükselen milliyetçilik hareketleri ve gerekse Avrupa devletlerinin azınlıklarla işbirliği içerisinde olması Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması ilkesine aykırı sonuçlar doğurmuştur.

Islahat fermanından üç ay sonra ilk Hıristiyan delegeler Meclis-i vâlâ’ya atanmıştır (Davison, 2005: 97). Hıristiyan toplulukların örgütlenmesinde daha önce yalnız ruhani temsilciler varken fermanın sonra laik temsilciler de seçilmiştir. Bu uygulamalar Müslüman olmayan halklar için anayasal gelişmenin de başlangıcı olmuştur (Berkes, 2002: 217-218). Ermeni anayasası 1863 yılında Osmanlı hükümeti tarafından onaylanarak Osmanlı tebaasının bir kısmına “kendini yöneten ulus statüsü” verilmiştir (Berkes, 2002: 208; Davison, 2005: 129-130).

Müslüman tebaa için temsil ilkesi sonraki yıllarda hayata geçirilmiştir. Vilayetlerin yönetimi ile ilgili düzenlemeler yapılmış ilk kez Tuna vilayetinde uygulanmış ve sistem 1867 yılında yasalaştırılarak ülke geneline yaygınlaştırılmıştır. Yasa 1871 yılında gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir (Karal, 2011 II.cilt: 127-133; Davison, 2005: 142-178). Bu yasayla vilayet genel meclislerinde halk

tarafından seçilen iki müslüman ve iki gayri müslim temsilcinin görev yapması öngörülmüştür. Böylece Tanzimat döneminde hem merkezi düzeydeki meclisler hem de vilayet yönetiminde halkın seçimi yoluyla oluşturulan meclisler ile kademeli bir meclis hiyerarşisi oluşturulmuş, temsili meclis sistemine giden parlamenter meşrutiyet yolunda önemli adımlar atılmıştır (Seyitdanlıoğlu, 2012: 383).

Kırım Savaşından sonra Islahat fermanı kabul edildiği gibi ilk yurt dışı borçlanma da yapılmış ve borçlanma kısa sürede mali buhranlara neden olmuştur. Cevdet Paşa Metternich'e atıfla Kırım Savaşının bitiminden sonra Devlet-i Aliyye'nin ilerlemesi için önemli bir fırsat doğduğunu, ancak bu fırsatın iyi kullanılmadığını belirtir. İktisadi sorunları göz ardı eden Cevdet Paşa'ya göre, barış anlaşmasından beş-altı yıl sonra Babiâli ile şeyhülislam arasında anlamsız tartışmalar olduğundan ülke işlerine bakılamamış ve gerekli ıslahat yapılamamıştır (Cevdet, 1980: 48). 1859 yılında Kuleli Vakası ile padişaha suikast gerçekleştirilmek istenilmiş, ceza yasasında hükümdara suikast maddesi düzenlenmek istenmediği için suçlular kalebentlik ile cezalandırılmıştır (Cevdet, 1960: 83).

Bütün eleştirilere karşın, 1839-1876 döneminin Osmanlı Devleti üzerindeki temel etkisi Osmanlı uyruğundaki tüm yurttaşların eşitliği, yerel ve ulusal yönetimde temsil ilkesinin gelişmesi ve laikleşme olarak değerlendirilmelidir (Davison, 2005: 44; İnalçık, 1964a: 621).

1.3.3.2. TANZİMAT PAŞALARI VE YENİ OSMANLILAR

Tanzimat pragmatist bir şekilde başlamış ve herhangi bir program veya fikir hareketine dayanmamıştır. Batı gelişme çizgisinin Osmanlı Devleti'ne uygulanmasını savunan Batıcılık ve diğer fikir hareketleri daha sonra gelişmiştir

(Tunaya, 1960: 4). Fikir hareketleri esas olarak Yeni Osmanlılar ile başlamıştır. Yeni Osmanlılar hareketi 1865 yılında Namık Kemal, Ayetullah, Nuri, Reşad, Mehmet ve Refik tarafından Belgrad ormanlarında yapılan bir toplantı ile kurumuştur.⁸ Kurulduğu zaman İttifak-ı Hamiyet, Yurt Sevgisi Birliği, adını almıştır (Küçük, 1984: 485). Yurt Sevgisi Birliği bir manifesto hazırlanmıştır. Hareketin maddi destekçisi Mısır Hidivi İsmail'in kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'dır. Hidiv İsmail "İstanbul'da altunları su gibi akıdıp ba'zı imtiyâzâtı âdeta satın alarak" kardeş ve amca çocuklarını verasetten düşürmüştü. Mustafa Fazıl Paşa'nın bu şekilde Mısır yönetiminin veraset hakkından mahrum bırakılması Osmanlı Devleti aleyhine çalışmasına ve Yeni Osmanlılar'a maddi yardım yapmasına neden olmuştur (Cevdet, 1980: 196-197). Mustafa Fazıl Paşa da birçok Osmanlı modernleşmecisi gibi bürokrattı; 1860'lı yılların başında Osmanlı Hazain Meclisi Başkanı iken Fuat Paşa ile anlaşmazlığından dolayı görevden alınmış ve Paris'e gitmişti (Küçük, 1984: 546). Tanzimatın son yıllarına dek aydınlar genellikle resmi görevler üstlenmiş devlet memurlarıydı; Yeni Osmanlılar ile birlikte devletten bağımsız bir aydın zümre gelişmeye başlamış, bu zümre fikir hareketlerini ve kamuoyunu geliştirme işlevi üstlenmiştir (Davison, 2005: 195).

Tanzimat aydını ile 1860'lı yıllardan itibaren etkili olmaya başlayan Yeni Osmanlılar ve Meşrutiyet aydını arasındaki temel fark dine karşı tutumda görülmektedir. Ubcini, Fuat Paşa için "şakalarında daima dine karşı hafif bir iğneleme sezilmektedir. Yazarlarımız arasında zikretmekten en çok hoşlandığı kişi Voltaire'dir" der (Ubcini, 1977: 141). 1847 yılında İstanbul'da Tıp Fakültesi ve bir

⁸ Hareketin altı kurucusundan üçü, Mehmet, Nuri ve Reşat Beyler Paris Komününe katılmıştır (Teber, 1986).

hastaneyi ziyaret eden Mac Farlane öğrencilere “kadavra üzerinde çalışmak dinsizlik değil mi” diye sorar, öğrencilerin yanıtı “dini Galatasaray’da arama bayım” olur. Mac Farlane Fakülte kütüphanesindeki materyalist kitap sayısına şaşırmıştır. Fransız materyalist felsefesi Osmanlı aydınları arasında hızla yayılmıştır. Bu durumu aktaran Berkes “Bektaşılık ve materyalistlikle suçlanarak sürgünde ölen hekim Şanizade Ataullah’ın ruhu demek ki fizik, anatomi ve fizyoloji okuyan modern tıp mezunlarının kafasında yeniden dirilmiş bulunuyordu” yorumunu yapmaktadır (Berkes, 2002: 232-233). Tıp fakültesi, harp okulu gibi, yalnız kendi mesleğini yapan uzmanlar değil, eğitim, bilim, düşünce ve yönetim alanlarındaki ilk modernistleri yetiştirmiştir.

Tanzimat aydını laik düşünceli iken, Tanzimata bir tepki olarak gelişen Yeni Osmanlılar Yalçın Küçük’ün ifadesiyle “dindar değil, dinci bir yol” izlediler; Namık Kemal ve diğerleri değiştirmek istedikleri halk kitlesine ödün veren aydınlar oldu (Küçük, 1984: 591). Âli Paşa’nın Napolyan medeni yasasının alınmasını önerdiği bir zamanda Namık Kemal uygarlığın her türlü ihtiyacının şeriatle karşılanacağını iddia etti (Küçük, 1984: 629). Ubinici, II. Mahmut döneminde yetişen aydınlarla Abdülmecit döneminde yetişen aydınları birbirinden ayırmaktadır. İlki Avrupalı bir Türkiye hayal etmektedir ve bunun için halkın dini içgüdülerini, yaşayış ve geleneklerini dikkate almamaktadır. Reşit Paşa bu yaklaşıma sahip olanların şefidir. İkinci tür Jön Türkler ise Yeni Osmanlılar adıyla yönetime muhalif olarak çıkacak akımın temsilcileridir; Avrupaya yaklaşma taraftarı olsalar da geleneklere sırt çevirmezler; hem muhafazakâr hem yenilikçidirler. Bu tipin temsilcisi ise Ahmet Vefik Efendi’dir (Ubinici, 1977: 128-129).

Yeni Osmanlıların yayınladığı gazete ve dergilerde yönetimin otokrat olması ile Hıristiyanlara verilen ödünler ve Osmanlı yöneticilerinin Batı karşısındaki zayıflığı eleştirilmiştir. Sık sık “efkâr-ı umumiye” yani kamuoyu vurgusu yapılmıştır (Davison, 2005: 326). Ancak “kamuoyu” istenilen değişikliği yapmak için bir dayanak olabilir mi? Bu önemli bir sorundur (Berkes, 2002: 286). Namık Kemal’in kaleme aldığı *Tanzimat* adlı incelemede Batıya dayanmak bir taraftan eleştirilmekte, fakat başka bir dayanak noktası da bulunamamaktadır.

“Tanzimat’ın en ziyade mazhar-ı taarruz olacağı ciheti de Avrupa kefaleti altında bulunmasıdır... efkâr-ı umumiye himayesine vermek, cellad eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?... efkâr-ı umumiyeden başka dâhili ne kuvved bulunabilirdi ki, Tanzimat anın kefaletine tevdi olunabilsin? Şeriat mı denilecek? O zaten mer’i olsaydı Tanzimat’ı neşre ne hacet” (Küçük, 1984: 287).

Namık Kemal’e göre şeriat doğru biçimde yorumlanıp uygulanırsa bütün gereksinimleri karşılayabilirdi (Davison, 2005: 234; Ülken, 1992: 111). Namık Kemal ve Ziya Paşa başta olmak üzere Yeni Osmanlılar’ın kurtuluş reçetesi, dayanağı şeriatte aranan meşrutiyet rejiminin kurulmasıdır. Yeni Osmanlılar ve daha sonra Mithat Paşa, İslamiyetin temelinde demokrasinin yattığını, Müslüman topluluğun başlangıçta bir tür cumhuriyet olduğunu ve seçim ilkesinin imanın temelinde yer aldığını ileri sürdüler (Davison, 2005: 69). Tanzimatın iktisadi kalkınma yerine Avrupa güdümüne girmekle sonuçlanması ve bunun maddi boyutunu anlayamayan Yeni Osmanlılar bağımsızlaşmayı bir din sorunu olarak görmüşlerdir (Berkes, 2002: 356-357). Ülken’e göre bunun istisnası Namık Kemal ile birlikte muhalefete başlayan, ancak daha sonra araları açılan Ali Süavi’dir. Ali Süavi devletin nüktencilik ve edebiyatçılıkla yönetilemeyeceğini, siyasetin esasının coğrafya, iktisat ve ahlak olduğunu, din işleri ile devlet işlerinin ayrılması gerektiğini

söylemekte, monarşiyi eleştirmekte ve açıkça cumhuriyet rejimini savunmaktadır (Ülken, 1992: 80).

Yeni Osmanlılardan Mustafa Fazıl Paşa 1867 yılında Padişah Abdülaziz'e bir mektup yazmıştı. Mektupta her mezhepten tebaanın iki sınıfa ayrıldığı belirtilmekteydi: sınırsızca baskı yapanlar ile acımasızca ezilenler. Bunun çözümü ise siyasal sistemde aranmaktaydı. Bütün bu kötülüklerin kökeni, zamanında iyi işlemiş olan ama artık sadece 'zorbalık, cehalet, sefalet ve ahlak bozukluğu' üreten, çağı geçmiş siyasal sistemdi. Önerilen siyasal çözüm düzenin değiştirilerek anayasalı hale getirilmesiydi. Anayasa tüm Müslüman ve Hıristiyanların eşitliğini sağlayacağı gibi kişi haklarını da güvence altına alacak, tebaanın kişisel özgürlük ve inisiyatif kullanması kültür ve ekonominin gelişmesi için gerekli ortamı sağlayacaktı (Davison, 2005: 212).

Mart 1876'da yayınlanan Müslüman Yurtseverler başlıklı bir bildirin içeriği de Mustafa Fazıl'ın mektubu ile benzer öneriler içermekte ve Avrupanın müdahalesine karşı çıkmaktadır (Davison, 2005: 334-335). Bu bildiriyi Mayıs 1876'da medrese öğrencilerinin ayaklanması izledi. Abdülaziz telaşlanarak başyaverini öğrencilerin toplandığı camilere gönderdi ve amaçlarının gereğine bakılacağı vaadinde bulundu. Mahmud Celaleddin Paşa'ya göre, Abdülaziz'in bu davranışı ile "umumî efkârda devlete karşı ayaklanmanın kuvveti ispatlanmış oldu ve bu sebeple saltanat değişikliği sevdasının gerçekleşmesine kolaylık kapısı açıldı" (M. Celaleddin, 1979: 141).

1.3.3.3. MEŞRUTİYETİN İLANI VE II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ

Medrese öğrencilerinin ayaklanmasından sonra Mithat Paşa, Şirvanizade Mehmet Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın işbirliği ile Abdülaziz tahttan indirildi. Cevdet Paşa gibi Mahmud Celaleddin Paşa da Mithat Paşa'dan hoşlanmamakta ve padişahın tahttan indirilmesini tasvip etmemektedir. Paşa *Mirat-ı Hakikat* adlı kitabında Mithat Paşa hakkında şunları yazmaktadır:

“... yıkıcılıktaki cüreti ile tanınmış olup her fiil ve işde, şahsi düşüncesine kuvvetle bağlı, fikrinde müstebit ve yükselmeye istekli olduğu için Yeni Osmanlılar adını alan cemiyetin başkanlığına geçerek altıyüz yıllık devletin köklü yapısını bir anda değiştirmek, devlet ve milletin âdetlerini, ahlakını istediği şekle çevirmek gibi hayalî kudretin kendisinde mevcudiyetini tasarlamış...saltanatın nüfuzunu kırmağa ve meşrutiyet usulünü tesise hasretmişti” (M. Celaleddin, 1979: 146).

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin nedeni devlet hazinesinin israfıdır. Fetva Emimi Kara Halil Efendi'yi konağına getiren Mithat Paşa “... milletin durumunun ıslahı için tahttan indirilmesi tasavvur olunur, buna şer'i cevaz var mıdır?” diye sormuş ve “bu hayırlı işe çarşaf kadar fetva veririm” yanıtını almıştır (M. Celaleddin, 1979: 161). Bunun üzerine Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine tahta çıkarılan Murat'ın bozuk olan sağlığı, bir süre sonra Abdülaziz'in intihar etmesi sonucunda daha da kötüleşmiştir. Murat'ın padişahlık makamında kalması zor görünmektedir. Mithat Paşa Abdülhamit'i ziyaret etmiş ve Murat'ın yerine tahta çıkarılması karşılığında bazı koşulları yerine getirmesini istemiştir. Bunlar, meşrutiyetin gecikmeden ilan edilmesi, devlet yönetiminde sorumlu danışmanların görüşlerine göre hareket edilmesi ve saray kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Namık Kemal Beylerin atanmasıdır. Bu koşulları yerine getirmeyi kabul eden II. Abdülhamit Murat yerine tahta çıkarılmış ve Aralık 1876'da Kanun-i Esasi kabul edilerek meşrutiyet

ilan edilmiştir. Ancak Abdülhamit saray kâtipliklerine Sadullah, Ziya ve Namık Kemal beyleri atamadığı gibi anayasa maddeleri üzerinde müzakere ederek anayasanın ilanını geciktirmiş ve saltanatı güçlendiren önemli maddeleri Mithat Paşa'ya kabul ettirmiştir (Davison, 2005: 370-371).

Aralık 1876'da Mithat Paşa ve ekibinin hazırladığı anayasa ile Osmanlı Devleti anayasalı bir rejime geçmiş olmakla birlikte Kanun-i Esasi gerek laiklik ve gerekse özgürlükler bakımından sıkıntılıdır. Berkes, özellikle din-devlet ayrımı açısından ileri değil, geriye gidiş görmektedir. Devlet-din bileşimi anayasayla resmîleşmiş ve hükümdarın şarta bağlanmamış yetkilerine ayrıca bir dinsel meşruluk temeli sağlanmıştır (Berkes, 2002: 334). Meclis-i Mebusan temsilcilerinin seçilmesinden bir yıl sonra 1878 yılında Abdülhamit Rus savaşını da bahane ederek meclisi kapatarak önemli zafları olan 1876 anayasasını askıya almıştır. Mahmut Celaleddin Paşa Meclis-i Mebusanın kapatılmasından Redif ve Mahmut paşaları sorumlu tutmaktadır. Bunların “İstanbul'da ihtilal yapılması kararlaştırılmıştır” diyerek korku yaydıklarını, kendi geleceklerini korumak için padişaha meclis-i mebusanı “fesad yuvası” olarak tanıttıklarını ve “harp zamanında şiddet lazımdır, kanun ile hareket etmek tehlikelidir” diye İstanbul'da sıkıyönetim ilan ettiklerini yazmaktadır (M. Celaleddin, 1983: 340).

Anayasanın askıya alınmasından sonra meşrutiyetin mimarı Mithat Paşa saray bahçesinde kurulan çadır mahkemesinde yargılanmış ve sürgüne gönderilmiştir (Cevdet, 1967: 214). Davison'a göre Mithat Paşa ile Abdülhamit arasındaki sürtüşmenin iki temel nedeni vardır. Birincisi, Mithat Paşa'nın oldukça geniş bir halk tabanına sahip olması ve ikincisi Sultan Abdülaziz ve Sultan Murat'ın tahttan indirilmesine öncülük etmesidir. Halkın çıkarlarını düşünen ve onların sözcüsü olan

birinin ayartılamaması ve sultanı tahttan indirmeye teşebbüs etme ihtimali Abdülhamit'in Mithat Paşa'yı bertaraf etmesine neden olmuştur (Davison, 2005: 413-414). Cevdet Paşa da, Mithat Paşa'nın II. Abdülhamit'in tahta çıkmasına sebep olduğu için bertaraf edildiğini söylemektedir:

“... bittecrübe sabit ve tarihçe müsbettir ki, bir hükümdarın cülusuna sebep olan kimse ol hükümdar elinde makhur olagelmıştır. Sebeb-i adisi de budur ki, ulüvv-i cenab-ı saltanat bir veçhile minnet altına kalmak istemez. Binaenaleyh kendüsünün hükümdarlığına sebep olan kimseyi gördükçe rahat ü huzuru münselib olur ve nihayet anı aradan çıkarmadıkça kalbi rahat eylemek ve kendüsünü hükümetinde müstakil görmez” (Cevdet, 1980: 33).

Mithat Paşa ve Cevdet Paşa arasında çatışma vardı; çatışma kişisel olmaktan çok iki ayrı düşünceden kaynaklanmaktaydı. Mithat Paşa Batılı medeni hukuk taraftarıyken Cevdet Paşa İslâm fıkıhının derlenmesinden yanaydı (Ülken, 1992: 74) ve mecelle bu şekilde hazırlanmıştı. II. Meşrutiyet dönemi modernleşmecilerinden Celal Nuri *İçtihat* dergisinde mecelle için “Cevdet Paşa, Ebussut'ların biraz 'bayağica' izcisidir... Cevdet Paşa 'Ebu Yusuf dedi ki'lere başvuracağına akla ve halkın muamelelerine başvursaydı daha faydalı olurdu” demektedir (Ülken, 1992: 401).

Kırım Savaşı ile başlayan borçlanmanın döndürülemez hale gelmesi 1875 yılında moratoryum ilan edilmesine neden olmuştu. Avrupa ülkeleri alacaklarının tahsilini garantilemek için II. Abdülhamit saltanatında, 1881 yılında Düyun-u Umumiye rejimini kurarak vergi gelirlerine doğrudan el koymuştur. II. Abdülhamit'in saltanatında ekonomi ile ilgili diğer gelişme, ülkede modern teknolojinin kurulması için Avrupa sermayesine yatırım ve işletme imtiyazları vermesidir. II. Abdülhamit'in din, şeriat, hilafet söylemlerine karşın bu iki adım,

Avrupa'nın ekonomik etkilerini önlemeyi imkânsız kılmıştır (Berkes, 2002: 364-365).

“Abdülhamit'in gümrüklerinin kapıları Avrupa'nın maddi uygarlığına ardına kadar açıldı; din adamları bile bu alanda 'laissez passer'e fetva veriyorlardı. Fakat düşünce gümrükleri manevi uygarlıkta yüzde yüz 'himayeciliği' güdüyordu” (Berkes, 2002: 376). Ancak Abdülhamit döneminde modernleşme yalnız teknik ve ekonomik dönüşümlerle sınırlı kalmamış Batının siyasal ve sosyal değerleri de ülkeye girmiştir (Tunaya, 1960: 99). Bu dönemde iftiralarla birçok kişi sürgüne gönderilmesine (M. Celaleddin, 1983: 604), yasaklara ve cezalandırmalara karşın Batı kültürü ve düşünce akımlarının girişi önlenememiştir. Yeni Osmanlılar ile başlayan fikirler bu dönemde siyasal akım haline gelmiştir (Tunaya, 1960: 51). Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük bu akımların başlıcaları olarak sayılabilir.

Batıcılardan bir kısmı *İctihad* dergisi çevresinde toplanmıştı ve “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı'dadır” düşüncesini savunuyordu. Bir kısmı ise *Servet-i Fünun* ve *Ulum-u İctimaiye* dergileri çevresinde toplanmıştı. Kimisi liberal/bireyci ve kimisi toplumcu düşünceleri savunuyordu. Batıcıların bir kısmı da Prens Sabahattin çevresinde toplanmıştı ve özel teşebbüs ve bireycilik vurgusu yapıyordu (Prens Sabahattin, 1965; Ülken, 1992: 205-208).

1870'lerden itibaren Avrupa'nın baskılarına ve ayrılıkçı hareketlere karşı Batı düşmanlığı yükselmeye başlamıştır. Batı düşmanlığı Osmanlı yurtseverliği ile birlikte koyu İslâmi tutuculuğu ve hatta Pan-İslamik duyguları geliştirmiştir (Akçura, 1976: 22; Davison, 2005: 282; Berkes, 2002: 342). İslâmcılar “İslâm teknik bakımdan Batı'ya muhtaçtır, fakat inancı, ahlakı, ruhu kendisinin olmak şartıyla.

Doğuyu yenen Batı, yalnızca teknik üstünlüğü olan Batı'dır. Aynı silahlarla ona karşı mücadele etmeli, fakat manevî bakımdan çöküntü halinde olan Batı'dan hiçbir şey almamalıdır" görüşünde birleşiyordu (Ülken, 1992: 202-203). İslamcılar II. Abdülhamit'in son yıllarında *Sırat-ı Müstakim* dergisi çevresinde birleşmişlerdi ve II. Meşrutiyet'ten sonra *Sebilürreşat*'ı çıkarmaya başladılar (Ülken, 1992: 201). Akçura II. Abdülhamit'in İslâmcılık siyasetini şöyle anlatmaktadır:

"Dindarlık, müttekîlik –velev zâhirî ve riyakârane olsun- hilafetpenahinin teveccühünü celb etmeye en kavi vesileler haline geçti. Yıldız saray-ı hümayunu hocalar, imamlar, seyyitler, şeyhler, şerifler ile doldu. Bazı mülkî memurluklara sarıklılar tayin edilir oldu. Dinde sağlamlık belki de hilafet makamına, hilafet makamından ziyade o makamı işgal eden zata şiddetli merbutiyet ve kulluk, gayrimüslim kavimeler karşı nefret telkin etmek üzere halk arasına vaizler gönderildi" (Akçura, 1976: 23).

Akçura Hicaz demiryolunu İslâmcılık siyasetinin bir aracı olarak görmektedir. İslamcılık siyaseti Tanzimat ile başlayan din ve devlet ayrışması politikasının terk edilmesi anlamına gelmektedir (Akçura, 1976: 23). Osmanlı Devleti içerisindeki Müslüman halkların ayrılıkçı hareketlere girişmesi nedeniyle İslâmcılık siyaseti de başarısızlıkla sonuçlandı. Akçura İslamcılık siyasetinin başarısız olma ihtimaline bir gerekçe daha sunmaktadır. Ona göre, zamanın genel akışı dinlerin siyasal önemlerini yitirmeleri ve toplumsal olmaktan çıkarak kişiselleşmeleridir. Toplumlarda din birliğinin yerini vicdan özgürlüğü almaya başlamıştır. Dinler ancak ırklarla birlikte toplumsal önemlerini koruyabilirler (Akçura, 1976: 34-35).

En son gelişen Türkçülük akımının öncüleri Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura idi. Akçura 1904 yılında yazdığı makalede Tanzimat döneminden itibaren iki siyasal

çizginin izlendiğini belirtmektedir: Osmanlıcılık ve İslamcılık. Türkçülük ise henüz birkaç yazar tarafından dile getirilen ve örgütlenmesi olmayan bir siyasal çizgidir (Akçura, 1976). Osmanlıcılık II. Mahmut ve özellikle Âli ve Fuat Paşalar döneminde izlenmiştir. Akçura II. Mahmut'un "Ben tebamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdiklerinde görmek isterim" sözünün Osmanlıcılık siyasetini işaret ettiğini belirtir (Akçura, 1976: 20).

Tanzimat dönemi modernleşme hareketlerinin ekonomik başarısızlığı ve Batının hükümlerine karşısında on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru "terakki" ve "İslam Birliği" yani "ittihat" özlemi kamuoyunda öne çıkmıştır (Berkes, 2002: 342). Yeni Osmanlılarla başlayan Jön Türk hareketinden doğan *İttihat ve Terakki* bu özlemleri temsil etmektedir. *Hürriyet ve İtilaf* partisi de Jön Türk hareketinin bir kolu olarak doğmuştur. Prens Sabahattin tarafından kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası demokrasinin ve özgürlükçü bir rejimin ancak bireyci toplumlarda kurulabileceğini savunmaktadır (Prens Sabahattin, 1965). Osmanlı toplumunun da hasta adam olmaktan kurtulması için iki ilkeye dayanması gerekmektedir: şahsi teşebbüs ve adem-i merkezîyet. Gelişme "aşağıdan yukarıya ve özel yaşamdan genel yaşama" doğru gerçekleşebilecektir (Tunaya, 1960: 94-95). İttihatçılar arasında İslamcılar yanında Avrupacılar ve Türkçüler olduğu gibi Hürriyet ve İtilaf Partisi içinde de İslamcılar ve Avrupacılar bulunmaktaydı. II. Abdülhamit'in son yıllarında siyasal gerginlik arttıkça modernist İslamcılar İttihat ve Terakki'ye ve gelenekçiler Hürriyet ve İtilaf'a yaklaştılar (Ülken, 1992: 201). Osmanlı modernist hareketi de asıl olarak laik aydınların liderliğindeki İttihat ve Terakki hareketi tarafından üstlenildi.

Osmanlı modernleşmesinin son siyasal halkası olan II. Meşrutiyet 1908 yılında İttihat ve Terakki Partisi tarafından ilan edildi. "Temmuz devrimi" ile sultan

II. Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmış, ancak anayasada önemli bir değişiklik yapılmamıştır. Kanun-i Esasi’de yapılan devrim niteliğindeki değişiklikler 31 Mart ayaklanmasından sonra 1909 yılında gerçekleştirilmiş ve II. Abdülhamit tahttan indirilmiştir. Türkçülük akımı gibi iktisadi korumacılık tartışmaları da bu dönem öne çıkarılmıştır. Ancak, Berkes’e göre, bu dönemde Türkçülük adına alınan ekonomik tedbirler, sağlıklı bir ekonomik modernleşme yerine, fırsatlardan faydalanılarak halk ve devlet aleyhine zenginleşen vurgunculuk kapitalizminin başlangıcı olmuştur (Berkes, 1965a: 74).

1.3.4. OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Batı’da başlayan modernleşme süreci diğer toplumları iki kanalla etkilemiştir. Birincisi piyasa mekanizmasının yarattığı dinamikler, diğeri ise değişen toplum koşullarında yetersiz kalan kurumların dönüşümü için devlet yöneticilerinin yaptığı reformlardır (Tekeli, 2014: 9).

Kapitalizmin pazar ve hammadde gereksiniminden kaynaklanan yayılcı eğilimi, tüm toplumları kaçınılmaz biçimde modernleşme sürecine tabi kılmıştır. Böylece toplumlar modernleşmenin dört boyutu ile karşı karşıya kalmıştır: birincisi kapitalist ilişkilerin egemen hale gelmesi, ikincisi demokratik süreçlere dayanan ulus devletlerin kurulmuş olması, üçüncüsü bilgi/ahlak/sanat alanlarının özerkleşmesi ve dördüncüsü geleneksel toplum bağlarından kopmuş ve kendi aklıyla kendini yönetebilen bireyin oluşması (Tekeli, 2014: 46-47). Sayılan bu dört boyut toplumların modernleşme sürecine giriş dönemi ve bu dönemde mevcut toplumsal/siyasal/ekonomik kurumlarının yapısına göre özgün biçimler almıştır.

1.3.4.1. GEÇ MODERNLEŞME

On altıncı ve on yedinci yüzyıl kıta Avrupa'sında mutlakiyetçi devletlerin kuruluşuna ve ulus devletlerin gelişimine sahne olurken Osmanlı Devleti'nde merkez güç kaybetmekteydi. Avrupa'da kurulan mutlak monarşiler bir taraftan ülke içerisindeki pazar bütünlüğünü sağlıyor, diğer taraftan kilise ile yapılan mücadeleler nedeniyle laik eğitimi güçlendiriyordu. Osmanlı Devleti'nde ise on altıncı yüzyıldan itibaren uygulanan iltizam ve malikâne sistemi on sekizinci yüzyılı bir “âyanlar çağı” haline getirmişti. Donald Quataert bu dönüşümü şöyle açıklamaktadır:

“Devlet makamlarına atananların çoğu, artık çok gerekli hale gelen mali ve idari eğitimi sağlayan vezir ve paşa hanelerinden çıkıyor, bu haneler genellikle Osmanlı sultan kızlarının yaptıkları evliliklerle saraya bağlanıyordu. Eskiden yönetim işlerini yürüten “padişah kulları”nın aksine, bu erkek ve kadın seçkinler, toplumun üstünde ve dışında, kontrolleri altındaki dini vakıflar, malikâneler ve tacirlerle kurdukları ortaklıklar kanalıyla iktisadi hayat içinde yer alırlardı... bütün bu olaylar egemenliğin vezir paşa ailelerinin (ve medrese cemaati içindeki müttefikleri olan ulemanın) eline geçişini kesinleştirdi... Böylelikle, birçok kıta Avrupası devletinde gücün monarkın elinde toplandığı bir anda, Osmanlı siyasi yapısı başka bir yönde evrilerek gücü hükümdarın elinden aldı (Quataert, 2013: 81-82).

Quataert, 1708 yılında Şam kökenli El Azm ailesinden bir kişinin Şam'a vali atanmasını, merkezi devletin eyaletleri artık kendi yetiştirdiği seçkinlerle yönetememesi olarak değerlendirmektedir. Daha da önemlisi bu atamayla Şam valisinin savaşta hizmet etmek ve asker bulundurmaya zorunluluğu kaldırılmıştır. Quataert bu atama ve yeni düzenin “genişlemeyen ve yeni gelir kaynakları ele geçiremeyen bir imparatorluk gerçeğini” yansıttığını belirtir (Quataert, 2013: 161-162).

III. Selim döneminde girişilen, ancak bir yeniçeri ayaklanmasıyla son bulan merkezileşme çabası, hayli gecikmiş olarak II. Mahmut döneminde başarıya ulaştı. Modern Osmanlı reformları da, II. Mahmut'un hükümdarlığının son on yılı içerisinde başladı ve daha sonraki değişikliklerin temeli atılmış oldu (Shaw-Shaw, 2010: 11). Ancak, II. Mahmut'un merkezi yönetimin güçlendirilmesi için uyguladığı yöntemler modern bürokrasiyi ve merkezi yönetimi güçlendirmesine karşın, sermaye birikimi açısından da olumsuz bir sayfa açmıştır. "Modernleşmenin başlangıcı olarak görülen II. Mahmut reformizmi, aslında, Batı tipi, yani ilk aşamada kendi kaynaklarıyla (kendi ulusal pazarı ve ulus devlet olgusuyla) beslenen bir modernleşme yollarının tıkanmasına da yol açmıştır" (Timur, 2014: 107). Napolyon savaşlarından sonra, 1815 yılında Viyana'da kongre toplayan Avrupa devletleri dış ticarete korumacı önlemleri kabul etmesine karşın Osmanlı Devleti liberal politikalar uygulamaya devam etmiştir.

On sekizinci yüzyılda tarımını modernleştiren bir ülke manüfaktürünü geliştirebilir, ticaret hacmini büyütebilir ve devletin gelirlerini artırabilirdi. On dokuzuncu yüzyılın Osmanlı Devleti ise geleneksel ekonomik yapıyı değiştirmeden modernleşmeyi sürdürmek zorunda kalmıştır. Oysa bu dönemde Avrupa ikinci tarım devrimini tamamlamıştı (Ortaylı, 2011: 119). On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Osmanlı sanayisi, gelişen ve ucuz üretim yapan Avrupa sanayisi ile rekabet edecek durumda değildi. Uygulanan ekonomi politikaları da, 1838 ticaret antlaşmasında somutlaştığı üzere, ülke sanayini geliştirmekten uzaktı. Osmanlı ülkesi on altıncı yüzyıldan itibaren İngiltere ve diğer Batı Avrupa ülkeleri ile ticari ilişkiler içerisinde bir hammadde pazarı haline gelmişti. "On dokuzuncu yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasi ve idari yapıyı kurmak için çabalayan reformcular, çağlarına uygun olmayan

bir iktisadi altyapı devralmışlardı. Geciken Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı buydu” (Ortaylı, 2011: 259).⁹

Osmanlı Devleti’nde modernleşme süreci devletin yeniden yapılanması esasına göre ve bu ihtiyaç doğrultusunda şekillenmiştir; belirtilen nedenle örneğin eğitim sisteminde planlı ve sistematik bir düzenleme Cumhuriyet dönemine kadar yapılamamıştır. Osmanlı Devleti askerî modernleşme gereksiniminden doğan kadro ihtiyacı için üst düzey okullarla eğitimi modernleştirmeye çalışmıştır. Bunun sonucunda, Osmanlı Devleti yıkıldığı zaman okuma yazma oranı yüzde 5’e bile ulaşmamıştır.¹⁰

⁹ Avrupa’ya göre geciken Rusya dahi on sekizinci yüzyıl başlarında modernleşme sürecine girmiştir. Üç yüzyıldan uzun süren Rusya modernleşmesi aynı zamanda ülke topraklarının genişlediği, kapitalist gelişme ve sanayileşmeyle birlikte emperyalist saldırganlık ve yayılcılığın yaşandığı bir süreçtir. Rusya diğer dünya devleri ile birlikte paylaşım projeleri yapmaktayken, Osmanlı Devleti’nin toprakları paylaşma projelerinin konusu olmuştur. Rusya’da Osmanlı Devleti’nin aksine Batı kapitalizmi ile eklemlenmiş bir ticaret burjuvazisi bulunmamaktadır. Rusya’dan yüz yıl sonra başlatılan modernleşme çabalarında dünya koşulları da değişmiş, Avrupa ülkeleri 1815 Viyana Antlaşması ile gücünü diğer ülkelere yöneltmiştir (Ortaylı, 2011: 45).

¹⁰ Japonya Tokugawa döneminde her ne kadar dışa kapalıysa da, misyonerlik yapmamaya söz vermiş Hollandalılar ile ticari ilişkileri vardı ve daha 1700’lü yıllarda bilim kitaplarının çevirisi yapılmıştı; Japonya on yedinci yüzyıldan beri Batı tıbbını, tekniğini ve düşüncesini izlemekteydi (Esenbel, 2015: 185; Ortaylı, 2011: 26). Japonya ilköğretimden itibaren eğitimi zorunlu hale getirmiş ve okullaşma oranını hızla yükseltmiştir. Böylece Japonya’da çağdaş bir millî eğitim tüm sosyal katmanlara yayılmış ve daha on dokuzuncu yüzyıl ortasında okuryazarlık oranı yüzde 40’lara ve yüzyıl sonunda yüzde 80’e ulaşmıştır (Ortaylı, 2011: 227; Esenbel, 2015: 185, Esenbel, 1984: 33).

Tekeli'ye göre geç modernleşen ülkelerde reformlarla düzenlenen yeni kurumsal yapıların o ülkenin sermaye birikim süreçleri ve bireylerin kapasiteleriyle tutarlı olmadığı durumlarda, yeni kurumsal düzenin öngördüğü gelişmeler yerine bazı “emrivakiler” ortaya çıkabilmektedir. Dışsal etkilerle zorunluluk haline gelen modernleşmenin “modernlik projesi” olmakla elinden alınan tarihselliği, bu emrivakilerle yeni modernleşme çizgilerini yaratmakta ve tarihselliği yeniden iade edilmiş olmakta ve her ülke kendi özgün modernleşme deneyimini yaşamaktadır (Tekeli, 2014: 9-10).

Peter Sugar'ın “organik” modernleşme olarak sınıflandırdığı ülkelerde önce ekonomik dönüşüm başlamış, bunun sonucunda toplumda yeni bir güç olarak burjuva sınıfı yükselmiş, bu sınıfın çıkarları doğrultusunda merkezileşmiş devlet yapısı kurulmuş ve daha sonra anayasal yönetimler oluşturulmuştur; bu değişiklikler yüzyıllarca sürmüştür (Sugar, 1964: 148). Genel bir ilke olarak, geriden gelen toplumların ileri ülkelerle arasındaki uçurumu kapatma isteği, devletin işlevinin ve müdahale kapasitesinin geliştirilmesini gerektirmektedir. Belirtilen nedenle devlet, rekabet olanaklarının en kısa sürede geliştirilmesini isteyenlerin ideolojik merkezi haline gelmektedir (Mooers, 2000: 214). İlk modernleşen ülkelerin aksine, modernleşme sürecine geç giren ülkelerde ekonomik dönüşümler politik dönüşümleri izler ve en azından başlangıçta hükümetler tarafından teşvik edilir (Sugar, 1964: 149). Geciken Osmanlı modernleşmesi de devlet merkezindeki dönüşümü önemli hale getirmiş, toplumsal değişime yol açacak birçok kurumsal ve siyasal dönüşüme bürokrasi öncülük etmiştir.

1.3.4.2. BÜROKRATİK REFORM YA DA YUKARIDAN DEVRİM

“Reform” ya da Osmanlıca karşılığıyla “ıslahat”, “devrim” ve “evrim” gibi, toplumlarda yaşanan değişimleri anlatan bir terimdir. Genel olarak devrim iktidarın niteliğinin değişmesi ya da iktidarın el değiştirmesi, evrim bir toplumun kültürel dönüşümü ve reform ise kurumsal yapının yeniden düzenlenmesi anlamında kullanılmaktadır (Tekeli, 2014: 64).

Genel kabul gördüğü üzere, Osmanlı modernleşmesi ordu ile başlamıştır (Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye, 1985: 133-152). Savaşlarda alınan yenilgiler ordunun yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmış, reformun finansmanı mali güçlükler yarattığından devlet örgütlenmesinin diğer alanlarında da reform gerekmiştir (Rustow, 1964). Yeniçeriliğin tasfiyesi ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu’nun kurulması mali sorunlar yaratmış, bunun çözümü için irsadi vakıf gelirleri merkezileştirilmiş, Mansure hazinesi kurulmuş ve devlet gelirlerinin artırılması için dış ticarete yed-i vahit kuralının getirilmesi gibi düzenlemeler yapılmıştır. Her reform sonrasında yeni bir modernlik açığı çıkmış, bu açığın kapatılması ise yeni reformlara kaynaklık etmiş, değişim toplumu saran ve dönüştüren bir nitelik kazanmıştır (Rustow, 1964: 353; Tekeli, 2014: 71). Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin modernleşmesinde sürükleyici güç başta ordu olmak üzere bürokrasi olmuştur (Sugar, 1964; Davison, 2005; Lewis, 2007; Ortaylı, 2011; Mardin, 2013; Timur, 2014; Findley, 2014).¹¹

¹¹ İran modernleşmesi, reformcu elitlerin kısa görev süreleri nedeniyle kesintili olmasına karşın, Osmanlı Devleti’nde 1839 Tanzimat’ın ilanından 1876 I. Meşrutiyete dek 39 sadrazam ve 33 dışişleri bakamı değişmesine, hatta zaman zaman tutucuların yönetime geçmesine karşın reformlar devam etmiş, geriye dönüş yaşanmamıştır. Bu sürekliliği sağlayan etken Osmanlı bürokratik tabakalaşmasıdır (Shaw/Shaw, 2010: 104).

Osmanlı modernleşmesini gerçekleştirenler kendi bürokratik kadrolarıdır. “Ahmet Cevdet Paşa gibi Süleymaniye medreselerindeki yobazları mat etmiş medrese bilgini ile sefarethanelerde yetişmiş Reşid Paşa, ağırbaşlı Âli Paşa ile nüktedan ve lafını sakınmaz Fuat Paşa hep birlikte bir devri yaratmışlardır” (Ortaylı, 2011: 261). Cevdet Paşa Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecini “ıslahat” olarak tanımlamakta ve Rusya ile benzerlik kurmaktadır. “Rusya’da ve bizde ıslahat hükümdarlık tarafından, İngiltere’de zadeğân tarafından yapılıp meşrutiyete dönüşmüş, Fransa’da ise alt tabaka tarafından yapılıp cumhuriyet kurulmuştur” demektedir (Ortaylı, 2011: 267). Cevdet Paşa, sınıf tahlili yapmamakla birlikte, İngiltere’de aristokrasi ve Fransa’da alt sınıfların oynadığı rolü Osmanlı ve Rus Devletleri’nde hükümdarlığın oynadığını belirtmektedir. On sekizinci yüzyıla kadar Batı Avrupa’nın gelişimine ayak uyduramamış devletlerde modernleşme, “şehir özerkliğinin yerleşmesi”, “yönetim erkinin parçalanması”, “tüccar ve sanayici sınıfların çıkar birliği içinde örgütlenip iktidarı kontrol etmesi” gibi olgularla değil, ordu ve maliyenin modernleştirilmesiyle başlamış, eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi ve ekonomik alanda müteşebbis bir sınıf yaratılmasıyla sürdürülmüştür (Sugar, 1964: 149; Ortaylı, 2011: 47).

II. Mahmut reformları bürokrasinin güçlenerek “kapıkulu” olmaktan çıkmasını ve modernleşmesinin sürükleyicisi olmasını sağlamıştır. II. Mahmut 1834’de yüksek yönetici ve kalemiye memurlarını politik ve toplumsal baskı altında bırakan her yıl yeniden atanma (tevcihat) geleneğini değiştirmiş, sonra da tümüyle kaldırmıştır (Shaw-Shaw, 2010: 69). Böylece azil ve atama işlerinin belirli bir süre için değil, gerektiğinde yapılması usulünü getirmiştir (Akyıldız, 2012: 24-25).

1837 yılında memurlar ve kâtiplerin maliye hazinesinden maaş alma usulünü getirmiştir. Daha önce yüksek dereceli memurlar valilerle taşra memurlarının yılda bir kez “bohça beha” (hediyelik kıymetli paket) adıyla yolladıkları şeylerle, öteki memurlar ve büro görevlileri ise kâtiplik harçları ve resmi dairede işi olanlardan alınan kâğıt ve ilam ücretleriyle gelir elde ederdi. Divanı Hümayun gibi bazı yerlerin memurları da zeamet gelirleri ile geçinmekteydi (A. Rasim, 1989: 188). Vakıf nezareti veya mütevelliliği de memurlara tahsis edilen gelir kalemlerindendi.

Bürokratlara güvence getiren diğer bir değişiklik müsaderenin kaldırılmış olmasıdır. Devamında memurlar için rütbe ve mevkiye bakılmadan belirli suçlara belirli cezalar verilmesini öngören bir ceza kanunnamesi çıkarılmıştır. “Böylece yeni bürokratlar seleflerinin kendilerini mutlak bir efendinin kölesi durumuna düşüren güvencesiz bir durumdan kurtulmuşlardı” (Shaw-Shaw, 2010: 69). “Kısa bir süre sonra ortaya çıkacak siyasal muhalefet grubunun bürokratlardan oluşması bir rastlantı değildi. Hayat ve servet güvencesi, kapıkulluğunun kültürel-siyasal kalıntıları” temizlemiştir (Ortaylı, 2011: 118). II. Mahmut’un ölümünden I. Meşrutiyete kadar üç paşa Reşit, Âli ve Fuat dönüşümlü olarak sadrazam ve hariciye nazırı olarak görev yapmış ve reformların sürdürücüsü olmuştur. Yukarıdan aşağıya reform Tanzimat döneminin ayırt edici özelliği olarak öne çıkmaktadır (Davison, 2005: 6). Modernleşme çabalarının başarıları kadar ağır sorunları da Tanzimatın “bürokrasinin devri” olması özelliğiyle açıklanabilir (İnalçık, 1964a: 616).

II. Mahmut’un yenilikleri ile yaşam ve servet güvencesine kavuşan memurlar, tüccarlarla birlikte Avrupa’daki değişimi ilk algılayan kesimlerdi. Bunun sonucunda “yeni iktidar eliti ordudan ve ulemeden değil, tercüme odasından ve elçilik kâtiplerinden geliyordu” (Lewis, 2007: 118). Hariciye Nezareti, Tanzimat döneminde

Meclis-i Vâlâ ile birlikte reformlar için bir dinamo görevini yerine getirdi; hemen hemen bütün reformlar bu iki kurumun öncülüğünde gerçekleştirildi (Akyıldız, 2012: 53). Değişimin merkezinin Avrupa olması ve Avrupalı devletlere karşı denge politikası izlenmesi de hariciye bürokrasisini önemli hale getirmekteydi. Findley'e göre "Mahmut'un diplomatları... Osmanlıları Batı'da temsil etmek yerine Batı'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda temsil ederek Osmanlı resmi çevrelerinde kısa süre içinde, dar anlamıyla dış ilişkiler alanının çok daha ötesinde bir etki sahibi oldular" (Findley, 2014: 160). Hariciye Nazırı Babıali'de sadrazamdan sonra gelen en önemli kişi oldu (Findley, 2014: 212). Ortaylı da Tanzimat reformlarının başını çeken bürokratların genellikle dış temsilciliklerde bulunmuş, diplomasi mesleğinden gelenler olduğuna dikkat çekmektedir (Ortaylı, 2011: 124) On dokuzuncu yüzyıl başında kurulan Tercüme Odası aynı zamanda reformcu bürokrasi için iyi bir okul olmuştur (Ortaylı, 2011: 145). Yalçın Küçük, Türkiye aydınının Tercüme Odasında doğduğunu yazmaktadır (Küçük, 1984: 429-703). Öncesinde Osmanlı eliti eğitilmiş ve kültürlü bir avuç saray danışmanı ile asker ve sivil bürokrasiye hizmet edenler ve ulemeden oluşmaktaydı (Sugar, 1964: 151). Osmanlı Devleti'nde Yeni Osmanlılara kadar bürokrasi dışında yetişmiş bir aydına rastlanmamaktadır.

Reformcu bürokratların dış işleri hizmetinde bulunmuş olmaları, reform programını büyük devletlerin kabul ettirdiği anlamına gelmez. Reformları denge politikası ile siyasal bağımsızlığı sürdürebilen, dış dünyayı izleyen ve "Avrupa'ya karşı ne gibi tedbirlerle ayakta kalınması gerektiğini" bilen bürokratlar yürütmüştür (Ortaylı, 2011: 144). Modernleşmeyi destekleyen Osmanlı bürokrasisi devlet içindeki diğer güç odakları olan ulema, asker, âyanlar ve padişah ile girdiği çatışmadan prestijini yükselterek çıkmıştır; çünkü karşılaşılan sorunlar geleneksel

yorumlar yerine akılcı yöntemler gerektirmektedir (Hülür-Akça, 2005: 322). Ulema bu gereksinime yanıt verememektedir. Dolayısıyla Türk modernleşme tarihi giderek artan ölçüde laik entellektüellerin ürünü olmuştur (Mardin, 2013: 118). Ulemanın toplumsal kontrolü kaybetmesindeki diğer önemli nedenler ise, laik bir hukuk ve eğitim sisteminin yaygınlaşması ve basının hayata girmesiyle ideoloji üreten yeni odakların oluşmasıdır.

Şerif Mardin Osmanlı modernleşmesinde bürokrasinin rolünün “otonom” olduğunu belirtmektedir (Mardin, 2013: 241). Mardin “otonom” olmayı “sınıf” veya “sınıf benzeri”, yani değişimin motoru olmak anlamında kullanmakta ve bürokrasinin otonom rolü olabileceğine ilişkin teorisinin Marx tarafından da öne sürüldüğünü belirtmektedir (Mardin, 2013: 241). Bürokrasinin değişimin motoru olduğu düşüncesine katılan ve Osmanlı Devleti’ni Weberyen patrimonyal devlet çerçevesinde değerlendiren Findley, Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel yapısı içerisinde merkezi devletin kontrolünü reddeden rakip güçlerin oluşmasına izin verilmemesi nedeniyle siyasetin çok büyük ölçüde bürokratların işi olduğunu belirtir (Findley, 2014: 18). Dolayısıyla modernleşme hareketinin sürükleyicisi siyasetle uğraşan bu zümre olmuştur, oysa “modern modelde devlet, toplumun bütününe yakındır ve siyaset ve bürokrasi de birbirinden giderek ayrışmaktadır” der (Findley, 2014: 18).

Osmanlı modernleşmesinin yukarıdan reformlarla başlaması, aşağıdan başlayabilecek bir yenilik hareketi pahasına gerçekleşmemiştir. Batıdan gelen tehlikeyi ilk sezen ve devleti reformlarla kurtarmaya çalışan padişah ve çevresindeki bürokratlar olmuştur. Aşağıdan bir hareket başlanmamıştır ve başlamasına da imkân yoktur; çünkü halk kitleleri içerisinde filizlenen bir sınıf veya aydın hareketi yoktur.

Bu hareket daha sonra ortaya çıkacaktır. "... adına türküler yakılan, özgürlük için dağa çıkan, Meşrutiyet kahramanı Resneli Niyazi, kendi başlangıcını III. Selim'e götürüyor" (Küçük, 1984: 90).¹²

Osmanlı İmparatorluğunda halk içerisinde reformun destekleyicisi olmadığı gibi yönetici sınıf da kısmen reforma tavır aldı. Ulema ve yarı feodal bir unsur olan âyanlar ve ağalar kendi ekonomik ve siyasal çıkarlarını tehdit etmesi nedeniyle yeniliklere direnmiş ve büyük kitleler yaşamsal çıkarları geleneksel araçlara bağlı olan bu zümrenin etkisi altında kalmıştır (İnalçık, 1964b: 45, 63). Büyük ölçüde bir esnaf zümresi haline gelen yeniçeriler de reform karşıtı olmuştur (İnalçık, 1964b: 46). Yeniçerilerin en büyük müttefiki olan ulema geniş halk kitlelerini etkileyebilecek yaygın bir örgütlenmeye sahipti (Tunaya, 1960: 12). Ulemanın bir kısmı aynı zamanda toprak sahibi ve âyan zümresindendi. Türkiye'de yenilik hareketi ve bu anlama gelmek üzere aydın hareketi yeniçeri-ulema birlikteliği kırıldıktan sonra başlamıştır (Küçük, 1984: 98).

Osmanlı Devleti'nde Batı ekonomisi ile ticari ilişkiler kuran özellikle Rum ve Ermeni milletlerinde paralı bir burjuva sınıfı gelişmesine karşın Türk milleti içinde halk kitlelerinin sözcüsü olabilecek, devlet ile yönetilen sınıf arasında bir köprü işlevi görececek sınıfın gelişme şansı olmamıştır (Berkes, 2002: 246). Fatma Müge Göçek, Osmanlı modernleşmesini Müslümanlardan oluşan "bürokratik burjuvazi" ile gayrimüslimlerden oluşan "ticaret burjuvazisinin" üstlendiğini öne sürmektedir

¹² Japon reform hareketini de İmparator başlatmıştır, ancak önde gelen sınıfların desteği ile modernleşme başarılıdır. Keza, Rusya'da Büyük Petro ülkesini Avrupa uygarlığına sokmaya giriştiği zaman hazır bir ulus yığını vardır; Türkiye'de toplum bağları zayıf, nüfus bölünmüş ve birbirine karşıt unsurlardan oluşmaktaydı (Berkes, 2002: 206).

(Göçek, 1999). Göçek, bürokrasiye yalnız “sınıf benzeri” hareket edebilme yeteneği atfetmemekte, doğrudan bir sınıf olduğunu ileri sürmektedir.

“On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda, Batılı eğitim kurumlarının bir ürünü olarak önemli bir toplumsal grup, kendi vizyonuyla birlikte, gerçekten de var olmaktaydı: bürokratik burjuvazi. Burjuva sınıfının oluşumu irdelenirken bu sınıf, üretim biçimiyle ve ekonomik kaynaklarla olan ilişkisi bağlamında tanımlanır. Ne var ki böylesi analizler, işgücü kadar vazgeçilmez olan bir diğer kaynağı dikkate almamaktadır: eğitim ve devletle kurulan bağlar sayesinde elde edilen toplumsal olanaklar, kısacası kültürel sermaye. ... Osmanlı burjuvazisinin gelişiminde Batı tarzı eğitim yoluyla elde edilen kültürel sermaye, ticaret ve meta üretimi yoluyla ulaşılan maddi sermaye kadar önemliydi” (Göçek, 1999: 178)

Reform sürecinin bir aşamasında, hükümdarın gücünün yasalarla sınırlandırılması âyan ya da esnafla değil, merkezi devletin kendi desteği olarak geliştirdiği bürokrasi ve orduyla gerçekleştirilmiştir (Berkes, 2002: 170). Temsil ilkesi ve anayasanın kaynağı da Batı ülkelerindeki gibi siyasal haklar talep eden burjuva sınıfının baskıları değil, güncel sorunlara çözüm bulmaya çalışan az sayıdaki devlet adamı olmuştur (Davison, 2005: 7). Diğer taraftan, Berkes’in dikkat çektiği üzere, II. Mahmut bu yönetici eliti demokratik bir adam devşirme yöntemi ile yaratmıştır. Biyografilerine bakıldığında II. Mahmut ve Tanzimat döneminde yükselen kişilerin çoğunun yoksul halk tabakasından geldiği görülmektedir (Berkes, 2002: 205).

Sina Akşin, Osmanlı-Türk toplumunun sınıf yapısı hakkındaki makalesinde “bir burjuva hareketinin varlığı için mutlaka bir burjuvazi gerekmediğini” belirtir. Burjuva hareketini ortaya çıkaran şey “daha gelişmiş ülkelerden ithal edilmiş bir ideoloji” olabilmektedir. Tıpkı bazı Afrika ülkelerinde, işçi sınıfı olmadan sosyalist hareketlerin olması gibi (Akşin, 1977: 40). Dolayısıyla bürokrasinin sınıf olmamakla

birlikte, modernleşmenin öncüsü olması mümkündür. On dokuzuncu yüzyılda mutlak monarşiyi değiştiren anayasal gelişmeler birçok ülkede dar gruplar tarafından başlatılmıştır. Örneğin Doğu Avrupa ülkelerinde on dokuzuncu yüzyılın devrim hareketleri özellikle eski seçkinler arasında başlamış ve onların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir (Ortaylı, 2011: 310).

Şerif Mardin Karl Deutsch tarafından kullanılan “toplumsal seferberlik”deyimine atıfla, modernleşme sürecinde ulaşım ve haberleşme düzeninin değiştiğini, üretimde uzmanlaşma olduğunu ve ülke içerisinde ekonomik görevlerin birbirini tamamlayacak şekilde bütünleştiğini belirtir. Haberleşme ve ekonomik yapıdaki bütünleşme arasında bir denge varsa toplumsal seferberlik oluşmaktadır; oysa Osmanlı Devleti’nde on dokuzuncu yüzyılda ekonomi haberleşmeye göre geri kalmıştır (Mardin, 2013: 26). Ekonomik ve toplumsal gelişme arasındaki bu tutarsızlık nedeniyle toplumsal seferberlik aksamakta, seferberlikçiler ve tutucular arasında çatışma çıkmakta ve zamanla daha çok cemaat değeri modernleşme sürecine dâhil edilmektedir (Mardin, 2013: 78). Bir başka ifadeyle modernleşmeciler, tutuculara tavizler vermektedir.

İnalcık ve Berkes Osmanlı rejiminin dinselikten çok geleneksellikle tarif edilebileceğini belirtmektedir. Düzen Tanrı tarafından olduğu gibi konmuştur; değişmez ve değiştirilmemelidir (İnalcık, 1964b: 44; Berkes, 2002: 30). “Osmanlı yenilikçileri bu geleneksellik ve gerici güçler karşısında yalnız” kalmıştır (Küçük, 1984: 99). Osmanlı yenilikçilerinin dayanak yoksunluğu reformların radikalliğini zayıflatmıştır. Örneğin, II. Katerina’nın kilise topraklarını devletleştirilmesi Osmanlı Devleti’nde altmış iki yıl sonra yapılan reformla karşılaştırıldığında çok radikaldir. Çünkü II. Mahmut döneminde bir tür dinsel topraklar olarak düşünülebilecek vakıf

topraklarına el konulamamış, yalnız gelirleri merkezileştirilmiş, vakıf kimlikleri korunmuş ve görevli ulemanın vazifeleri/görev ücretleri ödenmeye devam edilmiştir.

Taner Timur da, modernleşme sürecinin bürokrasi tarafından sürüklenmesinin handikapından söz etmektedir. “Modernleşmecilerin Batı’da olduğu gibi burjuva sivil toplumunda ya da Habermas’ın ifadesiyle özerk kamusal alanda yer almamaları, genellikle devlet memuru statüsünde olmaları ve temel kaygılarının da ‘devleti kurtarmak’ olması Aydınlanma düşüncesine tamamen yabancısıdır” (Timur, 2014: 114).

Osmanlı modernleşmesinin geniş halk katmanlarının talebi ile gerçekleşmemesinin ve dolayısıyla toplumsal dayanağının zayıf olmasının iki temel nedeninden söz edilebilmektedir. Birincisi geç kapitalist gelişmedir. İleri kapitalist ülkelerin hammadde ve pazar arayışları ile kapitalist ilişkilere giren birçok ülke gibi Osmanlı Devleti’nde de sanayi devrimi gerçekleştirilememiş ve yönetime katılmayı talep eden bir sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfı oluşmamıştır. İkinci neden Osmanlı Devleti’nin çok etnili yapısıdır. “Osmanlı İmparatorluğu bir dizi dinsel, dinsel ve etnik ‘cep’ten, kendi alt kültürleri ve kuralları olan cemaatlerden oluşmuş olması anlamında, büyük ölçüde ‘bölümlenmiş’ bir topluluktur” (Mardin, 2013: 211). Bu yüzden etnisiteden milliyetçiliğe, dinsel cemaatten ulusa geçiş Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinde farklı şekillerde gerçekleşmiş, milliyetçilik akımı en geç hâkim unsur olan Türklere gelişmiştir. Çok etnili bir toplum olması sınıfsal eşitsizlikleri perdelemiş, sınıf ilişkilerinin siyaset ve ideoloji düzleminde bireyselleşmesine yol açmıştır. “Ekonomik konumu farklı olan insanlar, etnik bağlamda ‘birbirine eşit birer birey’ veya ‘vatandaş’ olarak siyaset sahnesinde yer almıştır” (Göçek, 1999: 297). On dokuzuncu yüzyılın milliyetçilik hareketleri Osmanlı Devleti’nden bağımsızlaşan

yeni devletlerin kurulmasına yol açmışken, kalan Osmanlı topraklarında da milliyet bağları sınıf bağlarının önüne geçmiştir.

Bütün handikaplarına rağmen Osmanlı modernleşmesi önemli bir dönüşüm sağlamıştır. II. Abdülhamit'in otuz üç yıl süren istibdatına son veren İttihat ve Terakki'nin, 31 Mart vakasının bastırılmasından sonra yaptığı "devrim" niteliğindeki dönüşüm önemsiz sayılamaz. Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulması ve Ağustos 1909'daki anayasa değişiklikleri anayasal devlet ve temsil ilkeleri açısından sıçrama niteliğindedir. Padişahı, Meclis-i Umumi önünde anayasaya bağlılık yemini eden bir meşrutî hükümdara indirgeyen değişiklik (Madde: 3), padişahın bakanların atanması konusundaki rolünün sadrazam ve şeyhülislamın atanmasıyla ve sadrazamın diğer bakanlıklar için belirlediği adayların onaylanmasıyla sınırlandırılması (Madde: 7, 27), bakanların bireysel ve toplu olarak Meclis-i Umumi'ye karşı sorumluluğu ilkesinin kabul edilmesi (Madde: 30), vekillerin bakanlar hakkında gensoru verme hakkının güçlendirilmesi (Madde: 38), bakanların yanı sıra vekillere ve senatörlere de yasama yetkisinin verilmesi (Madde: 53) ve padişahın sürgün yetkisinin kaldırılması (Madde: 113) (Findley, 2014: 341-342) devrim niteliğindeki değişikliklerdir. Böylece, "bürokratik reform" olarak başlayan modernleşme süreci siyasal iktidarı değiştiren bir devrime dönüşmüştür. Meşrutiyet devrimin toplumsal ve kültürel bir dönüşüme evrilmesi Cumhuriyetle birlikte gerçekleşecektir. Osmanlı modernleşmesi devlet aygıtının bürokratikleştirilip yenileştirilmesiyle sınırlı kalırken, Cumhuriyet anti-emperyalizmi ve bağımsızlığı vurgulayan söyleme uygun bir toplum ve kültür yaratmaya çalışmıştır (Hülür-Akça, 2005: 314). İlhan Tekeli'nin ifadesiyle Osmanlı döneminde "utangaç modernleşme" olarak başlayan süreç

sayesinde, Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar "köktenci modernleşme" gerçekleştirilebilmiştir (Tekeli, 2014: 6).

1.3.4.3. EKONOMİK BAĞIMLILAŞMA SÜRECİ OLARAK MODERNLEŞME

Feodalizmde, toprak sahipleri elde ettikleri artı ürünü artırmak için üretim sürecini denetlemek yerine, bunu elde etme güçleri olan hukuki, siyasi ve askeri güçlerini geliştirmişlerdir. Üretim süreçleri üzerindeki denetim ise köylülerin elindedir. Köylüler doğrudan üretim araçlarından ayrılmadıklarından, işgücü meta biçimini alamamaktadır (Akbulut, 2005: 190). İngiltere ve Fransa benzeri bir artı nüfus yaratmayan köylü toplumunda (Wood, 2003: 165) ekonomik zihniyet de gelişmemektedir. Bu nedenle on sekizinci yüzyıldan önceki toplumsal nizamdan ve onun zihniyetinden bize miras olarak 'ekonomik zihniyet yokluğu' kalmıştır (Berkes, 1965b: 73).

Osmanlı modernleşmesi ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması ile el ele yürütülebilmiştir (Pamuk, 2013: 239). Şevket Pamuk "çevreleşme" olgusunu ekonomiyle ilgili iki temel gelişme ile açıklamaktadır: yapılanma ve sermayesizleşme. Yapılanma, üretim tarzındaki dönüşümü, sermayesizleşme ise eşitsiz gelişme nedeniyle artı değerın kapitalist merkezlere aktarılması sonucunda sermaye birikiminin gerçekleşmemesidir. Dış ticaret hadlerinin az gelişmiş ülke aleyhine olması ve sermaye ihracı sonucunda oluşan kârların merkeze aktarılması yolları ile çevreleşen ülke sermayesizleşmekte, diğer taraftan çevre ülkenin ekonomisi merkez ülkelerin istem ve gereksinimleri doğrultusundaki sektörlerin öne çıkmasıyla yapılanmaktadır. Yapılanmanın bir diğer sonucu merkez ülkelerle

işbirliği içerisinde hareket eden, onlarla çıkarları bütünleşen sınıfların ve zümrelerin oluşumudur.

Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine eklenmesini on dokuzuncu yüzyıl başları yerine, İngiliz tüccarlara ticaret imtiyazının verildiği on altıncı yüzyıl sonlarına dek uzatmak mümkündür. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* adlı yapıtta yer alan Bruce Mc Gowan'a ait "Âyanlar Çağı 1699-1812" başlıklı bölümde, Osmanlıların yabancı tüccara karşı liberal tavrının istemeden de olsa üç sonuç doğurduğu belirtmektedir: Bunlardan birincisi sömürge tipi bir ticaret örüntüsünün oluşması, ikincisi azınlıklara mensup tüccarlar/temsilcilerin yabancılaşması ve üçüncüsü ise insanların enerjisi ve sermayesinin endüstriden uzaklaşıp ticarete yönelmesidir (Mc Gowan, 2004: 763). Avrupa ile Osmanlı Devleti arasında eşitsiz gelişen ilişki sonucunda Osmanlı ülkesinde Avrupa ile işbirliği içerisinde olan ve bağımsız kapitalist gelişmeye asla uygun olmayan yerli bir sınıf yaratılmıştır. Yaratılan bu yeni sınıf ve Osmanlı toprak sisteminin bozulması ile güçlenen tefeci-sarraf ikilisi ülke içerisinde üretim tekniklerinin geliştirilmesi ve üretim artışı ile ilgilenmemektedir; aksine sistem bozuldukça aldığı payı daha da artırmaktadır.

Mehmet Genç'in Osmanlı ekonomisi ile ilgili çalışmasında ticarileşmenin artması ve sanayinin geri kalması somut verilerle desteklenmektedir. Buna göre, 1750-1800 döneminde 13 mukataada dış ticaret yüzde 178 artmasına karşın sanayide bu oran yüzde 14 civarındadır. Bunun anlamı dış ticaretin sanayi sektörüne göre on mislinden fazla artmış olmasıdır. Bu veriler, Avrupa mallarının ülkeye girişinin sanayileşmeyi önlediği yorumunu doğrulamaktadır (Genç, 2007: 126).

Ekonomik bağımsızlığın yitirilmesi veya “çevreleşme” süreci “yarı sömürgeleşme” olarak da adlandırılmaktadır (Fişek, 1967; Novıçev,1979; Kurmuş, 2012). Kurthan Fişek, Osmanlı Devleti’nin yarı sömürgeleşmesini Anadolu toplumlarının geleneksel sınıf yapısına yabancı üç yeni unsurun egemen hale gelmesinin bir sonucu olarak görmektedir. Bu unsurlar tüccarlar, toprak sahipleri ve mültezimler olarak sıralanmaktadır. Özellikle ticaret sermayesi sahibi azınlıklar, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik yaşamında etkili olacak ve Galata Bankerleri olarak tanınacaktır (Fişek, 1967: 200).

Osmanlı Devleti’nin reformlar için ihtiyaç duyduğu parasal kaynak başlangıçta bile vergilerle karşılanamaz durumdaydı. İç borçlanma daha on sekizinci yüzyılda yaygın bir uygulamaydı. Dış borçlanma ise ilk kez Kırım Savaşı’nın finansmanı için 1854 yılında yapılmıştır. Dış borç miktarı ödemelerin durdurulduğu 1875 yılında 255 milyon 869 bin 459 Osmanlı Lirasına ulaşmıştı; ancak alınan bu borcun yalnızca yüzde 11,77’si hazine ve ordu harcamaları için kullanılmıştı. Yani, 11,77 lira harcamak için 100 lira borçlanılmıştı (Fişek, 1967: 205). Borçlanma süreci 1881 yılında Avrupa devletlerinin Düyun-ı Umumiye’yi kurmasıyla sonuçlanmıştır. Bunun anlamı Osmanlı Devleti’nin mali bakımdan köleleştirilmesidir (Novıçev, 1979: 82-93).

Kırım Savaşı sırasında memur maaşlarının ödenememesi nedeniyle bir mali kriz yaşanmış ve bu krizi çözmek için kurulan komisyon “kriz” sözcüğünün karşılığı olarak “buhran” sözcüğünü icat etmişlerdi. Buhranın çözümü için Fuad Paşa’nın Fransa’dan bir miktar altın istikrazı için anlaşma yapması ise büyük tepkilere yol açmıştı (Cevdet, 1960: 21-22). Bu anlaşma iptal edilmesine karşın kısa süre içerisinde Avrupa’dan ilk borç alınmış ve sonraki yıllarda borçlanma hızla artmıştır.

Osmanlı paşaları alınan iç ve dış borçların yararlı işler yerine israf ve sefahat için kullandığını ve rüşvetin yaygınlaştığını yazmaktadır. Abdülmecit döneminde israf ve sefahat nedeniyle Hazine-i Hassa büyük borç altına girmiş ve bu borçlar Maliye hazinesine devrolunmuştu. Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra sarayın tüm borçları da Maliye hazinesine devrolunca Osmanlı hazinesi iflas durumuna gelmişti (Cevdet, 1960: 142-143). Üstelik borçlar karşılığında madenlerin işletilme hakkı yabancı şirketlere verilmiştir. Cevdet Paşa, 1856-1857 yılı olaylarını anlatırken makul ve meşru görmediği maden imtiyazları nedeniyle Reşit Paşa'yı sevenlerin dahi ona muhalefet ettiğini yazmaktadır (Cevdet, 1960: 23).

Borçlanmayla elde edilen paralar ise doğru alanlarda kullanılmamaktadır. Abdülaziz'in tersaneyi güçlendirme kararı altın fiyatlarının yükselmesine yol açmıştır. (Cevdet, 1960: 154-155; M.Celeleddin, 1983: 591). Altın fiyatının düşürülmesi için bir taraftan Hazine 160 kuruştan altın satmaya başlamış, diğer taraftan kağıt paraların yakılması gündeme gelmiştir. Kağıt paralar toplanarak yakılmış, altın fiyatı aşağı inmeye başlamış ve piyasada yalnız 50 bin keselik kağıt para kalmıştır. Onun da temini mümkünken padişahın Maliye'den para istemesi üzerine yakılmak üzere toplanan 100 bin keselik kağıt paranın saraya gönderildiği gizliden gizliye konuşulmaya başlanmıştır (Cevdet, 1960: 97-98). Fuad Paşa halkın elindeki altın ve gümüşün toplanması önerisiyle birlikte bir borçlanma raporu hazırlamıştır. Raporda Fuat Paşa borçların ödenebilmesi için yeni borçlanma araçları çıkarıldığını ve durumun idare edilmeye çalışıldığını, ancak bunun yeterli olmadığını, alacaklıları susturmak için yapılan kısmi ödemeler sonucunda zorunlu masrafların karşılanabilmesi için gelecek yıl gelirlerinin satıldığını, gelecek yıl gelirlerini yemekle de yeniden borçlanma zorunluluğu doğduğunu, bu nedenle

borçlanmanın bir ejderha gibi nefes aldıkça büyüyen bir şey haline geldiğini belirtmektedir (Cevdet, 1960: 229-230).

Mısır vilayetine verilen tavizlerin nedeni de borçların çevrilebilmesi amacıyla Hazine gelirlerini artırmaktı. Mısır valisinin hıdivlik, Mısır için kanun yapma ve yabancı devletlerle siyasal olmayan anlaşmalara girişme hakkı kabul edilmiş, bunun karşılığında Mısır vergisi iki katına çıkarılarak mali bunalım bir süre ertelenebilmiştir (Cevdet, 1960: 215-218; Berkes, 2002: 279). Mahmud Celaleddin Paşa Mısır'a verilen bu ayrıcalıklar karşılığında padişahın, vekillerin ve padişah yakınlarının rüşvet aldığı yazmaktadır. Almanya İmparatoru İstanbul'a giden İran Şahına "Sen bir padişahın misafirliğine gidiyorsun ki, kendi eliyle kendi kolunu kesmiştir" demiştir; Mısır'a verilen borçlanma yetkisi Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılma belgesidir (M. Celaleddin, 1979: 64-65).

Mehmet Memduh Paşa, Abdülaziz döneminde Mısır verasetinin hanedanın bir koluna hasredilmesini yönetimin merkeziliğine ve devletin çıkarlarına zararlı, büyük bir gaflet olarak görmektedir (M. Memduh, 1990: 47). Mithat Paşa'nın azlinin nedeni Mısır Valisi İsmail'e rüşvetle verilen yeni ayrıcalıklar konusunda sarayla girdiği tartışmadır. Bu ayrıcalıklarla ilgili hattı hümayun yayınlandığında Mithat Paşa'nın haberi olmamış ve hattı hümayunu görevden ayrıldıktan sonra görebilmiştir. Davison'un Mithat Paşa'nın oğlundan aktardığına göre, Mısır Valisi İsmail, Mithat Paşa evde yokken evine 50 bin altın paund bırakmış ve Paşa bunu öfkeyle iade etmiştir. Bu tavrı üzerine Ekim 1872'de Mithat Paşa azledilmiştir (Davison, 2005: 303).

Osmanlı Devleti'nin Ekim 1875'de 14 milyon lirayı bulan borç ve faizlerin yarısının ödeneceğini ilan etmesi *The Economist* dergisinde “mali barbarlık” olarak nitelendirilmişti (Timur, 2005: 58). Bu karar içeride ve dışarıdaki tahvil sahiplerinin hükümete ve padişaha karşı harekete geçmesine yol açmış ve Abdülaziz'in de sonunu hazırlamıştır (Davison, 2005: 322). 1876 Mayıs ayındaki gösteriler Abdülaziz'in harcamalarının daha fazla denetlenmesi veya meşruti bir rejimin kurulması olasılığını yakınlaştırmıştır (Davison, 2005: 343). Mahmud Celaleddin Paşa bu kararla bir gecede kararnameden habersiz olan zenginin fakir ve kararnameden haberdar olanların ise zengin olduğunu yazmıştır. Özellikle İngiliz ve Fransızlar kararnameden zarar gördüğünden oradaki sefirler aşağılanmıştır. Kararname İngiltere ve Fransa gibi Osmanlıların dostu olan iki büyük milletin en mühim ve nazik bir dönemde Osmanlı Devleti'nden soğumalarına neden olmuştur (M. Celaleddin, 1979: 101-103; Cevdet, 1967: 147). Düyun-u Umumiye benzeri bir “iltizam şirketi” daha o tarihlerde Avrupalılar tarafından önerilmiştir (M.Celaleddin, 1979: 152).

Kurthan Fişek, 1881 yılında devletin mali bağımsızlığını ortadan kaldıran Düyun-u Umumiye'nin kuruluşuna giden süreçte üç önemli gelişmeden söz etmektedir. Bunlardan birincisi 1808 tarihli Sened-i İttifak ile âyanların gücünün saray tarafından tanınması, ikincisi 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması ile dış ticaretin tamamen liberalleştirilmesi ve üçüncüsü 1858 tarihli Arazi Yasası ile toprakta özel mülkiyetin resmen tanınmasıdır. II. Mahmut eğitim ve sanayi çabalarını devlet aracılığıyla uygulama gerekliliğini kavramış ve askerlikle ilgili sanayinin kuruluşu ve okulların açılışı onun zamanında gerçekleştirilmiştir. Tersane, dokumacılık, yünlü sanayide adım atılmış, Navarin'de donanmanın yakılmasından sonra Amerika

Birleşik Devletleri'nin desteğiyle buharlı gemi yapımına da girişilmişti (Berkes, 2002: 207; Erhan, 1998: 465). Ancak Mısır meselesinden kaynaklanan siyasi zorunluluk bu çabaların yarım kalmasına ve 1838 Ticaret Antlaşmasının imzalanmasını neden olmuştur.¹³

1838 Ticaret Antlaşmasıyla dış ticarete liberal politikalar uygulanmasına karşın, Osmanlı eyaletleri arasındaki iç gümrüklerin devam etmesi hem yerli ürünlerde yüzde 12-50 arasında bir fiyat artışına neden olmuş hem de Osmanlı ülkesi içerisindeki ekonomik bütünlüğü bozmuştur. Osmanlı Rumeli'sindeki tarımsal yapı ve gelişen manüfaktür büyük ölçüde Avusturya-Macaristan ile bütünleşirken, Suriye-Lübnan ve Basra Fransa ve İngiltere'nin ekonomisiyle bütünleşmiştir. Bu eyaletlerdeki iktisadi-kültürel gelişmeleri Babiali'den çok dış merkezler yönlendiriyordu (Ortaylı, 2011: 235).

Şevket Pamuk, Osmanlı üretim yapısının 1800'lerin başında, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinin iktisadi egemenliği altına girmese de, sanayileşmeye geçecek evreye ulaşmadığını belirtmektedir (Pamuk, 2005a: 21). Her ne kadar iltizam ve mâlikane sistemiyle toprakta bir nevi özel mülkiyet yerleşmiş ve büyük miktarlardaki topraklar belli ellerde toplanmışsa da, bu topraklardaki üretim biçimi

¹³ İngiltere 1820-1840 döneminde Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede, yerel iktidarlarla anlaşarak veya bu mümkün olmadığı takdirde silah gücü kullanarak pek çok serbest ticaret antlaşması imzalamıştır (Pamuk, 2013: 207). İngiltere, İran ile 1842'de ve Osmanlı Devleti ile 1838'de "serbest ticaret ve dostluk anlaşmaları" imzalarken Çin pazarlarını afyon ithalatına zorla açmıştır (Kasaba, 1993: 40). Çünkü, Napolyon savaşlarının bittiği 1815 yılına gelindiğinde Fransa, Almanya, Avusturya ve Rusya'nın yüksek gümrük tarifeleri uygulamaya başlamasıyla İngiltere, bu tarihten sonra ticaretini Osmanlı topraklarına kaydırmıştır (Kütükoğlu, 2013: 64, Pamuk, 2005a: 21).

değişmemiştir. Mültezim ve âyanlar, topraktaki temelini reaya ailelerin oluşturduğu küçük birimlerden oluşan işletme yapısını sürdürmüştür. On dokuzuncu yüzyılın başı itibariyle devletin himayeci gümrük politikası uygulamak üzere “himaye edecek tüccar ve sanayicisi” de bulunmamaktadır; var olanlar da daha çok İmparatorluktan kopan ve kopacak olan bölgelerdedir (Ortaylı, 2011: 119- 123). Dolayısıyla, ticaret antlaşmasından çıkarı zedelenmesi nedeniyle karşı duracak bir güç olmamıştır.

Orhan Kurmuş *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* başlıklı yapıtında, Osmanlı “reform hareketleri” denilen tedbirlerin, esasında İngiltere ile olan ekonomik ilişkilerin daha geniş çaplı ve düzenli olmasını sağlamaya yönelik düzenlemeler olduğu, bu reformların diğer yönünün de Osmanlı Devleti'nin parçalanmasının İngiltere'nin istediği ölçü ve yönde durdurulmaya ve kontrol edilmeye yönelik olduğu savunulmaktadır (Kurmuş, 2012: 71). İngiltere'nin pazar kaygısının reform hareketlerinde önemli olduğu kabul edilse dahi, devlette reform ihtiyacının temel nedeni Osmanlı Devleti'nin Batı ülkeleri karşısındaki savaş yenilgileridir. Küçük bu zorunluluğu “yenilgi en büyük öğretmen” ifadesiyle vurgulamaktadır (Küçük, 1984). Bu süreçte merkez kapitalist ülkeler ile ilişki ve ittifaklar sonucu oluşan yeni sınıf ve zümreler de reformların destekçisi olmuştur. Kasaba, bu durumu aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

“Osmanlı devlet örgütü artık Osmanlı toplumunda tek iktidar kaynağı olmaktan çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşmesi sürecinde bazı gruplar etkinliklerini genişletmişlerdi. Bunlar arasında yerel eşraf, vergi toplayıcılar, tüccarlar ve sarraflar en önemlileriydi. Son grup bütün tarım vergisi işlemlerini kapsayan gayri resmi kredi ağını ve imparatorluk ticaretinin önemli kesimini denetimi altında tutuyordu” (Kasaba, 1993: 53).

Batı'da yeni üretim tarzı ile güçlenen burjuvazi hükümdar ile bir çeşit “ortaklık” kurmasına karşın, Osmanlı Devleti'nde mülkiyeti ellerinde tutan merkezkaç güçlerle hükümdar arasında bir çeşit “düşmanlık” gelişmiştir (Berkes, 2002: 105). Osmanlı Devleti'nde hükümdarın müdahalesinden kurtularak sermaye birikimi sağlayabilen tek unsur Avrupa ülkelerinin vermiş olduğu beratlar sayesinde gayrimüslim ticaret burjuvazi olmuştur (Göçek, 1999). Önce İngiliz, sonra Hollanda ve Fransız malları Türk pazarlarını istila etti ve buna aracı olan azınlıklar iktisadi bakımdan güçlenmiş ve hukuki bakımdan korunmuş bir sınıf oluşturdu (Ülken, 1992: 39). Yabancı sermayeden yardım gören azınlık ticareti karşısında Hayriye esnafı rekabet edememiş, bu nedenle birçok geleneksel sanayi dalları yıkılmış, askerlik nedeniyle Türk halkı nüfus kaybederken, azınlıklar nüfusça çoğalmıştır. Türkler memur veya çiftçi olarak kalmıştır (Ülken, 1992: 37). 1900'lerin başında yapılan bir incelemeye göre Osmanlı toprakları üzerindeki sanayi kuruluşlarının yüzde 80,4 gibi önemli bir kısmı azınlıkların elindedir (Köksal, 2005: 23).

Osmanlı bürokrasisi ekonomik büyüme ile ilgili sorunları ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra idrak etmeye başlamıştır. “İkinci kuşak Tanzimatçılarda bile az sayıda kişi ekonomik konuların önemini fark etmiştir. Müslüman bir burjuvazinin yükselememesi ekonomik gelişim için önemli bir engel olmuştur (Sugar, 1964: 153). Dış ticaretteki liberalizasyona karşı görüşler Yeni Osmanlılar ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) Osmanlı Devleti'nin, ileri Batı ülkelerinden birkaç yüzyıl geri kaldığını ve bu yüzden uygulanacak iktisat politikasının da Batı'daki liberal doktrinler değil, Colbert'in ve onu izleyen fizyokratların himayeci politikası olduğunu savunmuştur (Timur, 2014: 61).

Berkes, II. Abdülhamit rejiminde geliştirilen kulluk sisteminin yarattığı bürokrat tipini eleştirmektedir. Bunların ortak noktası seçkin tabakasına girdikten sonra halktan kopması, kişisel servet ve çıkar peşinde koşması ve ekonomik üreticiliği olmayan bir servet tüketicisi haline gelmesidir. Böyle bir tipoloji devlet yönetimine ve toplum ekonomisine yararlı olabilecek ekonomik görüşten yoksundur (Berkes, 2002: 206). Japonya Avrupa mallarına karşı korumacılık, kemer sıkma ve sert bir devletçilikle yüzyılın sonunda Avrupa düzeyinde bir sanayi ülkesi haline gelmiştir (Berkes, 1965a: 58).

Jön Türkler ulusal iktidarın ekonomik temelini ve devletin ekonomik gelişime önderlik etmesi gerektiğini anlamışlardı. Az sayıdaki sanayi kuruluşunun yabancılara ait olduğunu, genellikle tarımsal ürün ve hammadde ihraç edilip sanayi ürünleri ithal edildiğini gördüler. Çok sayıda yabancı bankanın ülke içerisinde faaliyet gösterdiğini ve Düyun-u Umumiye idaresine hizmet ettiğini fark ettiler. Çözüm olarak 1909 yılında bir sanayi teşvik kanunu çıkarıldı ve 1913 yılında yasa yeniden düzenlendi (Sugar, 1964: 160). Birinci Dünya Savaşı'nda kapitülasyonların kaldırılması ve 1929 ekonomik bunalımından sonra görece özerk ve korumacı politikalar uygulanması ekonomik bağımlılık sürecini bir ölçüde değiştiren etkenler oldu. Sanayileşme anlamına gelen ekonomik modernleşmede görece başarı ancak 1930'lu yıllarda başlatılan devletçilik uygulaması ile gerçekleştirilebildi (Sugar, 1964).

1.3.4.4. SİYASAL BAĞIMSIZLIK

Osmanlı Devleti modernleşme sürecinde ekonomik olarak Avrupa devletlerine bağımlı hale gelmişse de, siyasal bağımsızlığını yitirmedi. Osmanlılar modernleşmeye yönelik ilk Batılı olmayan ve on dokuzuncu yüzyıl emperyalizm çağında bağımsızlığını nispeten sürdürebilmiş az sayıdaki toplumdan biri olarak öne

çıkmaktadır (Findley, 2004: 2-3). Aynı dönemde birçok kuzey Afrika ülkesi, Hindistan, Endonezya gibi ülkeler İngiltere ve Fransa'nın açık sömürgesi haline gelmiştir. Bağımsızlığını koruyabilen ülkelerin modernleşme süreci, dolaysız ve sürekli bir yabancı vesayeti anlamına gelen sömürgecilikten farklı özellikler taşımıştır (Pamuk, 2013: 196-197).

On dokuzuncu yüzyıl boyunca sürdürülen siyasal bağımsızlık bir taraftan Avrupa devletlerinin kendi aralarındaki rekabetten, diğer taraftan Osmanlı bürokratlarının bu rekabeti kullanma çabasının bir sonucu olarak değerlendirilmelidir (Kasaba, 1993: 34). Ortaylı, özellikle Fransız ve İngiliz politikasını birbirine karşı kullanabilmenin Osmanlı paşalarının bir hüneri olduğunu belirtir (Ortaylı, 2011: 168). Rusya, İran ve Çin gibi Osmanlı Devleti'nin de temel özelliklerinden biri, geleneksel merkezi yönetimin uzun deneyimleri sonucunda güçler dengesinden yararlanmak ve büyük bir askeri gücü sürdürebilmek yeteneğini kazanmış olmasıdır (Black, 1986: 100-101). Bu özellik, belirtilen ülkelerin emperyalizm çağında dahi yabancı güçlerin baskı ve zorlamalarına karşı durabilmelerini sağlamıştır.

II. Mahmut ve Mustafa Reşit Paşa döneminde, Fransa'nın Osmanlı toprağı olan Mısır'ı işgal etmesi nedeniyle İngiltere ile ittifak öne çıkmıştır. İngiltere ve Rusya arasında 1844 tarihinde imzalanan gizli antlaşmanın iki temel ilkesi vardı: birincisi, zayıf bir Osmanlı Devletinin mümkün olduğu kadar uzun yaşatılması ve ikincisi paylaşılma kararı verildiği zaman diğer Avrupa devletleriyle işbirliği yapılmasıdır (Başkaya, 2004: 218). Üst düzey bir İngiliz yetkilisi olan Chatman "Osmanlı Devleti'nin yaşamakta devam etmesinin, İngiltere için hayati bir zaruret olduğunu kabul etmeyen kimse ile ben konuşmam" der (Başkaya, 2004: 219). Kırım Savaşı sonrasında Fransız ordusunun sayıca üstünlüğü ve Rusya'nın yenilmesindeki

etkisinden sonra Fransa'nın Türkiye'deki itibarı artmış ve Osmanlı yöneticileri Fransa ile ittifakı öne çıkarmıştır. Uzun yıllar İngiltere büyükelçisi olarak İstanbul'da görev yapan Lord Stratford Canning Osmanlı nâzırlarının Fransızların en iyi ve yakın müttefik olduğuna inandıklarını ve hiç olmazsa rakiplerine karşı kullanarak kendilerine yarar sağlayabileceklerine akıllarının yattığını söylemektedir (Poole, 1959: 254).

Osmanlı Devleti büyük devletlerin hepsine karşı güçsüz olmasına karşın denge politikası izleyecek kadar bir siyaset yapma yeteneğine sahipti (Ortaylı, 2011: 36-37). Berkes, Türklerin tarihte “din ve hars” kurucuları olmaktan çok “devlet ve uygarlık” kurucuları olarak göründüklerini vurgulamakta ve Osmanlı – Türk toplumunun kuvvetli devlet geleneği sayesinde bağımsızlığını koruyabildiğini belirtmektedir (Berkes, 1965a: 55, 168-169). Bu “devlet olma alışkanlığı” ve “devlet yönetme ustalığı” toplumun yönetici kesimi olan memurlar-bürokratların öne çıkmasını sağlamıştır. Bu bürokrasi “bin yıllık insan birikiminin somut ifadesi olarak görülmelidir ve hemen hiçbir geri kalmış ülkede rastlanmayan bir güçtür” (Cem, 2014: 452). Osmanlı İmparatorluğunun uzun ömürlülüğünü, yönetsel kadroların gelişkinliği sayesinde olabilecek “seçici alıcılık” ile açıklayan Şevket Pamuk da son iki yüzyıl içerisinde laiklik ve diğer konularda, Osmanlı-Türkiye çizgisinin diğer İslâm toplumlarından farklılığını vurgulamakta ve modernlik ile farklı bir sentez oluşturma başarısını dinî kuralları izlemek yerine “esnek” ve “pragmatist” çizgi izlemesinde görmektedir (Pamuk, 2005b: 35).

Gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde izlenen denge politikası Türkiye coğrafyasının stratejik önemine dayandırılmaktadır. Yalçın Küçük'e göre, bu coğrafyanın stratejik önemi yalnız on dokuzuncu yüzyılın ikinci

yarısıyla sınırlıdır ve yirminci yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'ye stratejik önem yüklemek büyük bir yanılgıdır. On dokuzuncu yüzyıl için geçerli olan bu stratejik önem ikinci sınıf bir emperyalist ülke olan Rusya'nın birinci sınıf emperyalist ülkelerin çıkarlarını tehdit etmesinden kaynaklanmaktaydı. Güneye yönelen bu Rus tehdidini önlemenin yolu Türkiye'nin ayakta kalması ve en fazla bu tehdidi durdurabilecek kadar güçlü olmasıydı (Küçük, 1984: 264). Rusya, Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda daha III. Selim'in tahttan indirilmesi sırasında ve bu vesileyle Napolyon'la görüşme yapmıştır. Rusya ve Fransa'nın Tilsitt'te yaptığı görüşmede belirli bir noktaya kadar anlaşmaya varılmışsa da özellikle İstanbul'un paylaşımında anlaşamamışlardı (M. Celaleddin, 1979: 24).

Osmanlı Devleti ile Avrupa arasında Tanzimat ile başlayan ilişki biçimi on dokuzuncu yüzyılın sonlarında değişmiş ve Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan Süveyş Kanalı'nın İngiltere hâkimiyetine geçmesi sonucunda, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü gözetten politikası son bulmuştur (Berkes, 2002: 342). Tanzimatı ilan eden Mustafa Reşit Paşa, bu sonucu zamanında görerek Süveyş Kanalı'nın yapımına karşı çıkmış ve kanal yapımına karar verilmesi üzerine istifa etmişti. 1858 yılında yapımına başlanılan kanal 1869 yılında tamamlanmıştır. Mısır Hidivi İsmail Paşa açılışa birçok ülke temsilcisini davet etmişti. 1875 yılına gelindiğinde ise kanal şirketinin hisseleri İngiltere ve Fransa'nın eline geçmişti. Mehmet Memduh Paşa *Mirât-i Şuûnat* adlı kitabında bu hususa değinmektedir:

“Abdülmeceid Han'ın tahtta bulunduğu yıllarda en mühim meselelerden olan Süveyş Kanalı'nın açılmasını Fransa İmparatoru III. Napolyon teklif ve ısrarla talep ettiğinde, İngiltere bu fikre karşı çıkmış, Sadrazam Reşid Paşa ise kanal açıldığı takdirde bunun Hindistan denizyolu olacağına nazaran, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü

konusundaki mevcut politikasını bazı olayların gelişmesiyle zamanla değişebileceğini düşünerek kanalın açılmasına taraftar olmamıştır... Ancak o zaman dünya siyasetinin ağırlık merkezi Fransa olup, İmparator kanalın insanlığın umumî menfaati ve mevcut medeniyetin gereklilikleriyle yakından alakalı olduğunu ileri sürerek teklifinde ısrar edince Reşid Paşa istifa ederek sadareten çekildi (M. Memduh, 1990: 26).

Cevdet Paşa *Tezâkir* adlı eserinde 1276/1859-1860 yılı olaylarını anlatırken İngiltere devletinden başka tüm Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmaktan bahsettiklerini ve Rusya Dışişleri Bakanı'nın "Devlet-i Osmaniye bir hastadır. Elimizde ölecek. Sonra Avrupa'ca bir gaileyi mucip olacak... Bulgaristan tarafından tevarüd etmekte olan arz-ı hallerin bir haylisi ehl-i İslam tarafından dahi memhur bulunuyor" dediğini yazmaktadır (Cevdet, 1960: 99-100). Cevdet Paşa İngiltere'ye güvenle "İngiliz elçisi güzel bir nutuk irad ile... vükela-yı hazirayı medh ettikten sonra Rusya elçisine bakarak 'bu devlet batmayacaktır' dedi. Gerek Rusya elçisi ve gerek diğer bazı süfera bu sözü ta'rize haml etmişlerdir" demektedir. İngiliz elçisinin Rusya elçisine "dokundurma" amacıyla yaptığı bu konuşma kağıt paranın tedavülden kaldırılmasından sonra, borçlar sorununa ilişkin bir toplantıda yapılmıştır (Cevdet, 1960: 247).

Osmanlı yönetici elitinin, devletin içinde bulunduğu durumu idrak ettikleri ve ona göre politika izlemeye çalıştıklarına ilişkin bir başka örnek Fuat Paşa'nın 1867 tarihli istifa dilekçesidir.

"Genel olarak Avrupa devletlerinin bizim bekaımız hakkındaki düşünceleri, yalnızca devletler dengesinin bozulmaması teorisine dayanır. Yani Osmanlı Devletini umumî bir savaşa sebep olmaksızın paylaşma yolunu bulamadıklarından, bu konudaki anlaşmazlıklarının onları durdurduğu açıktır. Allah etmesin, birgün aralarında anlaşsalar, ikiyüz milyon insanın

yöneticisi olan bu kadar devlete karşı durmanın imkân ve ihtimali olmadığından istediklerini yapacaklarına şüphe yoktur” (Mehmet Memduh, 1990: 139).

Fuat Paşa'nın sadrazamlıktan istifa ettiği 1867 yılı önemli bir dönemeçtir; Engelhardt'ın ifadesiyle Avrupa Devletlerinin mahkemesinin huzurunda büyük bir davanın, Türkiye davasının görüldüğü yıldır. Türkiye'nin durumu bu mahkemede incelenmiş ve Osmanlı Devleti bu devletlerin müdahalesinde ve vesayetinde bulunmaya mahkûm edilmiştir (Engelhardt, 1999: 201). Fransa tüm Osmanlı tebaasının eşitliğini sağlayacak bir düzenlemeyi savunurken, Rusya ve Avusturya bir çok Osmanlı bölgesi için özerklik ve adem-i merkezîyet önermekteydi; İngiltere ise Osmanlı toprak bütünlüğü için en akıllı hareketin müdahale etmemek olduğunu savunuyordu (Engelhardt, 1999: 204-206). Bosna, Hersek ve Bulgar meseleleri gündemdeydi. Aynı yıllarda Yeni Osmanlılar sahneye çıkmıştı. Bu gruptan Halil Şerif Paşa şunları yazmaktadır:

“Artık gizlemeye çalışmamak gerekir. Doğu meselesi tekrar ortaya çıktı. Rusya hükümeti birkaç sene Paris Antlaşması hükümlerine uyduktan sonra Türkiye'yi yok etmek için mükemmel bir planla yeniden siyaset dünyasına çıkıyor... Ne yapmalı? Osmanlı Devletini ancak meşrutiyet idaresi güçlendirebilir ve kurtarabilir. Kanun-i Esasi İslam hükümetinin Rusya'ya manevi üstünlüğünü derhal sağlar... Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal hayatı yenilenirse bütün tebaada çalışmak hevesi uyanır ve tabii ki genel servet artar” (Engelhardt, 1999: 214-215)

Osmanlı paşalarının denge politikası sürdürebilmeleri için iktisadi temeller de uygundu. Osmanlı tarım ve manüfaktürü, birçok sömürge ülkedeki üretim yapısından farklı olarak, belirli bir sanayi ülkesinin veya belirli sanayi dallarının hammadde pazarı olmamıştır. İngiltere, Fransa, sonraları Almanya dış ticarete zaman zaman öne geçmekle birlikte hiçbiri tüm ekonomik sistemi yönlendirecek derecede yalnız

başına pazar egemenliğini elde edememiştir (Ortaylı, 2011: 231-232). Alman ve İngiliz sermayeleri arasındaki rekabet en yoğun Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaşanmıştır (Pamuk, 2005a: 37).

1856 Paris Antlaşması ile Avrupa devletleri “Osmanlı topraklarının bütünlüğüne saygı ve iç işlerine karışmama” ilkesini kabul etmişler, bunun karşılığında Islahat Fermanı ile yabancıların Osmanlı topraklarını satın alabilmesi imkânı tanınmıştır; yabancıların toprak satın alabilmesine ilişkin yasa 1867 yılında çıkarılmıştır. Ancak bazı araştırmacıların ortaklaştığı kanı, Avrupa sermayesinin özellikle işgücü sıkıntısı nedeniyle Osmanlı topraklarına istedikleri şekilde yatırım yapamamış olmasıdır (Pamuk, 2005a: 152-162; Quataert, 2013: 201). Quataert’e göre bu husus, Düyunu Umumiye’nin kurulması ve mali bağımsızlığın yitirilmesine karşın Osmanlı devletinin iç işlerinde egemenliğini sürdürmesini mümkün kılmıştır (Quataert, 2013: 201). Pamuk, Osmanlı merkezi yönetiminin sınıflar karşısındaki göreceli gücünü, özellikle tarımda sermaye ve işgücü kıtlığı nedeniyle küçük üreticiliğin egemen olmasına bağlamaktadır. II. Mahmut’un âyanları tasfiye politikası tarımda küçük çiftçiliğin egemen üretim biçimi olması durumunu sürdürmüştür (Kasaba, 1993: 29). Yerel güç ve sınıfların zayıflığı karşısında, Avrupa devletleri ve sermayedarlar ekonomik bağımlılaşıma sürecini taşradaki unsurları destekleyerek ve onlarla işbirliğine giderek değil, her adımda merkezi bürokrasi ile uzlaşarak, ödünler kopararak yürütmüşlerdir (Pamuk, 2005: 15). Gerek emperyalist ülkeler arasındaki rekabetten yararlanma yetisi ve gerekse yerel güçler karşısında merkezi iktidarın gücünü koruması sayesinde “Osmanlı tarihini yirminci yüzyıla kadar Osmanlılar” yapmıştır (Ortaylı, 2011: 36).

Mc Gowan, on sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile ittifak yapmadan savaş veya barış yapma olanağını yitirdiğini, birbirleriyle rekabet içindeki Avrupalıların, Osmanlıların üzerinde yaşadığı toprakların rakip hükümetlerin eline geçmesine göz yumulamayacak kadar değerli olması nedeniyle Osmanlılarda kalmasına izin verdiklerini belirtir (Mc Gowan, 2004: 767). Avrupa devletleri arasındaki “imparatorluğu bütün halinde tutmak gerektiğine” ilişkin mutabakat Osmanlı Devletinin ayakta kalmasına yardımcı olmakla birlikte, aynı Osmanlı tebaası içinden çıkmış isyancıların ayrılıkçı amaçlarına verdikleri destekle imparatorluğun parçalanma sürecini körüklemişlerdir (Quataert, 2013: 98). Bundan dolayı Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüzyıl boyunca siyasal bağımsızlığını korumakla birlikte önemli toprak kayıpları vermiştir. Cevdet Paşa toprak kayıplarına yol açan milliyetçilik hareketleri ile ilgili olarak *Maruzat*'ta şunları yazmaktadır:

“Fransız III. Napolyon, İtalya meselesinden dolayı Avusturya ile muharebe ettiği sırada bir “Nationalite” kavmiyyet meselesi meydana koydu. Bu ise bunca yıllardan berü mer’i olan hukuk-ı hükümete dokundu... ‘ve madem ki Avusturya yedinde bulunan İtalyanlar anı istemiyorlar, o dahi anlardan keff-i yed eylemelidir’ dedi ve bu Nationalite kaidesini evvel be evvel İngilterelü kabul ü tasdik etmiş...” (Cevdet, 1980: 42).

Yaygınlaşan milliyetçilik hareketleri, Süveyş Kanalı'nın açılması ve Osmanlı Devleti'nin 1875 yılında borçlarını ertelemesi Avrupa devletlerinin Osmanlı toprak bütünlüğünü gözetme politikasına son vermişti. Bu nedenle Avrupa ülkeleri Osmanlı-Rus savaşına kayıtsız kalmıştır. İngiltere, Rusya'ya gönderdiği mektupta dört ana konuda aleyhlerine bir gelişme olmazsa tarafsız kalacağını bildirmiştir. Bu konular, Süveyş Kanalı'ndaki çıkarlarına müdahale edilmesi, Mısır'ın aleyhinde bir hareket veya işgal olması, İstanbul'un başka bir devletin eline geçmesi ve İstanbul veya Çanakkale boğazlarının kapatılması usulünde değişiklik yapılması durumudur

(M. Celaleddin, 1983: 284). Mahmud Celaleddin Paşa, o dönem Osmanlı politikasını eleştirmekte ve daha savaş sonuçlanmadan İngiltere ile Rusya arasında bir “memorandum” ile anlaşma sağlandığını belirtmektedir.

“Gerçi bu ‘memorandum’ yapıldığı vakit, Osmanlı Devleti’nden tabiatıyla gizli tutulmuşsa da ihtiva ettiği hususlar, siyaset aleminde dönüp dolaşan sözlerle etrafa yayılma derecesine gelmiş ve İngiltere Devleti’nin tutum ve davranışı da öyle bir gizli kararın varlığını teyid etmişti. Böyle iken, bizce ilerde vuku bulacak tehlikelerin önemini kavramak şöyle dursun, İngiltere Devleti’nden bir yardım gelir ümidiyle akla hayale sığmaz hatalar işlenmişti (M. Celaleddin, 1983: 435).

Osmanlı-Rus savaşından sonra yapılan Berlin Antlaşması, Paris Antlaşması’nın aksine, Osmanlı toprak bütünlüğü taahhüdünü içermemektedir. Bundan dolayı, Osmanlı reformcuları çareyi yeni müttefik aramakta bulmuşlar ve İngiltere ve Fransa’ya karşı bu kez Almanya’ya yakınlaşmayı uygun görmüşlerdir. Bu ittifakla, geç sanayileşen, ancak o tarihlerde daha dinamik bir sanayi kapitalizmine sahip Almanya hammadde ve pazar gereksinimini karşılayacak, Osmanlı Devleti ise denge politikasını sürdürebilecektir (Reyhan, 2005: 218). Bu ilişki demiryolları imtiyazının verilmesi, ordunun Alman subayları tarafından modernleştirilmesi ve dolayısıyla Alman silah ve sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarına girişi ile sürmüştür. 1914 öncesinde İngilizler Osmanlı donanmasının, Fransa ve İtalya Osmanlı jandarmasının ve Almanya ise Osmanlı kara ordusunun ıslahı ile ilgilidiler. Kara ordusunun önemi nedeniyle Almanya etkisi daha güçlüydü (Reyhan, 2005: 241).

Cevdet Paşa *Tezakir* ve *Maruzat*'ta sık sık paşaların İngiliz veya Fransız yanlısı olması ve büyükelçilikleri sığınılacak yer olarak görmesinden söz etmektedir. “Mithat Paşa'nın evza-i nâ-beca ve etvar-ı hod-furuşhanesi birinci derecede ağır görünüp eğerçi Fransız ve İngiliz elçilerine müntemi ve müstenid ise de Âli Paşa'nın frenklerce nüfuz ve itibarı daha ziyade...” (Cevdet, 1967: 94). “... devletin eski satveti kalmadığı gibi erkânının daha evvelki şan ü şerefleri zail oldu. Her biri kendisine bir melce –sığınılacak yer- bulmak üzere sefaretlerden birine dehâlet ve iltica eylediler... Devlet-i aliyye acınacak hale geldi” (Cevdet, 1960: 15).

Yalçın Küçük elçiliklere dayanma isteğinin elçiliklerin emirleri doğrultusunda yönetmek anlamına gelmediğini ve yabancı elçilerin güçlerinin abartıldığını yazmaktadır. Küçük'e göre “doğuştan imparatorlukçu olan ve çökmek üzere olan devleti kurtarma misyonunu üstlenen Türk aydınının iktidar hırsı” onu hep bir dayanak aramaya zorlamıştır; düşünsel birikiminin zayıflığı ise dayanak aramakta sınır tanınamasına yol açmıştır. Mısır'lı paşalar ya da yabancı elçilikler misyonlarını gerçekleştirmek için aradıkları dayanak olmuştur (Küçük, 1984: 20).

Taner Timur, Tanzimatçılığın dış güçlere boyun eğmek değil, bu güçlerin baskısına karşı gizli bir direnç ve ortalama yollar arama iradesi olduğunu düşünmektedir (Başkaya, 2004: 218). Ortaylı da Tanzimat reformlarının Avrupalıların oyununa gelerek değil, ülkenin askeri ve mali zaafına karşın Avrupa müdahalesini en aza indirmenin yöntemi olduğunu belirtmektedir (Ortaylı, 2011: 276). Üstelik Avrupa elçilerinin müdahaleleri Tanzimat reformlarını olumsuz etkilemiştir. Berkes, farklı yöntemlerle çalışan İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçilerinin Tanzimat reformlarının başarısızlıkları üzerinde bıraktıkları derin izlerle hatırlanacağını belirtir (Berkes, 2002: 245). Davison da Avrupa devletlerinin

sürekli müdahalesinin reformları engellediği ve etkisizleştirdiğini yazmaktadır; çünkü onların her müdahalesi İmparatorluğun toprak bakımından küçülmesiyle sonuçlanmıştır (Davison, 2005: 8). Batı baskıları karşısında Babıâlinin kendi halkının gözünde itibar yitirmiş olması da bir başka olumsuz etki olarak belirtilmelidir (Davison, 2005: 74). Batı müdahalesinin modernleşmeye karşı belki de en büyük engeli ise azınlıkları koruma politikasından kaynaklanmıştır. Avrupa diplomasinin azınlıkların haklarının genişletilmesi yönündeki müdahalesi din alanına da müdahale etmesi anlamına gelmiştir ki bu modernleşme karşıtı Osmanlı ulemasının yeniden sahneye çıkmasına yol açmış ve II. Abdülhamit döneminde bu zümrenin etkisi daha da genişlemiştir (Berkes, 2002: 177).

“Model almak çatışmayı da içerir” (Küçük, 1985: 145). Modernleşme sürecine geç giren ülkelerde Mao, Nehru, Nâsır gibi başarılı modernistlerin temelde Batı karşıtı olduğu görülmektedir (Sugar, 1964: 148). Çünkü “ulusal bağımsızlık, üstün ekonominin egemenliğine girmiş geri toplumları bunun elinden askeri ve siyasi güçle ayırmak, ona kendini ilerletme imkânlarını sağlayacak bir ortamı zor kuvvetiyle hazırlamaktır” (Berkes, 1965a: 26). Kurtuluş Savaşı Türkiye’nin ancak Batıya rağmen Batılılaşabileceğini göstermiştir (Berkes, 1965a: 27). Gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti güçlü dış etkiler altında kalsa da, siyasal bağımsızlığını korumuş ve sorunlarına çözüm olabilecek seçenek arasında tercih yapma olanağı bulmuştur. Bu nedenle, Osmanlı modernleşmesi taklit değildir ve modernleşirken kendi özgünlüğünü yeniden üretebilmiştir (Tekeli, 2014: 74-75). Avrupa ile yakın ekonomik ve siyasal ilişkiler içerisinde olan Osmanlı Devleti’nin ekonomik yanları bozulduğu halde siyasal bağımsızlığı korunabilmiş, Avrupa güçlerinin baskıları karşısında santim santim ödün verilmiş ve Avrupa karşıtlığı

üzerinden Osmanlılık yanı daha da güçlenmiştir (Berkes, 2002: 34). Yüzyılların güçlü merkezi yönetim geleneği sayesinde İmparatorluğun çöküşünden sonra da bağımsız bir devlet kurulabilmiştir. Kurulan Türkiye Cumhuriyeti denge politikasını kapitalist Batı ile sosyalist SSCB rekabeti sayesinde sürdürebilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM VAKIFLAR VE OSMANLI VAKIF SİSTEMİ

Osmanlı Devleti'nde yaygın bir vakıf sistemi vardı. Öyle ki on dokuzuncu yüzyıl itibariyle ülke topraklarının üçte biri vakıf toprak haline gelmişti. Vakıf toprakların alım satıma konu olamaması nedeniyle kapitalist gelişme açısından bir ayakbağı olduğundan, Osmanlı modernleşme süreci vakıf sisteminde de önemli değişiklikleri gerektirmiştir.

2.1. VAKFIN TANIMI VE TÜRLERİ

"Vakf menfaati ibadullaha ait olur veçhile bir aynı, Cenabı Hak'kın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahbus ve memnu kılmaktır" (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 13). Evkaf Nezareti müsteşarlığı yapan ve Mecelle'yi hazırlayan kurulda yer alan Ömer Hilmi Efendi'nin bu tanımı, konuya ilişkin hemen her çalışmada tekrar edilmektedir. Anlamı, bir malın, mülkiyeti Allaha ve yararı kamuya (Allah'ın kullarına) ait olmak üzere alım satım ve devir işlemlerinden tamamen yasaklanması ve hapsedilmesidir. Arapça kökenli "vakf" sözcüğünün anlamı durmak, durdurmak, hapsetmek, alıkoymaktır (Günay, 2012: 475). İslam Ansiklopedisi'nde "vakf" başlığı altında "Vakıf, hukuki bir akid olup bununla, bir kimse, Allah'a yakın olma (kurbet)¹⁴ gayesiyle (bazen başka gayeler için), menkul veya gayr-i menkul mülk ve emlakini (bâzan hususi mülkiyete değişmiş mîri araziyi), dinî, hayrî veya içtimaî bir gayeye müebbeden tahsis eder" tanımı yer almaktadır (Yediyıldız, 1982: 154).

¹⁴ "Kurbet" kastı Allah'a yakın olma amacıyla hareket etmek anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2010: 607).

Vakfın tanımında bir “akit” yani sözleşme olduğu belirtilse de iki taraflı değil, tek taraflı bir işlemdir. İslam hukukçularının geniş anlamda bütün hukuki muamelelere “akit” demeleri nedeniyle fıkıh kitaplarında vakıf için de “akit” ibaresi kullanılmıştır. (Cin, 2004: 60). Bu akde “senet” veya “vakfiye” denilmektedir. Vakfın “anayasası” olarak düşünebileceğimiz bu senetle kurulan vakıf, kurucusundan ayrı bir tüzel kişiliktir. Vakıf kuran kişiye ”vâkıf” denmektedir.

Vakıf dinsel veya toplumsal bir amaçla kurulabilir; özel mülkün tahsisi ile kurulabileceği gibi kamu mülkiyetindeki bir arazinin salt mülkiyeti veya vergi gelirlerinin tahsisi ile de kurulabilmektedir. Geçmişte, hükümdarlar temlik yetkisini kullanarak savaşta kazanılan toprakları üst düzey asker veya yöneticilere temlik etmekte ve bu kişiler de temlik edilen mülk ile vakıf kurmaktaydı. Günümüzde ise kamusal mülk ve gelirlerle vakıf kurulması yasal düzenleme yapılmasını gerektirmektedir.

“Vakfın müebbed olması lâzımdır. Binaenaleyh muvakkat olan vakıf sahih olmaz” (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 24). Günümüz vakıflar hukukunda da geçerli olan bu kurala göre vakıf belirli bir süre için kurulmaz; sonsuza kadar yaşayacağı varsayılır. Gerçekte, herhangi bir gelirin kalmaması veya vakfedilen şeyin değerini kaybetmesi ya da vakfiyedeki amacın artık gerçekleştirilemez olması gibi nedenlerle kapanması söz konusu olsa da kurulurken sonsuza kadar yaşatılması amaçlanmaktadır.

Vakfın bir özelliği de kurucusundan ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olmasıdır. İslam hukukçuları vakfın kurucusundan ayrı tüzel kişiliğe sahip olmasını diğer yardım türlerinden ayrılmasında önemli bir ölçüt olarak kabul etmekte ve hatta

vakfın İslami kökenine bir kanıt olarak sunmaktadır. Vakıf, Osmanlı hukukunda tüzel kişilik gibi işlem görmesine karşın, esas olarak 1913 tarihli Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat ile resmen ve açıkça tüzel kişilik olduğu kabul edilmiştir (Cin, 2004: 70).

Vakıf hukuku İslam'ın farklı mezheplerine göre değişen ve zaman içerisinde geliştirilmiş geniş bir mevzuattan oluşmaktaydı. Yani fıkıhın önemli konularından biriydi. Ömer Hilmi Efendi'nin tanımı, vakfı Hanefi mezhebine göre yorumlayan İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in tanımlarına uygundur. Bu fakihlere göre, vakfedilen şeyin mülkiyeti önceki sahibinden çıkmıştır ve bundan geri dönülemez. Bu tanım aynı zamanda vakfın tüzel kişilik olması gereğini de ortaya koymaktadır. İmam Âzam'a göre ise vakıf, vakfedilen malın mülkiyet hakkı vakfeden kişide (vâkıfta) kalmak üzere yararı ya da kullanım hakkının belirli bir amaç için tahsis edilmesidir (Öztürk, 1983a: 28-29). Mülkiyetin vâkıfta kalması vakıftan dönülebilmesi anlamını taşımaktadır (Öztürk, 1983a: 29). Osmanlı hukukunda geçerli olmayan bu yoruma göre, vakfeden, kurmuş olduğu vakfın belirli bir süre faaliyet göstermesinden sonra vakıftan vaz geçerek tahsis ettiği mal varlığını yeniden kendi mülküne alabilir.

İslamiyet iki yüzyıl boyunca yalnız gayrimenkul vakfını meşru görmekteyken Hanefi mezhebinden olan Ebu Yusuf'un fetvasıyla gayrimenkulün zorunlu tamamlayıcıları olan menkullerin de vakfedilebilmesine izin verilmiştir. Bunun sonucunda gayrimenkule bağlı makineler ve hatta köleler dahi vakfedilir hale gelmiştir. Aynı mezhepten Ebu Züfer bir adım daha ileriye giderek kullanıldıkça tükenen menkullerin de vakfedilmesini meşru saymıştır (Yediyıldız, 1984: 5). İslamiyetin faiz yasağı nedeniyle geçerliliği tartışılan "para vakıfları" Kanuni Sultan

Süleyman döneminde Şeyhülislam Ebusuut Efendi'nin fetvasıyla uygun görülmüş ve daha önce çok sınırlı uygulama alanı olan para vakıfları yaygınlaşmıştır (Yediyıldız, 2012: 484).

2.1.1. OSMANLI DEVLETİNDE VAKIF TÜRLERİ

Osmanlı Devleti'nde farklı ölçütlere göre sınıflandırılan çok sayıda vakıf türü bulunmaktaydı. Padişahların kurduğu vakıflara “selatin vakıfları”, azınlıkların vakıflarına “cemaat vakıfları”, vakfiyede öngörüldüğü şekilde yöneticisi kalmadığından yönetimi kamuya geçmiş vakıflara “mazbut vakıflar¹⁵” ve yöneticisi kalmakla birlikte kamu tarafından yakın gözetim ve denetim altında tutulan eski vakıflara “mülhak vakıflar”¹⁶ denilmekteydi. Vakıf malın bizatihi kendisi kullanıma tahsis edilmişse buna müessesat-ı hayriye denilmekteyken dükkân, imalathane, tarla gibi gelirinden yararlanılarak hayır işleri yapılması amacıyla tahsis edilen taşınmazlara “akar” denilmekteydi. Akar mallar da müsekkafat/çatılı (dükkan, han vb.) veya müstegallat/çatısız (bağ, bahçe vb.) olarak iki türe ayrılmaktaydı. Mekke ve Medine kentleri yoksullarına yardım etmek için kurulan vakıflara Haremeyn vakıfları denilmekteydi.

Bu tez açısından işlevsel olan sınıflandırma şu sorulara verilen yanıtlara göre yapılmıştır: vakıf olarak tahsis edilen malın mülkiyeti kime aittir? vakıftan

¹⁵ Sözlük anlamı zapt edilmiş, ele geçirilmiştir. Vakıflar mevzuatında yönetimine Nezaret tarafından el konulmuş, bugün yönetim ve denetimi Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan eski vakıflar için kullanılmaktadır.

¹⁶ Sözlük anlamı ilhak edilmiş, katılmış demektir. Vakıflar mevzuatında Osmanlı Devleti döneminde kurulmuş ve halen vakfiyesinde belirtilen hükümlere göre seçilen mütevelliler tarafından yönetilen vakıflar için kullanılmaktadır.

yararlananlar kimlerdir? vakfın mal üzerindeki yararlanma biçimleri ne şekildedir? (Günay, 2012: 478). Bu soruların yanıtına göre iki ayrı sınıflandırma yapılmıştır. Birincisi, hayri ve zürri vakıf sınıflandırmasıdır. İkincisi sahih ve gayrisahih vakıf sınıflandırmasıdır.

2.1.1.1. HAYRÎ VE ZÜRRÎ/EHLÎ (AİLE/EVLATLIK) VAKIFLAR

Osmanlı Devleti'nde, vakıf aile bireylerinin yararlanması amacıyla kurulabileceği gibi toplumun diğer kesimlerinin yararlanması amacıyla da kurulabilmekteydi. Birinci amaçla kurulan vakıflara zürri veya ehli vakıflar, kamusal yarar için kurulan vakıflara hayri vakıflar denilmekteydi. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Medeni Kanun ile aile vakfi kurulması yasaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nde özellikle on yedinci ve on sekizinci yüzyılda kurulan vakıfların önemli bir kısmı hayri vakıf görünümündeki aile vakfidir; bu vakıflara genellikle küçük bir hayır şartı konulmakta ve gerçekte vakfın gelirinin önemli kısmından aile bireylerinin yararlanması sağlanmaktadır.

2.1.1.2. SAHİH/GERÇEK VE GAYRİSAHİH/GERÇEK OLMAYAN (İRSADİ/TAHSİS KABİLİNDEN) VAKIF

Sahih vakıflar bir kişinin kendi mülkünde olan bir menkul veya gayrimenkulün belirli bir amaca tahsis edilmesiyle kurulan vakıflardır. Gayrisahih ya da irsadi/tahsis kabilinden vakıf ise “emvali beytülmalde olan bir mülkün menfaati tarafı padişahiden şer'an beytülmalde istihkakı olan kimseye tayin ve tahsis buyrulmaktan ibarettir. Vakfi irsadi ile vakf olunan evkafa tahsisat itlâk olunur” (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 13). İrsadi denilen bu vakıf türünü padişah yakınları veya üst düzey

“askeriler”¹⁷ kurmuştur. İslami anlayışa göre fethedilen topraklar üzerinde padişahın temlik yetkisi bulunmaktaydı ve bu yetkiye dayanarak padişahlar tarafından vakıf kurmak üzere çeşitli kişilere gayrimenkul mal temlik yapılabilmekteydi.

Ömer Lütfü Barkan ve Enver Ayverdi irsadi vakıfları tanımlarken, vakfedilen şeyin toprağın mülkiyeti ya da yararlanma hakkı olmadığı, yalnız topraktan ve toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınması mümkün ve âdet olan vergilerin belirli bir amaca tahsis edildiğini vurgulamaktadır (Barkan-Ayverdi, 1970: XVIII). Zaten gayrimenkulün mülkiyeti vakfedilmediği için de “sahih” yani gerçek bir vakıf olarak görülmemekte ve “gayrisahih” olarak adlandırılmaktadır. Böylece, sultan ve

¹⁷ “Askeri” terimi Osmanlılarda tüm yönetici sınıf için kullanılmaktadır. Taner Timur, farklı yaklaşım ve tarih yöntemlerine karşın Halil İnalçık, Ömer Lütfü Barkan, Sencer Divitçioğlu ve Şerif Mardin’in Osmanlıda “askeri” ve “reaya” olmak üzere iki sınıf bulunduğu düşüncesini benimsediklerini vurgulayarak, bu yaklaşımın aslında “Osmanlı İdeolojisi”nin halen düşünce yapımızı belirlediği ve o sınırların aşılmadığını öne sürmektedir “... Gerçekten Prof. D. Ö.L. Barkan, H. İnalçık, Sencer Divitçioğlu, Şerif Mardin gibi toplumsal araştırmada farklı yöntemler kullanan araştırmacılar bu konuda bir görüş birliği içindedirler. Osmanlı toplumunda iki sınıf vardır: Askeri sınıf ve reaya. Aslında bu yazarları birleştiren ölçü, Osmanlı ideolojisidir; başka bir deyişle Osmanlı ideolojisinin sınırlarının aşılmamış olmasıdır. Gerçekte sosyoekonomik bir süreç içinde ele alındığı takdirde, Osmanlı toplumu çok daha karmaşık bir yapı arz ediyordu... XV ve XVI. Yüzyıllarda devlet aygıtının özdeşleştiği ve çıkarlarını en çok koruduğu sınıf, hanedan mensupları ile vezirlik, defterdarlık, kazaskerlik, beylerbeyliği ve sancak beyliği gibi yüksek görevleri de ele geçirmiş olan kul “aristokrasisi” idi. Ancak tüccarlarla işbirliği içinde olan bu “sınıf” da homojen bir yapı taşıymıyordu ve iç çelişkilerle bölünmüş bir durumdaydı” (Timur, 2010: 243-245).Barkan’ın “askeri” ibaresini kullanmakla birlikte, sınıfın içeriği ile ilgili önemli verileri içeren çalışmasına yeri geldikçe değinilecektir (Barkan, *Belgeler*, 1966) Vakıfla ilgili çalışmalarda da vakıf kurucuları askeri/reaya ayırımına göre tasnif edilmiştir; bu uyarıyı da dikkate alarak araştırmalardaki bu veriler kullanılacaktır.

vezirlerin kurmuş olduğu ve genellikle kamu yararına hizmet veren büyük tesisler haline girmiş olan bu vakıflar, geliri belirli bir amaç için tahsis edilmiş, özel bir bütçe ile özerk bir hukuki kişilik haline sokulmuş tesisler olarak tanımlanmaktadır (Barkan-Ayverdi, 1970: XVIII). “Büyük imtiyaz ve selahiyetlerle küçük bir senyörlük gibi, serbest bir şekilde idare edilen” bu kuruluşların merkezi devlet otoritesi ile zıt ve/veya rakip olmadığı (Barkan-Ayverdi, 1970: XIX) ileri sürülmekteyse de, Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarından itibaren bu vakıflar yerel güç merkezleri yaratmış ve miri araziye dönüştürülmesi veya gelirlerinin merkezileştirilmesi hep gündemde olmuştur.

Herkes irsadi vakıf kurucusu olamazdı; yalnızca hükümdar ile onun bu amaçla izin verdiği kişiler bu tür vakıf kurabilirlerdi. Çünkü irsadi vakıflar gerçek mülk olan topraklar değil, mirî arazi üzerine kurulabilmekteydi (Ünal, 2003: 86).

Selçuklularda irsadi vakıf yaygındı (Yediyıldız, 1982: 157). Keza Osmanlı Devleti’nde de irsadi vakıfların yaygın olduğu araştırmalarla ortaya konulmuştur. Bahaeddin Yediyıldız, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan ve on sekizinci yüzyılda kurulan 330 vakfın senetlerini incelemiş ve bunların yüzde 81,1’inin askeri sınıfça kurulduğunu ortaya koymuştur (Yediyıldız, 1982: 160). Hasan Yüksel de on yedinci yüzyılda kurulan vakıflarla ilgili olarak yaptığı doktora çalışmasında, incelediği 313 vakfiyenin yüzde 89,13’ünün kurucularının askeri sınıf olduğunu tespit etmiştir (Yüksel, 1990:300). Askeriler tarafından kurulan bu vakıfların gelirlerinin ise yüzde 90’ından fazlası kamusal gelirlerin tahsisi ile elde edilmektedir. On dördüncü yüzyılda kurulan Gazi Süleyman Paşa Vakfı ile on altıncı yüzyılda kurulan Süleymaniye Vakfı’nın gelirlerini inceleyen Güran, Gazi Süleyman Paşa vakfı yıllık gelirinin yüzde 98’inin ve Süleymaniye Vakfı yıllık gelirinin yüzde

90'ının devletin tahsil etmesi gerekirken vakfa tahsis edilen vergi gelirlerinden oluştuğunu tespit etmiştir (Güran, 2006: 32, 61). Adana vakıflarını inceleyen Alkan, kurucuların yüzde 94,6'sının askeri sınıftan olduğunu (Alkan, 2004: 67) ve en büyük vakıflarından olan Ramazanoğulları vakıflarının büyük ölçüde mirî arazi gelirlerine dayandığını belirtmektedir (Alkan, 2004: 61). Dolayısıyla, Osmanlı Devleti uygulamasında vakıf kurumu “devlet mülkiyeti” esasının bozulmasının ve özel mülkiyeti dolambaçlı yoldan elde etmenin bir aracı haline gelmişti (Hatemi, 1969: 148).

İrsadi vakıflar için uygulanacak hükümler sahih vakıflar için uygulanacak hükümlerden farklılık taşımaktaydı. Öncelikle irsadi vakıflarda kurucuların şartlarına uymak zorunluluğu yoktu. Hükümdar kamu yararı bulunmak kaydıyla vakfin şartları ve amacını değiştirebilir, hatta vakfi iptal edebilirdi (Ünal, 2003: 87). Fatih döneminde tasfiye edilen vakıflar gibi. Oysa sahih vakfin iptali İslam hukukunda uygun görülmemiştir.

İrsadi/tahsisat kabilinden vakıflar hem çok büyük gelir kaynaklarının tahsis edilmesi hem de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşuna esas vakıfları oluşturması nedeniyle bu tez açısından önemlidir. İrsadi vakıfların yönetimi ve denetimi devlet tarafından yapılmaktayken diğer vakıfların yalnız kamusal gözetimi eskiden beri devlet tarafından yapılmaktadır. İslam hukukuna göre devlet başkanı ve hâkimlerin, vakfiyede şart koşulmasına gerek olmaksızın vakıflar üzerinde kamu velayetine dayalı doğrudan doğruya gözetim ve denetim yetkisi bulunmaktaydı (Günay, 2012: 478). Hatta, hükümdar “emirü'l-mü'min” olmak sıfatı ile kontrolden de geniş haklara sahipti (Köprülü, 2005: 314). 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin denetim ve yönetim yetkisi de kaynağını fıkıhtan almaktaydı.

2.2. VAKFIN KÖKENİNE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR

Vakıf kurumunun tarihsel kökenine ilişkin görüşler Fuat Köprülü'nün *Vakıflar Dergisi*'nin II. sayısında yayınlanan "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü" başlıklı makalesinde sınıflandırılarak açıklanmıştır. Bu görüşler, idealist (İslami) kuram, aksülamel (tepki) kuramı, devlet menfaati kuramı, Bizans hukuku kaynağı kuramı ve Roma hukuku kaynağı kuramıdır (Köprülü, 2005: 300-307). Köprülü'nün makalesinde yer vermediği bir başka görüş de Budizm ve Türk Kaynağı kuramıdır. Bu kuramların tanımı ile lehinde ve aleyhinde olan görüşler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

2.2.1. İSLAMÎ KURAM

Köprülü'nün "idealist" olarak tanımladığı İslamî kuram günümüzde Türkçe yazında Ahmet Akgündüz ve Nazif Öztürk'ün yapıtlarında savunulmaktadır (Akgündüz, 2013:61-73; Öztürk, 1983a: 30-53)). Kurama göre, vakıf kökü İslam hukukuna dayanan bir sosyal yardım kurumudur (Öztürk, 1983a: 51). M. Belin, M. De Nauphal, Mercier, Clavel, M. Zeis, Sauteyra en Cherbonneau gibi yazarlar da İslam hukukçularının görüşüne uygun olarak vakfı İslami bir kurum olarak görmektedir (Köprülü, 2005: 300). Bu görüşün dayanakları hadis, sünnet ve İslam hukukçularının herhangi bir hukuki mesele üzerindeki ittifakları anlamına gelen "icmâ" uygulamasında görülmektedir. Kuramı savunanlar vakıf kurumunun Kuran'da doğrudan bir dayanağı olmadığını kabul etmekte, dolaylı olarak vakfin kaynağını sadaka ve Müslümanlar arası dayanışmaya vurgu yapan ayetlerde aramaktadır (Akgündüz, 2013: 63; Öztürk, 1983a: 49-50). Asıl kaynak olarak hadisler ve Hz. Muhammed zamanında kurulduğu iddia edilen vakıf ve vakfiye örnekleri gösterilmektedir. Birinci kanıt, Fedek ve Hayber hurmalıklarının Peygamber

tarafından vakfedilmesidir (Öztürk, 1983a: 45). Hz. Ömer'in Hayber'deki bir hurmalık ile ilgili olarak Peygamber'e danıştığı ve ondan "istersen aslını habs et, hasılatını tasadduk et" dediği ve Hz. Ömer'in Hicretin yedinci yılında bu öğüde uyarak bu yerin vakfiyesini yazdırdığı rivayet edilmektedir (Öztürk, 1983a: 47).

İkinci ve çok sık tekrarlanan bir hadis, Peygamberin, insanların öldükten sonra "amellerinin kesilmesinin" üç istisnasının bulunduğu, bunlardan birincisinin sürekli sadaka (sadaka-i cariye), ikincisinin kendisinden sonra yararlı olacak bilimsel bir yapıt bırakması ve üçüncüsünün ölen için dua eden bir evlat yetiştirmesi olduğunu söylemesidir (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 9-10; Akgündüz, 2013: 63-64, Öztürk, 1983a: 44). "Sürekli sadaka" ibaresinin vakfı işaret ettiği savunulmaktadır.

İcmâ delili olarak da sahabelerden Cabir'in anlattığı ve İmam Şafî'nin tekrar ettiği "Ben, Mekkeli ve Medineli Müslümanlardan kamu ve kudret sahibi bir kimse bilmem ki, vakıf ve tasaddukta bulunmuş olmasın" rivayeti gösterilmektedir (Akgündüz, 2013: 66).

Fuat Köprülü vakfın kaynağının İslam olduğu düşüncesine katılmamaktadır. On sekizinci yüz yıl vakıfları üzerine önemli bir çalışması bulunan ve *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "vakıf" maddesinin yazarı Bahaeddin Yediyıldız da kanıt olarak belirtilen hususları yeterli bulmamaktadır. Köprülü, vakfa kaynak olarak gösterilen sadakanın irsadi vakıflar gibi çok daha kapsamlı olguları içermediğini, ayrıca mezhep kuran ilk imamlar (Şafii, Âzam ve Muhammed gibi) ve İslam hukukçularının vakfa dair farklı düşüncelere sahip olduğunu, bazılarının vakfa muhalif olduğu ve gelişmesini engellemek istedikleri hususlarını öne sürerek bu kuramı gerçek dışı bulmaktadır. Ayrıca, vakıf kurumunun tarihi bir olgu olarak ilk

kez Peygamber'in ölümünden sonra, Hicret'in ilk yüzyılında kurulması ve ikinci yüzyılda hukuki şeklini alması İslamî köken düşüncesini zayıflatmaktadır (Köprülü, 2005: 299-301). Yediyıldız da, Kur'an'da vakfın açıkça yer almaması, hadis ve sünnetlerde geçen bazı kavramların birbirlerinden net olarak ayırt edilememesi, diğer taraftan Vahhabilik ve Selefiye gibi İslamı kuruluş dönemi ilkelerine göre yorumlamaya çalışan yeni İslami hareketlerin vakfı bir bidat olarak (sonradan ortaya çıkan ve iyi olmayan uygulamalar) değerlendirmeleri gerekçelerini öne sürerek İslam ile vakıf arasında kurulan bu köken ilişkisini şüpheli bulmaktadır (Yediyıldız, 2003: 27-28). Gerçekten de aktarılan hadislerde "hubs", "sadaka" "sadaka-i cariyeh" (sürekli sadaka) gibi farklı sözcükler kullanılmakta, doğrudan "vakıf" sözcüğü kullanılmamaktadır.

Bülent Köprülü vakıf hukukunun her ne kadar İslam ülkelerinde gelişkin bir hal aldığı görülmekteyse de, İslamiyet öncesinde de vakıf uygulamalarının bulunduğunu ve tarihi incelemelerin bize bunu açıkça gösterdiğini belirtmektedir (Köprülü, 1951: 518).

2.2.2. AKSÜLAMEL (TEPKİ) KURAMI

Bu kuram vakıf kurumunun iki ayrı uygulamaya tepki olarak geliştirildiğini öne sürmektedir. Birincisi İslamiyetin koymuş olduğu miras hukuku kuralları ve ikincisi İslam ülkelerinde yaygın olarak görülen müsadere uygulamalarıdır.

Mouradja d'Ohsson, Robe, Mercier, Marcel Morand gibi Batılı yazarların ileri sürdükleri bu kurama göre, vakıf müessesesi ve özellikle aile vakıfları Müslümanlığın koyduğu miras hukukuna karşı eski Arap adetlerinin sürdürülebilmesi amacıyla geliştirilmiş bir kurumdur. Eski Arap geleneklerine göre

kız çocuklarının miras hakkı yokken İslamiyet kız çocukları için de miras hakkı getirmiş ve Araplar bu kuralı dolaylı yoldan aşmak amacıyla vakıf kurumunu geliştirmiştir. Böylece, gelirinden yalnızca erkek çocuklarının yararlanacağı aile vakıfları kurulmuştur. Malikîler, geliştirdikleri vakıf hukukunda buna engel olacak hükümler koymalarına karşın Hanefî mezhebinden İmam Ebu Yusuf'un geliştirdiği vakıf hukuku ile vakfin kız çocuklarının mirastan mahrum bırakılmasını sağlayan bir kurum olarak gelişmesine olanak sağlanmıştır. Köprülü'ye göre "zamanın icaplarını ve zengin sınıfın menfaatlerini göz önünde bulunduracak uysal bir karakter sahibi olduğunu tarihi vesikalar sayesinde çok iyi bildiğimiz Ebu Yusuf'un *âdi vakıfları* caiz görmesi" örneğin Cezayir'de Hanefilik yaygın olmamasına karşın Ebu Yusuf'un ilkelerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır (Köprülü, 2005: 311). Ebu Yusuf'un geliştirdiği hukuk kurallarının vakfin yaygınlaşmasını sağladığı genel olarak kabul edilmektedir. Halil Cin Ebu Yusuf'un "Kad'ül Kudat" (Baş Kadı) olması nedeniyle sosyal gerçeklerden hareket ettiğini ve çözüm yolları aradığını, bu nedenle vakfa cevaz verdiğini, oysa devlet yönetiminde görev almamış İslam hukukçularının "teorik" davrandıklarını belirtmektedir (Cin, 2004: 61).

Köprülü yukarıda adı geçen makalesinde, eski Arap hukukunda kız çocuklarının miras dışı bırakılması konusunun tam olarak aydınlatılmadığını ve miras anlayışının vakıf kurumunun oluşmasında değil, ancak yaygınlaşmasında etkili olduğunu öne sürmektedir (Köprülü, 2005: 301).

Batılı yazarların öne sürdüğü bir görüş de mülk sahiplerinin servetini müsadereye korumak amacıyla vakıf kurduklarıdır (Köprülü, 2005: 302). Köprülü, tüm vakıfların kuruluş nedenini açıklamasa da bu niyetle vakıf kurulmasını

anlaşılabilir bir tutum olarak görmektedir. Tezde müsadere uygulamaları ve bunun Osmanlı vakıflarının yaygınlaşması üzerindeki etkileri üzerinde ayrıca durulacaktır.

2.2.3. DEVLET MENFAATİ KURAMI

İslamiyet kökeninden hareket eden kurama göre, fethedilen menkul ve gayrimenkul malların (ki bunlara “fey” denilmektedir) ne şekilde kullanılacağı Peygamber hayattayken kendisi tarafından belirlenmesine karşın Peygamberin ölümünden sonra mirasçılar söz konusu malların kendilerine ait olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Müslümanlar bu iddiayı reddetmiş ve bunun üzerine tartışma konusu mallar vakfa dönüştürülmüştür (Köprülü, 2005: 302). Böylece devlet, kendi menfaatini düşünerek fethedilen arazileri beytülmal hesabına ve vakıf adıyla zapt etmektedir (Akgündüz, 2013: 71).

Batılı düşünürler Zeis ve Van Berchem tarafından ileri sürülen bu görüş, kişilerin kendi mallarını vakfetmesiyle kurulan sahih vakıfları açıklamadığı gibi İslam toplumlarındaki toprak hukukunda var olan mirî arazi olgusunu da yok saymaktadır. Bu nedenle, irsadi vakıfların kuruluşunu açıklar gibi görünse de mirî ve vakıf arazilerinin gerek mülkiyet ve gerekse tasarruf haklarının birbirlerinden ayrı hukukî düzenlemelere tabi olması bu görüşün yadsınmasını gerektirmektedir (Köprülü, 2005: 303). Bu teze karşı çıkan Marchel Morand, “fethedilen topraklar beytü’l-mal yararına vakfedilseydi hicrî ikinci yüzyılda yaşayan İslam hukukçuları vakfi savunurken böyle güçlü bir iddiayı kullanmış olmaları gerekirdi” yorumunu yapmaktadır (Köprülü, 2005: 303).

2.2.4. ROMA HUKUKU KAYNAĞI KURAMI

İtalyan hukukçu Gatteschi tarafından savunulan kurama göre İslam vakıf uygulaması, diğer hukuk alanlarında olduğu gibi Roma hukukundan alınmıştır. Gerekçesi, vakıf kurumunun hukukuksal koşullarının Roma hukukundaki *res sacroe* hukukuyla benzerliğidir. Res sacroe mabed veya ayin için tahsis edilmiş maddi eşyalardır ve bunların gelir getirici bir özelliği bulunmamaktadır. Oysa vakıf, dinsel veya hayır amaçlarıyla kamu yararına tahsis edilen mülkleri ifade eder. Res sacroe kurulması için kamu kudretini temsil eden birinin onayı gerekir ve bu kurumların sahip olduğu malların yönetimi devlete aittir. Vakıflar ise kişisel kararla kurulur ve yönetimi serbestçe atanan müteveli eliyle yerine getirilir. (Köprülü, 2005: 304).

Ebul'ula Mardin Roma hukukundaki res sacroe ile vakıf arasında kurulan benzerliğin irsadi vakıflar için geçerli olabileceği düşünülse de sahih vakıfların apayrı bir kurum olduğunu öne sürmektedir (Öztürk, 1983a: 33). Mardin, İslam hukukunun Roma hukukundan ilhamla oluşturulduğu fikrine de karşıdır (Öztürk, 1983a: 33).

Jale Akipek Roma hukukunda da vakfa rastlanıldığını, ancak gelişmemiş olduğunu belirtir. Öztürk'e göre Roma hukukunun, tüm gelişkinliğine karşın, vakıf uygulamaları hakkında kapsamlı bir hukuk geliştirememiş bu kuramı zayıflatmaktadır (Öztürk, 1983a: 33-34).

2.2.5. BİZANS HUKUKU KAYNAĞI KURAMI

H. Becker ve M. Morand tarafından öne sürülen bu görüşe Köprülü de katılmaktadır. Kurama göre Müslümanlar Bizans'a ait toprakları fethettikten sonra Hıristiyanlığa ait çeşitli kurum, mabed, yetimhane, hastane gibi tesisleri görmüş ve bu örneklerden

esinlenerek hukuki bir kurumu olarak vakıf kurmaya başlamışlardır. Yine bu kurumları örnek alarak İslamiyetin miras hukukundan kaçınacak aile vakıfları oluşturmuşlardır. Morand'a göre Bizans'taki Hristiyanlar kilisenin himayesini temin etmek yoluyla idari ve mali haksızlıklardan korunma yolunu seçmişlerdir; dolayısıyla bir takım dini tesisler gerçek bir dindarlık hissinden çok mülkiyetin güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Benzeri şekilde ilk Müslüman vakıfları da dindarlık ve hayırseverlik örtüsü altında hem İslamın miras hukukundan kaçınabilmek hem de mülklerin hükümdarın keyfi müsaderelerinden kurtarılması için kurulmuştur (Köprülü, 2005: 306-307).

Mısır ve Suriye'yi ele geçiren Müslümanlar Bizans hukukunun belirli bir hukuki mahiyet kazandırdığı dini ve hayri kurumları görmüştür. Hicretin ikinci yüzyılında vakıfların yaygınlaşması Bizans kaynağı kuramını kanıtlamaktadır (Köprülü, 2005: 309). Köprülü, Bizans dönemine ait elde bulunan ve "typica" adını taşıyan vakfiyeler ile İslam vakfiyeleri arasında büyük benzerlik bulmuş (Köprülü, 2005: 309) ve Bizans hukukundaki bu tesislerle vakıf hukuku arasında da paralellik kurarak bu tezi kanıtlamak istemiştir. Buna göre (Köprülü, 2005: 305-306);

-İslam vakıf hukukunda olduğu gibi, Bizans hukukunda da kilise, manastır, papazlara mahsus ibadethaneler, yoksullara yardım için kurulan hayır kurumlarının ayrı bir hukuki kişiliği vardır.

-İslam hukukunda olduğu gibi Bizans hukukunda da dini bir amaçla tesis kurmak isteyen birey hiçbir koşulla sınırlı değildir; mirasçılarının varlığına rağmen tüm malvarlığını bir vakfa tahsis edebilir.

-İslam hukukunda da vâkıf Bizans hukukunda olduğu gibi tesisi istediği koşullarda kurabilir ve yönetimine istediği kişiyi atayabilir.

-İslam hukukunda vakıf malların satılamayacağı, değiştirilemeyeceği ve ancak sınırlı süre ile icara verileceği hükmüne benzer şekilde Bizans hukukunda da tesis malları satılamaz, değiştirilemez ve yirmi yıldan fazla icara verilemez.

-Bizans hukukunda tesise ait malların mülk edinilmesi için belirlenen kırk yıllık zaman aşımı diğer varlıkların mülk edinilme süresine göre daha uzundur. İslam vakıf hukukunda da, malın intifa hakkına sahip olanlar otuz altı yıl sonra temellük hakkını elde edebilir.

Kısacası maddi ve manevi kültürün, toplumsal yaşamın her alanında Bizans-İslam ve Sasani-İslam ilişkilerini görmek mümkündür. Vakıf hukuku da kamu hukuku alanı gibi Bizans'tan büyük ölçüde etkilenmiştir (Köprülü, 2005: 307).

Öztürk, Ebul'ula Mardin'in vakfın Bizans kaynaklı olduğu düşüncesine karşı çıktığını belirterek, Batıda vakıf hukukunun on sekizinci yüzyılda geliştirildiğini savunur. Müslümanların ilk kez Hicretin 32. Ayında vakıf kurması, oysa Suriye ve Mısır'ın daha sonraki yıllarda Bizans tarafından fethedildiği öne sürülerek vakıf kurumunun Bizans'tan alınmasının tarihsel olarak mümkün olmadığı belirtilir (Öztürk, 1983a: 35). Neşet Çağatay Bizans etkisini savunmaktadır. Kanıt olarak, Hz. Ömer döneminde İran, Suriye, Filistin ve Mısır savaşlarında geniş topraklar kazanıldığı ve Arap yarımadasında görülmemiş bir para ve mal varlığının oluştuğu, bu birikime karşın vakıf kurumuna rastlanmadığı öne sürülür. Gerçek anlamda ilk vakıf Emeviler döneminde I. Velid tarafından sekizinci yüzyılda kurulmuştur. I.Velid, Şam'daki ünlü Ümeyye Camii'ni yaptırmış ve caminin bakımı/giderleri için

birçok köy ve tarlayı vakfetmiştir (Çağatay, 1977: 1). Köprülü, konuyu vakıf hukukunun gelişmesi açısından da ele almış ve ilk Müslüman vakıflarının Hicretin birinci yüzyılında kurulmasına karşın vakıf hukukunun Hicretin ikiyüzcü yıllarında, dolayısıyla Bizans ile muhatap olunmasından sonra geliştirildiğini belirtmiştir (Köprülü, 2005: 300).

2.2.6. BUDİZM VE TÜRK KAYNAĞI KURAMI

Köprülü'nün adı geçen makalesinde yer almayan bu kuram Halim Baki Kunter'in *Vakıflar Dergisi*'nin I. Sayısında yer alan "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd" başlıklı makalesinde öne sürülmektedir. Kunter, öncelikle vakıf denilince dini amaçlarla oluşturulan kurumların aklımıza geldiğini, ancak bunun yanlış bir kavrayış olduğunu, İslam'dan önce de çeşitli dinsel ve toplumsal amaçlarla vakıf kurulduğunu belirtmektedir (Kunter, 1938: 103-104). Yazar, vakıf kurumuna Hititlerde ve Doğu Türkistan'daki İslamiyeti henüz kabul etmemiş Budist Türklerde rastlandığını iki tarihi belge ile açıklamaktadır.

M.Ö. 1280-1290 tarihlerine ait olduğu tahmin edilen bir Hitit vakfiyesi Boğazköy kazılarında bulunmuş ve halen İstanbul Arkeoloji Müzelerinin eski doğu eserleri kısmında 2026 numarada kayıtlıdır (Kunter, 1938: 117). Vakfiyeye göre Kral Hattusilis bir ev ile müştemilatını Tanrıça İştar'a ibadet edilmek üzere vakfetmiş, oğlu Duthalyas'ı da bu vakfin idaresine memur etmiştir. Vakfedilen bu mal varlığını her türlü vergiden muaf tutmuş ve oğlunun da kral olmasından sonra bunu sürdürmesini istemiş, vasiyete uymaması halinde ise Tanrı'nın lanetinin üzerinde olacağını belirtmiştir (Kunter, 1938: 117). Osmanlı döneminde kurulan vakıfların vakfiye/kuruluş senetlerinde de benzeri şekilde "vakıf bedduası" yer almaktadır.

Kunter'in sözünü ettiği ikinci vakfiye Alman arkeolog Albert Von Le Coq'un Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinde bulduğu Uygur Türklerine ait bir belgedir (Kunter, 1938: 117). Uygur Türklerinin on beşinci ve on altıncı yüzyılda Müslüman olduklarını hatırlatan Kunter, sözü geçen belgenin on ikinci ve on üçüncü yüzyıla ait olduğunu vurgulamaktadır (Kunter, 1938: 117). Bez üzerine yazılmış bu belge Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindedir (Öztürk, 1983a: 31). Belgeye göre kral satın aldığı arazi ve bağı Budda manastırına vakfetmektedir. Manastırı yöneten rahip vakfin mütevellisi olarak atanmıştır. Vakfedilen gayrimenkullerin gelirleri her türlü vergiden muaf tutularak Manastıra ait olacak ve rahipler de hanedanın, yurdun ve halkın sağlık ve selameti için dua edeceklerdir (Kunter, 1938: 118).

Budizm tarihçisi Walter Ruben'in *Vakıflar Dergisi*'nin II. Sayısında yayımlanan "Buddhist Vakıfları Hakkında" başlıklı makalesinde de Hindistan ve Türkistan Budistlerince vakıf benzeri kurumların oluşturulduğu belgelenmektedir. Bir tüccar Buddha'ya bir koruluğu vakfetmiştir (Ruben, 1942: 174). Yine M.Ö. dördüncü yüzyılda Kautalya tarafından yazılmış olan ve devlet hukukundan bahseden bir kitapta, kralın münevver Brahmanlara yiyeceklerini karşılayacak şekilde ve vergiye tabi tutulmayan ekilmiş bir araziyi tahsis ettiği belirtilmektedir (Ruben, 1942: 175). Makaleye göre, bakır levhalara kazılarak yazılmış hayır işlerine ait Brahman vakfına ilişkin birçok kalıntı da mevcuttur (Ruben, 1942: 175). Bir başka örnek de M.S. yedinci yüzyılda Budist Nalanda Manastırının, civarındaki iki yüzden fazla köye malik olduğu, tahminen M.S. 450 yılından itibaren birçok kralın zamanla bu köyleri veya daha ziyade gelirlerini manastıra bıraktıklarına ilişkindir (Ruben, 1942: 175).

Ruben, Uygur eserleri arasında da bir vakıf belgesi bulmuştur. Tahta kazık üzerine vakıf ile ilgili bir metin yazılmış ve bu kazık inşa edilecek olan manastırın temeline sokulmuştur (Ruben, 1942: 180). Bülent Köprülü Ruben'in çalışmalarını dikkate alarak Budist Türklerde vakıf uygulamalarının var olduğunu, ancak bulunan vakfiyelerin bir tüzel kişilik anlamına gelip gelmediğinin açık olmadığını belirtmektedir (Köprülü, 1951: 492).

Vakfı daha çok dinsel amaçlarla özdeşleştiren Öztürk, göçebe olarak yaşayan Şamanist Türk topluluklarında bugünkü anlamda vakfa rastlanılamayacağını belirterek bu kuramı reddetmektedir (Öztürk, 1983a: 32). Öztürk, Kunter'in incelediği her iki vakfiyeyi de ele almış, ancak belgelerden vakfın tüzel kişiliğine ilişkin bir sonuç çıkarılamaması ve her iki vakfın da hükümdarın kamu gücü kullanılarak kurulması nedeniyle özel vakıfları açıklayamayacağı kanısına varmıştır (Öztürk, 1983a: 31-32). Keza Hatemi de göçebe Türk topluluklarında vakıf kurumunun gelişmesini imkânsız görmektedir (Hatemi, 1969: 11-17) Hz. Muhammedin hadislerinden olduğu rivayet edilen "sadaka-i cariye" öğüdünün dahi vakfa işaret ettiği tezleri geçerli görülmekteyken Kunter tarafından incelenen ve gerçekliği kabul edilen iki vakfiye benzeri belgenin "vakıf" niteliğinin kabul edilmemesi bilimsellikten uzak bir yaklaşımdır.

Yukarıdaki kuramlar ilk vakfın nerede ve hangi topluluklar tarafından kurulduğunu ve vakıf hukukunun nerede oluştuğunu açıklamaya çalışmaktadır. Ancak araştırmalar göstermektedir ki her toplulukta vakıf veya vakıf benzeri kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlar kimi zaman dinsel amaçlıdır; kimi zaman da toplumun ortak gereksinimlerinin giderilmesini amaçlamaktadır. Vakıf "belirli bir mal topluluğunun belirli bir amaca sürekli olarak tahsis edilmesi" ise Kunter'in de

belirttiği gibi, vakıfların tarihi milattan önceki yıllara kadar gitmektedir. Doğuda ve Batıda, Budist, Hristiyan veya Müslüman her toplulukta vakıf benzeri kurumlara rastlamak mümkündür. Benzeri toplumsal koşullar benzeri kurumları doğurmaktadır. Özel mülkiyetin var olduğu tüm devletli topluluklarda vakıf veya benzeri yapıların ortaya çıkması muhtemeldir. Vakfın, bir tüzel kişilik olarak, ayrı bir özel hukuk alanı oluşturması ise yazılı hukukun da geliştiği uzun bir tarihsel dönemi gerektirmiştir.

2.3. OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞ VE KLASİK DÖNEMLERİNDE VAKIFLAR

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki vakfiyeleri inceleyen Hasan Yüksel, mevcut 26 bin 300 civarındaki vakfı kuruluş dönemlerine göre sınıflandırmıştır (Yüksel, 1990: 18-19). Buna göre, 50 civarındaki vakıf Selçuklular döneminde kurulmuştur. Osmanlı Devletinin kuruluşundan on altıncı yüzyıl sonuna kadar kurulan ve vakfiyesi hali hazırda arşivde bulunan vakıf sayısı 776'dır. Yüksel'in doktora tezine konu on yedinci yüzyılda kurulan vakıf sayısı bin 663, on sekizinci yüzyılda kurulan vakıf sayısı altı bin ve on dokuzuncu yüzyılda kurulan vakıf sayısı ise dokuz bin civarındadır (Yüksel, 1990: 18-19). Ömer Lütfi Barkan'ın Ekrem Ayverdi ile birlikte Tapu Defterleri arasında bulunan İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne göre yaptığı tespitite ise 1546 yılında yalnız İstanbul'da iki bin 517 vakıf kaydı bulunmaktadır (Barkan, Ayverdi, 1970: V). Barkan-Ayverdi incelemesinde yer alan vakıf sayısındaki fazlalığın, incelemede yer verilen bazı vakıflara ait senetlerin, Hasan Yüksel'in esas aldığı Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Klasik dönemde Osmanlı vakıflarının yıllık gelirleri toplamının 13.641.683 akçe olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1530-1540 döneminde Batı

Anadolu Eyaletinin gelir toplamı 79.784.960 akçe olarak tahmin edildiğine göre vakıf gelirleri Devlet gelirlerinin yüzde 17'si civarındadır (Barkan, Ayverdi, 1970: XVII). Farklı bölgeler için vakıf gelir ve giderleri arasında farklı oranlar saptanabilmektedir. Amasya Sancağı ile ilgili bir araştırmada, 1576 yılında sancak toplam gideri 5.924.853 akçe iken mülk, Haremeyn (Mekke ve Medine kenti yoksullarına yardım için kurulan vakıflar) ve müessese vakıfları giderleri toplamı 2.420.188 akçe olarak hesaplanmıştır. Çalışmada “müessese vakfi” tanımlanmamakla birlikte kentin imar ve iskanı için kurulan irsadi vakıflar olduğu anlaşılmaktadır; bu vakıfların toplam gideri 2.074.573 akçeye ulaşmaktadır (Gürbüz, 1993: 198). Buna göre müessese vakıf giderleri toplam vakıf giderlerinin yüzde 85,72'sini oluşturmakta ve dolayısıyla büyük bir ağırlığa sahip olmaktadır. Vakıfların toplam giderleri ise Sancak giderlerinin yüzde 40'ını aşmaktadır. Tezin bu alt bölümünde Osmanlı Devletinin kuruluş ve klasik döneminde vakıfların özellikleri ve işlevlerine yer verilmiştir.

2.3.1. İRSADİ VAKIFLAR İSKÂN VE KENTLEŞME

İslam hukukuna göre, hükümdar, toprakların fethinde yararlık gösteren askerler ile devlete hizmeti geçen asker ve memurlara bedelsiz olarak arazi temlik yapabileceği gibi, usulüne uygun olarak para karşılığı temlik de yapabilmektedir. Bu üç şekildeki temliklere “temlik-i sahih” denilmektedir (Çalı, 2006: 63). Bu temlikler için “mülkname”, “mülkname-i hümayun”, “temlikname” veya “temlikname-i hümayun” denilen muafiyet belgesi düzenlenirdi (Çalı, 2006: 62). Bu belge her padişah değişikliğinde yenilenirdi (Çalı, 2006: 68). Aynı şekilde, Türk-Moğol devlet geleneklerini yaşatan Türk devletlerinde de devletin gerekli gördüğü kimselere mülk toprak vermesi kuralı vardı (Barkan, 1980: 237-238). Osmanlı padişahları da, diğer

Türk-Moğol ve İslam ülkelerindeki hükümdarlar gibi, istedikleri kişiye, istediği zaman bir takım köyleri bütün hakları ve vergileriyle “ebediyet ve serbestiyet” üzere karşılıksız olarak temlik hak ve yetkisine sahipti. Bazı boş yerlerin tapu bedeliyle satılması söz konusu olsa da temliklerin genellikle bağışlama şeklinde yapıldığı anlaşılmaktadır (Barkan, 1980: 261).

Ömer Lütfi Barkan *Vakıflar Dergisi*'nin II. Sayısında yayınlanan “Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler” başlıklı makalesinde Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde vakıflar ve temliklerin fethedilen sınır boylarının korunması için kullanıldığını, bu bölgelerin vakıf veya mülk olarak temlik edilerek “şenlendirildiğini”¹⁸ ve yerleşime açıldığını ve bu iskân işlerinde kolonizatör dervişlerin önemli roller üstlendiklerini öne sürmektedir. Bu dervişler, “zâhit ve tufeyli” bir zümre olmaktan çok, çalışan ve toprağı açmak için emek harcayan, “yayılmakta olan bir cemiyetin doğurduğu canlı ve müteşebbis yeni tip bir insan” olarak tanımlanmaktadır (Barkan, 1942: 299). Osmanlı Beyliği'nin kısa dönemde yayılarak bir imparatorluk haline gelmesinde de bu vakıf ve temlikler önemli bir rol oynamıştır (Barkan, 1942).

Sultan I. Murat döneminde 1386 yılında Akıncı Evrenos Bey'e oldukça geniş toprakları içeren bir temlikname verilmiştir. Evrenos Bey Rumeli'nin fethinde yer alan akıncı beylerden biridir (Çalı, 2006). Yıldırım Bayezit da Plevne kasabası civarında bir takım boş araziye de içeren geniş bir sahayı Rumeli'nin fethinde önemli rolü olan akıncı beylerden Mihâl Oğlu Ali Bey'e “cümle hududu ve hukuku ile”, “mefruz-ül-kalem ve maktu'ul kıdem” olarak serbestçe kullanılmak üzere temlik

¹⁸ “Şenlendirme” sözcüğü, daha önce boş ve kullanılmaz halde olan toprağın ıslah edilerek tarıma ve yerleşime açılması için kullanılmaktadır.

etmiştir (Barkan, 1980: 256). Barkan, böylece İmparatorluk devrinin tipik mülk ve vakıflarının daha çok Hıristiyan memleketler üzerindeki fethedilen alanlarda kurulduğunu, amacın fethi kolaylaştırmak ve teşvik etmek olduğunu belirtir (Barkan, 1980: 182). Yol boylarının ve köprübaşlarının bir takım muafiyetlerle temlik edilmesinin bir amacı da emniyet ve asayişin sağlanmasıdır (Barkan, 1942: 299-300).

Ömer Lütfi Barkan'ın Ekrem Hakkı Ayverdi ile birlikte İstanbul vakıfları üzerine yaptığı incelemede 1922 yılı itibariyle İstanbul'un surlar içindeki 280 mahallesinden 183'ünün nüvesinin Fatih dönemindeki zorunlu iskân ve sürgünler için yapılan temlikler yoluyla oluşturulduğunu saptamaktadır (Barkan, Ayverdi, 1970: XI). İstanbul'un fethinden sonra, vakıflar ve bunların gelir elde etmek için kurduğu han, çarşı, fırın, değirmen, mum imalathanesi, boyahane, salhane, bayram ve Pazar yerleri vb. tesisleri imar ve iskânı istenilen yeni semtlerin çekirdeğini oluşturmuştur (Barkan, Ayverdi, 1970: X). Fatih her ne kadar sonraki dönemlerde bazı vakıf toprakları yeniden tımar sistemine dâhil etmişse de (Barkan, 1980: 284; Köprülü, 2005: 329; İnalçık, 1957: 533; Kıvılcımlı, 2007: 339) fetihden sonraki yüzyıl boyunca İstanbul irsadî vakıflar aracılığıyla büyük bir şantiye haline gelmiş ve yepyeni bir görünüm kazanmıştır (Barkan, Ayverdi, 1970: XI).

Hilmi Ziya Ülken "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği" başlıklı makalesinde Bursa'da kurulan vakıfların kentlerin imarındaki rol ve katkılarını anlatmaktadır (Ülken, 1971: 13-38). Kentlerin gelişimi ve imarında öncelikle hükümdar ve yakınlarına ait vakıflar, ikinci olarak vezirler, beylerbeyleri, zeamet ve has sahipleri vakıfları ve üçüncü olarak tasavvuf ocaklarına ait vakıflar etkili olmuştur (Ülken, 1971: 32).

On altıncı yüzyılda Vize sancağında bulunan vakıflarla ilgili bir çalışmada 43 vakfin 9'unun sultan (selatin), 29'unun ümera ve 5'inin reaya (tüccar ve âyan) vakfi olduğu saptanmıştır (Özdeğer, 2007: 170). Buna göre, 43 vakıftan 38'i askeri sınıf tarafından kurulmuştur. Vakıf gelirleri incelendiğinde daha çarpıcı sonuçlara ulaşılmaktadır. Sultanlar tarafından kurulan vakıflar toplam gelirin yüzde 62,9'una, ümera vakıfları yüzde 35,50'sine ve reaya vakıfları ise yüzde 1,6'sına sahiptir. Yani toplam vakıf gelirlerinin yüzde 98,4'ü askeri kişiler tarafından kurulan vakıflara aittir (Özdeğer, 2007: 170). Sayılan 43 vakıftan 26'sı yani yüzde 60'ı mirî arazi statüsündeki köy, mezra, çiftlik gibi tarımsal ünitelerin yıllık vergilerinin gelir kaynağı olarak bağlandığı türden, yani irsadî vakıftır (Özdeğer, 2007: 179).

Kentlerin önemli merkezlerinden olan bedestenler çoğunlukla vakıflar yoluyla kuruluyordu. Çoğunluğu askeriler tarafından kurulan ve özerk yönetime sahip olan vakıflar, kent yaşamının çok önemli bir unsuruydu; kentsel altyapı hizmetleri ile dinsel ve sosyal hizmet üreten yapıların inşası vakıflar tarafından görülürdü; mali kaynağı ise vakıfların tarımsal alandan elde ettikleri gelirlerden sağlanırdı (Kaygalak, 2005: 28). Örneğin Beyşehir'de kurulan vakıflarla ilgili bir incelemede, kentin Eşrefoğlu Beyliği döneminde kurulduğu, vakıflara ait kırsal arazilerden elde edilen öşür geliri ile kente kaynak aktarıldığı ve kentin ekonomik ve sosyal canlılığının sağlandığı ortaya konulmaktadır (Muşmal, 2006: 263-264)

Ahmet Köç, *Osmanlı İmparatorluğunda Ümera Vakıfları ve Kentsel Gelişim: Mahmud Paşa Vakıfları ve Ankara Örneği* başlıklı doktora tezinde askerî sınıf içerisindeki ümera veya ehl-i örf tarafından kurulan vakıfların devletin siyasi ve sosyal hayattaki felsefesini yansıtan bir nevi devlet kurumları olduklarını (Köç, 2009: 51) ve bu vakıfların oluşturulmasında ganimet paylarının önemini (Köç, 2009: 62)

vurgulamaktadır. Ankara kaza merkezinde Fatih Sultan Mehmed'in veziri Mahmud Paşa'dan başlayarak Rum Mehmed Paşa, İshak Paşa, Rüstem Paşa, Hasan Paşa, Karaca Bey, Yeğen Bey, Turasan Bey, İsa Bey, Eyne Bey ve Cenabi Ahmet Paşa tarafından vakıflar kurulmuştur (Köç, 2009: 195). Kurulan bu vakıflar hem çarşı merkezinin sınırlarının belirlenmesinde hem de çarşının biçimlenmesinde yönlendirici rol oynamışlardır (Köç, 2009: 196). Mahmut Paşa Vakfı bedesten, han, kervansaray vb. 390 adet bina yaptırmıştır; vakıfların sahip olduğu dükkân sayısı toplamı 912 iken bunun 334 adedi Mahmut Paşa Vakfı'na aitti (Köç, 2009: 196).

Maraş'ın on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki sosyal hayatının incelenmesi sonucunda da kentte birçok vakıf eserinin bulunduğu ve bu eserlerin kentin ekonomik ve sosyal yaşamına katkısı olduğu vurgulanmaktadır (Gürbüz, 2009: 169) Maraş kenti eserleri Ada Cami (Ulu Cami) başta olmak üzere, Kale, Boğazkesen, Begdudiye, Hatuniye, Ese Divanı, Hatipzâde, Sâdiye, Kara Maraş camii ve bunlardan başka 39 mihrabı, 11 medrese, 40 sıbyan mektebi, 5 hamam, 6 han, 70 çeşme, 2 bedesten ve bin 45 dükkân sayılmaktadır (Gürbüz, 2009: 169) Belirtilen bu eserlerin önemli bir kısmının vakıf eseri olması vakıfların şehir gelişimine yaptıkları katkıyı göstermektedir.

Sami Ağaoğlu "*Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar: On Altıncı ve On Sekizinci Yüzyıllar*" başlıklı doktora çalışmasında, Van vakıflarının da en önemlilerinin irsadî vakıf olduğunu, yani Osmanlı Devleti'nin feragat ettiği gelirlerle kurulduğunu saptamaktadır (Ağaoğlu, 2003: 198). Vakıf eserlerin cami, mescid vb. daha çok dinsel kurumlar olduğunu saptayan Ağaoğlu, bunu İran sınırında bulunan ilin Safeviler ile yapılan mezhep savaşlarında bir tür ideolojik mücadele işlevi üstlenmesi ile açıklamaktadır (Ağaoğlu, 2003: 199).

Timur'la savaş ve yıkımından sonra Sivas'ın Osmanlı yönetimine geçmesiyle birlikte Rüstem Paşa ve Bayram Paşa gibi vezirler ile beylerbeyi, vali ve tarikat erbabı tarafından çok sayıda vakıf kurulmuş ve kentin imar ve iskânı yapılmıştır. Özellikle on altıncı yüzyıl başlarında paşa sancağı olmasıyla, beylerbeyi vakıfları şehrin imar ve iskânını hızlandırmıştır (Demirel, 2006: 120). Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere on altıncı yüzyıl itibariyle Sivas vakıflarının önemli bir kısmı askeriler tarafından kurulmuştur; Demirel, bir esnaf ve 14 mesleği belli olmayan kurucu dışındaki tüm vakıf kurucularının askeri sınıftan olduğunu tespit etmiştir (Demirel, 2006: 120).

On altıncı yüzyıl Erzurum vakıflarının incelenmesi sonucunda, vakıfların büyük bir kısmının zaviye vakfı olarak kurulduğu anlaşılmıştır. Bunun nedeni ise, Safeviler ile savaş sonucunda yıkılan-metruk hale gelen kentin şenlendirilmesini teşvik amacıyla Kanuni tarafından çiftlik ve köylere ait vergilerin vakıf olarak tahsis edilmesidir (Kılıç, 2005: 204-205).

Yozgat vakıfları ile ilgili bir incelemede kentte ağırlıklı olarak on dördüncü ve on beşinci yüzyılda vakıf kurulduğu, on altıncı ve on yedinci yüzyılda vakıf kuruluşuna rastlanmadığı, genellikle yönetici sınıf ve yakınları tarafından kurulan vakıflar için malikâne gelirlerinin tahsis edildiği ve kurulan vakıfların İslamlaşma-Türkleşme ve iskân amaçlı zaviye vakıfları olduğu saptanmıştır (Keleş, 1996: 145).

Adnan Gürbüz'ün Amasya Sancağı'nda on altıncı yüzyılda faaliyet gösteren vakıflarla ilgili doktora tezinde 3 irsadî vakıf ve 30 civarında aile ve şahıs vakfı bulunduğu saptanmıştır (Gürbüz, 1993). Yörgüç Paşa, Mehmed Paşa ve Sultan II. Bayezid vakıflarına ait birer külliye ile çok sayıda cami, imaret, medrese gibi sosyal

amaçlı kuruluş bulunmaktadır (Gürbüz, 1993: 201-208). 1576 tarihli tahrir defterine göre aile vakıflarının yıllık gideri 49.765 akçe iken bu üç vakfın yıllık gider rakamı 2.074.573 akçeye ulaşmaktadır. Amasya Sancağı'nın yıllık gider kalemleri toplamının 5.924.833 akçe olduğu dikkate alınırsa üç irsad vakfının giderleri sancak giderlerinin yüzde 35'ine ulaşmaktadır (Gürbüz, 1993: 198). Sultan II. Bayezid vakfının yıllık geliri 26.132.900 akçe iken üç vakfın yıllık gelir toplamı 26.247.320 akçedir (Gürbüz, 1993: 201). Sonuçta bu üç vakfın yaptırdığı müesseseler Amasya Sancağının oluşumu ve gelişiminde önemli roller üstlenmiştir (Gürbüz, 1993: 276).

Padişah ve yakınları tarafından kurulan veya padişahın verdiği temlikname ile diğer askerîler tarafından kurulan bu vakıflar kentin imar ve iskânını sağlamanın yanında imaret gibi kurumlarla yoksullara yardım işlevi de görmektedir. Böylece, sultanların cömertliğinin ve hayırseverliğinin göstergesi olarak toplum içindeki itibarını yükseltmekte ve yönetimin meşruiyetini sağlamaya hizmet etmektedir (Güran, 2006: 2). Yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişki ve statünün korunması işlevini gören ve dolayısıyla bir meşruiyet aracı olan zaviyeler de vakıflar yoluyla devlet gelirinden pay almaktadır. İncelemelere göre on altıncı yüzyılda vakıflar aracılığıyla Osmanlı devlet gelirlerinin ortalama yüzde 2-2,5'u zaviyelere aktarılmaktadır (Akis, 2008: 97).

2.3.2. VAKIFLAR VE ADEM-İ MERKEZİYET

Barkan ve Ayverdi 1546 tarihli tahrir defterine dayalı incelemelerinde İmparatorluk devrinin büyük temlik ve vakıflarının iskân ve kolonizasyon amaçlarıyla ve kamu hizmeti gören toplumsal yardım kuruluşları olarak faaliyet gösterdiklerini, dolayısıyla hayırlı kuruluşlar olduklarını, bunları devlet otoritesine zıt ve rakip kuruluşlar olarak görmenin yanlış olduğunu vurgulamaktadır (Barkan, Ayverdi,

1970: XIX). Diğer taraftan aynı makalede, merkezi devletin belirli bir topraktan elde edilen ürün üzerinden veya toprak üzerinde yaşıyanlardan alması gereken vergilerin bağışı yoluyla kurulan irsadî vakıfların bağımsız bütçeleri olan özerk kurumlar oldukları belirtilmektedir (Barkan, Ayverdi, 1970: XVIII). Devlet bu toprak vakıflara bir muafname ile özerklik vermekte ve müdahale etmemektedir. Bu topraklar üzerinde yaşıyan vakıf reayasının dış müdahalelerden kurtularak daha rahat çalışıp daha fazla üreterek vakfın zenginliğini artırması amaçlanmıştı (Barkan, Ayverdi, 1970: XVIII). Öyle ki vakıf arazi üzerinde asayişin temini için ancak sancakbeyi veya subaşı gibi idare amirlerine ve askerlere verilen inzibati hak ve yetkiler vakıf mütevellileri için de tanınmıştır (Barkan, Ayverdi, 1970: XIX). Yazarlar bu açıklamalardan sonra, irsadî vakıflara yapılan bu uygulamaların bir tür “adli muhtariyet sahaları” olduğunu belirtmektedir (Barkan, Ayverdi, 1970L: XVIII). Halil İnalçık da sultan ve idareciler tarafından kurulsada bir kamu kurumu olarak görülmeyen vakıfların icrai özerkliği bulunduğunu ve devletin denetim yetkisine karşın devlet etkinliklerinin dışında düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (İnalçık, 2003: 146-148).

Hilmi Ziya Ülken, Fatih Sultan Mehmet’ten başlayarak Osmanlı Devleti’nin yeni bir sisteme girdiğini belirtir: Batıya doğru devamlı savaş halinde olan Devlet Anadolu’da sıkı ve şiddetli tedbirlerle beylikleri kaldırmıştır. Böylece Beylikler döneminde Anadolu’da gelişmiş olan “zâdegan sınıf” ortadan kaldırılmıştır. Toprak asilliğinin yerini hassa ordusundan yetişen kapıkulları, yani merkezden atanan memurlar almıştır (Ülken, 1971: 19). Ancak, İmparatorluk bir taraftan merkezileşme hamleleri yaparken diğer taraftan merkez kaç kuvvetler vakıf yoluyla güç kazanmaya başlamıştır. Diğer bir ifadeyle Osmanlı Devletinin siyasi bütünlüğünü sağlamak için

toprak asilliğinin tasfiyesi girişimleri müsadere sistemi ile birlikte vakıf sistemini geliştirmiştir (Ülken, 1971: 20). Fatih döneminde yaşayan *Tevarih-i Âl-i Osman*'ın yazarı Âşık Paşazade tımar erbabından mal kaçırılarak vakıf yapılmasını eleştirmektedir (Cin, 2004: 67).

İmparatorluk döneminde, bir taraftan memur aristokrasisini temsil eden yeni tip asillere büyük temlikler yapılır ve bu kişilerin kurduğu vakıflara önemli bir gelir kaynağı geniş muafiyetlerle tahsis edilirken, diğer taraftan eski tip vakıf ve temlikler için sıkı bir kontrol ve tasfiye ilkesi uygulanmıştır. Fatih döneminde mevcut vakıf ve mülklerin yaklaşık yüzde 60-70'inin tımara katıldığı tahmin edilmektedir (Barkan, 1980: 187). Dursun Bey'in yazdığı *Tarih-i Ebu'l Feth*'e göre, Fatih bütün vakıf ve mülkleri gözden geçirerek 20 binden fazla köy ve mezrayı içeren vakıfları tasfiye etmiş ve tımarlı sipahilere dağıtmıştır (İnalçık, 1957: 533). Bazı tahrir defterinde “bu mıntıkadaki vakıf ve mülkler nesh edilmemiştir” (Barkan, 1980: 187), “Merhum Sultan Mehmet zamanında emlak ve evkafa nesih târı olucak” ya da “tımara verilmiş” ibaresi bulunmaktadır. Ancak Fatih tarafından tasfiye edilen bu vakıf ve mülkler oğlu II. Bayezit zamanında sahiplerine iade edilmiştir (Barkan, 1980: 283). Merkezi iktidar ile güç savaşı içerisinde olan asilzadeleri temsil eden II. Bayezit tahta çıkınca vakıf topraklar eski sahiplerine iade edilmiştir. Fatih'in kendinden sonra tahta geçmesini istediği Cem Sultan'ın tasfiye edilmesinin nedeni, II. Bayezit'in toprak asilzadeleri ile kurduğu bu ilişkide aranmalıdır.

Özetle, vakıflaşma Barkan ve Ayverdi'nin kanısının tam tersine, merkezkaç hareketlerin güçlenmesinin ve merkezi devlet otoritesinin zayıflatılmasının bir aracı olmuştur. On altıncı yüzyıldan başlayarak ve özellikle merkezi devletin güç yitirmeye başladığı on yedinci yüzyıldan itibaren, ikinci derebeyleşme olarak

adlandırılan dönemde (Akdağ, 2017: 660; Kıvılcımlı, 2007: 66), merkez kaç hareketlerin güçlenmesi sonucunda tımar sistemi yerini iltizam ve malikâne sistemine bırakmış ve toprakta bir tür özel mülkiyet gibi işleyen mâlikane sistemi ile paralel olarak vakıf sistemi de genişlemiştir.

2.4. ON YEDİNCİ YÜZYIL VE SONRASINDA VAKIFLAR

Bahaeddin Yediyıldız 1975 yılında tamamladığı doktora tezinde on sekizinci yüzyılda kurulan vakıflardan 330'unu incelemiş ve tez kitaplaştırılarak 2003 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır (Yediyıldız, 2003). Hasan Yüksel ise on yedinci yüzyıla ait vakfiyelerden 313'ünü incelemiş ve 1990 yılında doktora tezi olarak sunmuştur (Yüksel, 1990). Böylece Osmanlı klasik dönemi sonrasındaki vakıf sistemi hakkında kapsamlı bilgilere ulaşmamız mümkün olabilmıştır. Her iki çalışma ile ilgili önemli kısıt ise çalışmaların yalnızca vakfiyelere dayanmış olmasıdır. Vakıfların gelir gider kayıtları incelenmediğinden iktisadi veriler vakfiyede yer alan bilgilerle sınırlıdır.

Hasan Yüksel, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki 26 bin 300 vakfiyeye göre on yedinci yüzyılda bin 663 ve on sekizinci yüzyılda ise 6 bin civarında vakıf kurulduğunu saptamıştır (Yüksel, 1990: 18-19). Bu sayılar vakıf kuruluşunda önceki yüzyıllara göre önemli artışlar olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan vakıfların yönetimindeki mülk ve gelirlerde de önemli artışlar olmuştur. On sekizinci yüzyılda vakıf gelirleri 1.205.402.000 akçe ve devletin toplam geliri 4.492.250.000 akçe olarak hesaplanmıştır. Vakıf giderleri 1.168.167.272 akçe ve devlet giderleri 3.811.800.000 akçe olarak hesaplanmıştır. Buna göre vakıf gelir ve giderleri devlet gelir ve giderlerinin yüzde 30'u civarındadır (Yediyıldız, 1984: 25-26). On yedinci yüzyıl vakıf gelirlerinin devlet gelirleri içindeki payı konusunda herhangi bir tespit

yapılmamıştır. On altıncı yüzyılda ise vakıf gelirlerinin devlet gelirlerinin yüzde 17'si civarında olduğu saptanmıştır (Barkan, Ayverdi, 1970: XVII). Buna göre vakıfların sayısı yanında yönettiği mülk ve gelir toplamı da on altıncı yüzyıla göre önemli oranda artmıştır.

Vakıflaşmadaki bu artışın nedeni ve sonuçlarını açıklayabilmek için vakıf kurucularının kimliği, vakfedilen mülkiyetin kaynağı ve vakıf gelirlerinden kimlerin yararlandığı konularının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

2.4.1. VAKIF KURUCULARI

Osmanlı tarihçilerinin genel kabul görmüş sınıflandırması ile Osmanlı Devleti'nde iki temel sınıf bulunmaktadır. Bunlardan birincisi askerî sınıf ve ikincisi reaya. Taner Timur'un bu sınıflandırmaya ilişkin daha önce açıklanan eleştirisi saklı kalmak üzere (Timur, 2010: 156, 243-245), askerî sınıf, saltanat beratı ile padişahın dinsel yetki ya da yürütme yetkisi tanıdığı kimseler, yani saray memurları, mülkî memurlar ve ulemayı içermektedir. Bu sınıf vergi vermemektedir. Reaya ise vergi veren, ancak yönetime hiçbir şekilde katılmayan tüm Müslüman ve gayrimüslim uyrukları içermektedir (Yediyıldız, 2003: 154) Teorik olarak sınıf geçişgenliği çok sınırlıdır. Yalnızca sınırlarda fiilen akıncılık eden veya medresede düzenli bir eğitimden geçerek ulema zümresine girenler padişah beratı ile askerî sınıf üyesi olabilirdi (Yediyıldız, 2003: 154).

Barkan 1966 tarihli *Belgeler* dergisinde yayınladığı "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri 1545-1659" başlıklı çalışmada askeri sınıfın niteliğine ilişkin önemli tespitler yapmıştır. Bu çalışma 1993 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yeniden basılmıştır. Askeri sınıf içerisinde, fiili olarak hizmette

bulunan hakiki askerler ve bunların aileleri ile azat edilmiş köleleri yanında emeklileri, müderris, imam, müezzin, vakıf hademesi vb. görevlerine bir padişah beratı ile atanan her çeşit maaşlı memur ve hizmetliler ile sultan tarafından ellerine vergilerden affedildiğine dair muafiyetname verilmiş olan bazı imtiyazlı kişiler, tuzcu, ortakçı, madenci vb. hizmet karşılığı olağanüstü vergilerden muaf tutulan zümreler sayılmaktadır (Barkan, 1993: 4). Askeri kişilerin kimler olduğuna ilişkin zaman zaman kanunnameler çıkarılmaktadır. Örneğin Rumeli Kazaskeri Feyzullah Efendi tarafından buyrulan 1605 tarihli kanunname gibi (Barkan, 1993: 5).

Barkan, askerilerin tereke defterlerinde yer alan mallarının niteliğinden; birçoğunun faizle para işlettiği (Barkan, 1993: 39), çiftlik sahibi olduğu (Barkan, 1993: 50-53) veya ticaret ve sanayi ile meşgul olduğunu saptamıştır (Barkan, 1993: 59-73). Faizcilik, ticaret ve sanayi ile uğraşanların ayrıcalıklardan yararlanmak için mi askeri yazıldığı veya askeri sınıfın ticaret, sanayi ve faizcilik ile uğraşmaya mı başladığı bilinmemekle birlikte, Barkan bu durumun kuruluş yıllarından beri geçerli olduğunu düşünmektedir (Barkan, 1993: 60). Örneğin Şeyh Ali Efendi ticaretle meşgul olan bir tarikat adamıydı. Uzuncaova Hasköyü Kadısı Mehmet Efendi peynir, yağ vb. ticareti ile uğraşmaktadır. Bir askeri sınıf mensubu olan Seyyid Hasan da deri ve debbağ malzemesi ticaretiyle uğraşmaktadır. Edirne'de oturan Müderris Ahmed Efendi'nin terekesinde yer alan malzemelerden anlaşıldığına göre kumaş ticareti ile uğraşmaktadır (Barkan, 1993: 61-63). Edirne Sarayı Bostancıbaşı Süleyman Ağa faiz işiyle uğraşmaktadır (Barkan, 1993: 39). Edirne Sarayı'nın Ağası İsmail Ağa, Sipahi Seyyid İbrahim Ağa, Edirne Sarayı Başkahyası Ahmed Ağa çiftlik sahibi askerilere örnek olarak gösterilmektedir (Barkan, 1993: 51-52).

Bir başka çalışmaya göre, “müteşebbis bir Osmanlı veziri” olan Derviş Mehmed Paşa 1653-1654 yılında veziriazamlık yapmış ve öldüğünde muazzam bir servet bırakmıştır. Evliya Çelebi’ye göre II. Osman devrinde darüssaade ağasının kullarından olan Derviş Mehmed Paşa 1636-1652 yılları arasında Şam, Diyarbakır, Bağdat, Musul, Halep, Bosna, Silistre valiliklerinde bulunmuştur. Naima’ya göre daha paşa olmadan mültezimlere, valilere ve diğer memurlara faizle borç para vermeye başlamış ve Bağdat valiliği sırasında tarımsal üretim, hayvan ticareti, fırıncılık vb. birçok ticari faaliyette bulunmuştur (Kunt, 1977: 47-64). Kanuni döneminde 1553-1555 tarihleri arasında birbuçuk yıl İstanbul ve Anadolu’da bulunan Viyanalı gezgin Hans Dernschwam padişahın ticari faaliyetlerinden söz etmektedir. Dernschwam padişahın İstanbul’un içinde ve dışında meyve ve sebze bahçesi bulunduğunu, üretilen bu ürünler manavlara dağıtılıp satılmaya dek başka kimsenin meyve sebze satmadığını, manavların ihtiyaçları olmasa dahi padişahın meyve ve sebzelerini almak zorunda olduğunu belirtmiştir (Dernschwam, 1992: 81). Bu verilere göre devlet yönetimi ve iktisadi faaliyet iç içedir.

Barkan, genellikle vakıf tesislerinde “cüz” okumak veya tesbih çekmek gibi vazifelere atanmış veya halk arasında kazandıkları nüfuz ve itibar dolayısıyla vakıfların gelir fazlalarından kendilerine maaş bağlanmış bulunan ve sayısı sürekli artan “zevaidhorlar” zümresini de “vergilerden muaf, eli beratlı hazır yiyici askeri sınıf mensupları” arasında saymaktadır (Barkan, 1993: 9).

Akdağ, askeri/reaya ayrımının dışında bir tanımlama yapmaktadır. Ona göre Osmanlı rejimi ulema, esnaf, ümera vb. çeşitli zümrelerden oluşan ve “eşraf” denilen güçlü bir şehirli toplumsal sınıf yaratmıştır. İç politika tamamen bu sınıfın isteklerine göre belirlendiği gibi, şehirlerin ekonomik faaliyetleri de fiilen esnaf ve işçi

zümreleri tarafından yapılmakla birlikte bu sınıfın kontrolündedir. Bu sınıfın siyasal ve toplumsal rollerinin artmasında ise vakıflar, malikâneler ve “vazifeler” etkili olmuştur (Akdağ, 1950: 345). Fetih devrinin ganimetlerinden ve dirlik gelirlerinden çok zengin olan Osmanlı ricali, ümerası, kadılar, müderrisler vb. yüksek maaşlı kimseler, elindeki zenginliği bir veya birkaç şehirde kurdukları vakıflar aracılığıyla han, hamam, dükkân vb. gayrimenkule yatırıyorlardı. Esnaf ise bu gayrimenkullerin kiracısı durumundaydı (Akdağ, 1950: 328).

Dönemin memurları günümüzdeki gibi belirli bir parasal ücret almamaktadır; ricale belirli bir bölgenin vergi gelirleri tahsis edilmektedir. Bu üst düzey memurlar kaynak oluşturmak için tebaaya sık sık vergi salmakta, tarım ve sanayi alanında kişisel yatırımlarda bulunmakta ve mülk satın almaktaydı. Bir vezirin 1764-1765 yıllarına ait masraf defterinde sultanın tahsis ettiği ödeneğin vezire ait gelirin ancak üçte ikisini oluşturduğu, kalan üçte birlik kısmın vezirin kendi yatırımlarından gelen parayla tamamlandığı ve devlet arşivlerinde üst düzey memurların ticaret ve sanayi ile uğraştığına ilişkin çok sayıda belge bulunduğu ortaya konulmuştur (Göçek, 1999: 121-122). Göçek’in idari kapı halkı dediği merkezdeki memurlar gibi on sekizinci yüzyılda âyanın servet kaynağını da vergiler ve bir devlet makamının sağladığı ayrıcalıklı konum oluşturmaktaydı. On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tereke defterlerinden anlaşıldığı üzere âyan da maddi birikimlerini tarım arazilerine, kent içindeki mülklere yatırmakta ve tefecilikle uğraşmaktaydı (Göçek, 1999: 137-138). Bütün bu veriler tüm kapitalizm öncesi toplum biçimlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de artı ürünün ekonomi dışı ve doğrudan siyasi tahakküm yoluyla sağlandığını gösteren örnekler olarak değerlendirilmelidir. Erken modern Avrupa’daki mutlakiyetçi devletlerde olduğu gibi kamu memuriyeti, Osmanlı

İmparatorluğu açısından “emperyal memuriyet”, köylülerden vergi-haraç toplanması yoluyla sağlanan ekonomik zenginliğin kaynağıdır.

Osmanlı askeri sınıfının kapsamı bu şekilde saptanmaktadır. Bu çerçevede; on sekizinci yüzyıl vakıflarının yüzde 65,07’sinin doğrudan askerî kişiler tarafından ve yüzde 80-90’ının askerî kişilerle birlikte eş ve diğer yakınları tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır (Yediyıldız, 2003: 160). Diğer sınıflar ve mesleği bilinmeyenler tarafından kurulan vakıf oranı yüzde 10 civarındadır. Aynı oran on yedinci yüzyılda kurulan vakıflar için de geçerlidir. Yüksel’in incelediği vakfiyelere göre askerî sınıfın kurucu olduğu vakıf oranı yüzde 89.13’tür (Yüksel, 1990: 24). Örneğin Edirne Sarayı Bostancıbaşı Süleyman Ağa 1605 yılında 500 bin akçe tahsis ederek dini amaçlı bir vakıf kurmuştur. Tahsis edilen bu paranın 100 bin akçesi ile bir zaviye inşa ettirmiş, kalan 400 bin akçenin ise yüzde 10 faizle işletilmesini ve gelirinin Nakşibendi tarikatı mensuplarına harcanmasını öngörmüştür. Bostancıbaşı Süleyman Ağa aynı yıl 1 milyon akçe ile para vakfı ve çok sayıda konut ve çiftlik gibi gayrimenkuller tahsis ederek ikinci bir vakıf kurmuştur. Her iki vakfın hayır şartı ise tüm neslin tükenmesinden ve yararlanacak kimse kalmamasından sonraya bırakılmıştır (Barkan, 1993: 42-43).

Reaya sınıfının kurduğu vakıf çok sınırlıdır. On yedinci yüzyılda vakıfların yüzde 0.95’i reaya tarafından kurulmuştur ki bu kurucular da doğrudan çiftçiler değil, kentte yaşayan zanaatçılar ile tüccarlardır (Yüksel, 1990: 24). On sekizinci yüzyılda raiyyet sınıfından çiftçilerin kurduğu vakıf bulunmamaktadır. Raiyyet sınıfı içinde gösterilen tüccar ve zanaatçıların kurucusu olduğu vakıf oranı on sekizinci yüzyılda yüzde 1,82, âyanların kurucusu olduğu vakıf oranı ise yine yüzde 1,82’dir (Yediyıldız, 2003: 159). Bir başka çalışmada loncaların da vakıf kurdukları ve on

sekizinci yıl Bursa'sında 44 lonca vakfı bulunduğu ortaya konulmaktadır (Çizakça, 2006: 30).

On yedinci yüzyıl vakıf kurucularının yüzde 70'i devletin idari görevlilerinden oluşmaktadır (Yüksel, 1990: 122). Askerî sınıf içerisinde özel bir yeri olan ulemanın kurduğu vakıfların oranı on yedinci yüzyılda yüzde 13,09'dur (Yüksel, 1990: 42). Bu vakıfların yüzde 15,97'sinin vakfiyesinde Halveti, Mevlevi, Nakşibendi gibi hangi tarikata ait olduğu açıkça yazılmıştır (Yüksel, 1990: 108). On sekizinci yüzyılda ise vakıfların yüzde 14,28'i ulema ve yüzde 6,38'i muhtelif tarikat şeyhleri tarafından kurulmuştur (Yediyıldız, 2003: 159).

2.4.2. VAKIF GELİRLERİNDEN YARARLANANLAR

Vakıf gelirlerinden kimlerin yararlandığı konusunda en önemli ölçüt aile veya yarı aile vakıflarının toplam vakıflar içerisindeki payıdır. On yedinci yüzyılda kurulan vakıfların yüzde 33.54'ü aile ve yüzde 43.45'i yarı aile vakfi niteliğindedir (Yüksel, 1990: 302). On sekizinci yüzyılda ise aile vakfi oranı yüzde 7 ve yarı aile vakfi oranı yüzde 75 olmak üzere toplam yüzde 82'ye çıkmıştır. Dolayısıyla vakıf gelirleri çok defa kurucularının mensup olduğu aileye gitmektedir (Yediyıldız, 2003: 165).

On sekizinci yüzyılda vakıf hizmetlerinden yararlananların genellikle reaya değil, askerî sınıf olduğu saptanmıştır. Vakfiyelerde, akarlardan gelen gelirlerin çoğu kez kurucularının mensup olduğu üyelere tahsisi öngörülmektedir. Böylece, on sekizinci yüzyılda vakıf, toplumun baştanbaşa her sektörüne yayılmış bir sosyal yardım kurumu olmaktan çok, genellikle mesleklerini nesilden nesile miras olarak bırakan bir takım ailelerden oluşan mesleki grupların çıkarlarını koruma aracı haline gelmiştir (Yediyıldız, 2003: 165).

Ulemanın vakıflar üzerindeki etkinliği de önemlidir. Bu etkinlik kurucu olmalarından çok vakıfların yönetici, denetçi veya görevlileri olmasından kaynaklanmaktadır. Vakıfların işlettiği aşevlerinde kimlerin yemek yiyebileceğine ilişkin listeyi dahi imamlar hazırlamaktadır (Dernschwam, 1992: 60). Birçok vakıfta dini amaçlı ödemeler yapılmaktadır. On yedinci yüzyıl vakıf görevlilerinin yüzde 46,31'i cami, tekke-zaviye görevlileri ile duahan ve cüzhan gibi dini görevlilerden oluşmaktadır (Yüksel, 1990: 120). On sekizinci yüzyılda bu oran yüzde 53,21'dir (Yediyıldız, 2003: 204). Hasan Yüksel aile bireylerinden sonra vakıf gelirlerinden en çok yararlananların ilmiye grubu olduğunu ve 313 vakfın 5 bin 119 mürtezikasını (din işleri ile görevli çalışanı) bulunduğunu saptamıştır (Yüksel, 1990: 37-38). On yedinci yüzyılda dini hizmetler için harcanan para toplam vakıf giderlerinin yüzde 33,20'sine ulaşmaktadır (Yüksel, 1990: 306). Bu yüzyıl vakfiyelerine göre, vakıf kurucuları çoğu kez kendileri için dua edilmesi amacıyla vakıf gelirinden ödeme yapılmasını istemekte, hatta kendi yerine namaz kılmak, kendi yerine oruç tutmak ve kendi yerine hacca gitmek için dahi personel görevlendirmektedir (Yüksel, 1990: 123).

Sivas vakıflarının giderleri içerisindeki en önemli pay zaviye ve camilere ilişkindir (Demirel, 2006: 152). Keza, Diyarbakir Beylerbeliğinde kurulan 338 vakıftan 213'ü dini amaçlı hizmet için kurulmuştur (Bizbirlik, 2002: 442). Ulemanın Osmanlı toplumunun en etkin sosyal gruplarından olmasının önemli nedenlerinden biri de vakıflar tarafından sağlanan bu maddi destektir (Güran, 2006: 39). Nitekim II. Mahmut'un vakıflarla ilgili reformlarının önemli bir nedeni, diğer yerel güçler yanında, yeniçerilikle ittifak içinde olan ulemanın gücünün kırılmasıdır.

Akdağ, vakıf kurumunun, hemen hiçbir iş görmedikleri halde hazırda maaş alanların miktarını artırdığını ve Türkiye halkının başına büyük bir zararlı tüketiciler

yükü doğurduğunu belirtmektedir (Akdağ, 1950: 329). Nitekim medrese öğrencileri on altıncı yüzyılın sonunda toplu ayaklanmalar yapmış ve buhranlara yol açmışlardır (Akdağ, 1950: 343). Padişahlar vakıf ve temlik yoluyla hazinenin temel gelirini israftan başka, milyonları aşan akçeleri “sadat”, “meşayih” ve “erbab-ı ilm”e “vazife” yani ulufe olarak tahsis etmişlerdir (Akdağ, 1950: 343).

Diğer taraftan, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren vakıfların kentleşme ve hayır işlevleri de azalmıştır. On sekizinci yüzyılda imaretler, beledi hizmetler, kale ve iskele gibi sosyal hizmetler alanında çalıştırılan vakıf personeli oranı yalnızca yüzde 8,31’dir (Yediyıldız, 2003: 204). Bu veriler bize, kuruluş dönemi vakıflarının iskân ve kentleşme işlevlerinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda kaybedildiğini göstermektedir. Özetle, on sekizinci yüzyılda vakıflar özel mülkiyetin müsadereden ve miras nedeniyle parçalanmasından korunması amacıyla kurulan birer işletme niteliğini almıştır ve vakıflardan yararlananlar büyük ölçüde vakıf kurucusunun aile bireyleri ile ulema sınıfıdır.

2.4.3. VAKFEDİLEN MÜLKÜN KAYNAĞI

On yedinci yüzyıl vakıf kurucularının yüzde 70’i devletin idari görevlilerinden ve vakfedilen mülklerin ise hemen hemen tamamı devlet gelirlerinden sağladıkları paylardan oluşmaktadır (Yüksel, 1990: 122). Hasan Yüksel, vakıf kurucularının devlete ait mülk ve gelirleri vakfetmeleri nedeniyle tedirgin ve güvensiz olduklarını, bundan dolayı kendilerine ve padişaha dua edilmesi için duahan görevlendirdiklerini belirtmektedir (Yüksel, 1990: 122).

Yüksel, on yedinci yüzyıl vakıf kurucularının büyük bir servet sahibi olmalarına karşın, vakfiyelerin çoğunda, camilere atanan vaizlerden, halkın bu

dünyadan yüz çevirmesi ve ahirete yönelmesi için teşvik etmesi şartını koymasını, vakıfların “bir nevi propaganda merkezi” haline getirilmesi olarak görmektedir (Yüksel, 1990: 286). Bu durum, vakıfların feodal ideolojinin maddi temelini oluşturduğu, feodal sistemin dinsel, hukuksal, siyasal ve ideolojik kadrosunun da genel olarak buralarda yetiştirildiği düşüncesini doğrulamaktadır (Erdost, 2005: 261).

On sekizinci yüzyıl vakıflarını inceleyen Yediyıldız da benzeri bir sonuca ulaşmaktadır. On sekizinci yüzyılda kurulan vakıfların büyük çoğunluğunda aslında mirî olan arazinin temlikname ile askerîlere verildiği ve mülk haline geldikten sonra vakıflaştırıldığı tespit edilmiştir. Daha çok şehirlerde oturmasına ve tarımla uğraşmamasına karşın tarım işletmelerinden ibaret vakıf kuran kişiler, özellikle saray mensupları, sadrazamlar, darüssaade ağaları ve büyük devlet memurları vakfettikleri toprakları temlikname usulüyle mülk edinmişlerdir (Yediyıldız, 2003: 130).

Yalnız tarım arazileri değil, mülkiyeti devlete ait olan han, hamam gibi kentteki gayrimenkullar da padişahın gözdelerine temlikname ile devredilmiş ve vakıflaştırılmıştır. Örneğin 1799 yılında kurulan Mahmud Tayyar Bin Battal Vakfına kamuya ait han ve hamam vakfedilmiştir. Keza 1750 yılında kurulan Safiye Binti II. Mustafa Vakfına kamuya ait süt kârhanesi vakfedilmiştir (Yediyıldız, 2003: 129-130). On sekizinci yüzyıl sonuna doğru, bu şekilde mirî gayrimenkullarla kurulan vakıfların yüzde 75'inin küçük bir hayır şartı içeren yarı aile vakfî olması, vakıf uygulamalarının “kutsallaştırma” görünümü altında, mirî arazinin mülkleştirilmesinin bir aracı haline gelmesinin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Yediyıldız, 2003: 198). Tımar sisteminin de bozulmasıyla, mirî araziler, çok küçük bir “hayır” şartı ile vakıflaştırılmakta, vakıf gelirinin en önemli kısmı aile üyelerine aktarılmaktadır. Mirî arazilerle kurulan vakıflar, birinci

planda aile bireylerinin ve diğ er yakınlarının sosyal güvenliklerini hedeflemekte ve ikinci planda da kurucularına olumlu bir Őöhret kazandıracak bir takım sosyal ve dini hizmetlere yönelmektedir (Yüksel, 1990: 307).

On yedinci yüzyılda kurulan vakıfların yüzde 68,05'i sahih vakıftır; yani kurucularının özel mülklerinin vakfedilmesi yoluyla kurulmuştur. Yarı sahih yarı irsadi vakıf oranı yüzde 21,08 ve irsadi vakıf oranı ise yüzde 10,86'dır (Yüksel, 1990: 153-154). Beyler ve tarikat Şeyhleri devlet geliri ile vakıf kuranların başında gelmektedir (Yüksel, 1990: 158). On yedinci yüzyıla ait bir başka veri ise tahsis edilen toplam 9 bin 515 birim gayrimenkulün bin 188 biriminin miriye ait mülklerinden oluŐtuğudur. Buna göre on yedinci yüzyılda vakfedilen gayrimenkullerin yüzde 12,48'i devlet kaynaklıdır; benzeri Şekilde Kanuni döneminde de vakıf gelirlerinin yüzde 12'si devlet gelirlerinden tahsis edilmiştir. Yüksel, vakfedilen aşar ve r sumun bu verilerin dışında olduğunu not etmektedir (Yüksel, 1990: 163) Tahsis edilen gayrimenkul ünitelerinin büyüklükleri, değeri ve sağladıkları gelir hakkında bir veri bulunmadığından daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olmamaktadır. Miri araziden tahsis edilen gayrimenkul adedi toplam gayrimenkul adedinin yüzde 12,48 oranında olmasına karşın, gayrimenkul büyüklüklerine göre tahsis edilen miri arazi miktarının çok daha yüksek olma ihtimali vardır. On sekizinci yüzyıla ait çalışmada miri arazilerin vakıflar yoluyla özel mülk haline getirilmesine ilişkin sayısal bilgilere yer verilmemiŐtir (Yediyıldız, 2003).

Özetle, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, miri arazi gelirlerinin sosyal yarar sağlayan bir işleve yasal olarak tahsis edilebilmesi amacıyla irsadi vakıflar kurulmasına karşın, on sekizinci yüzyılda vakıflar ŐahıŐların maddi ve manevi yarar

elde etmek amacıyla miri arazileri mülkleştirmesinin aracı olmuştur (Yediyıldız, 2003: 171) Padişahların miri arazileri, temlik koşullarına uymaksızın gelişi güzel temlik etmesine ilişkin bilgi ve değerlendirmelere tezin vakıf sisteminin yaygınlaşmasına ilişkin bölümünde yer verilmiştir.

2.5. VAKIF SİSTEMİNİN YAYGINLAŞMA NEDENLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Hasan Yüksel'in Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki vakfiyeleri esas alarak hazırlamış olduğu verilere göre, on altıncı yüzyıldan sonra kurulan vakıf sayısında hızlı bir yükseliş görülmektedir; bu yükseliş Osmanlı Devleti'nde merkezkaç güçlerin yükseliş süreci ile paraleldir. On sekizinci yüzyılda bu eğilim daha da artmıştır. Vakıf kurumunun yaygınlaşmasında siyasal ve ekonomik nedenler iç içe geçmiştir.

Ahmet Köç'ün 2009 tarihli "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Ümerâ Vakıfları Ve Kentsel Gelişim: Mahmud Paşa Vakıfları ve Ankara Örneği*" başlıklı doktora çalışmasında on yedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ümera ya da ehl-i örf tarafından kurulan vakıfların azaldığı ve on sekizinci yüzyıldan itibaren ise tamamen kesildiği belirtilmektedir (Köç, 2009: 65). Ümera vakıflarının artık kurulmamasının nedeni ise Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve iktisadi şartlara bağlanmakta, fetih yapılmaması nedeniyle yeni zenginlik kaynaklarının elde edilememesi temel neden olarak gösterilmektedir (Köç, 2009: 65). Ancak, Ankara örneği genel eğilimin dışında görünmektedir. Çünkü Hasan Yüksel ve Bahaeddin Yediyıldız'ın on yedinci ve on sekizinci yüzyıl vakıfları ile ilgili araştırmalarında, bu yüzyıllarda kurulan vakıfların büyük çoğunluğunun askerî sınıf ve özellikle ehl-i örf yani ümera tarafından kurulduğu saptanmaktadır (Yüksel, 1990: 26; Yediyıldız,

2003: 159). Ancak, bu yüzyıllarda kurulan vakıflar, önceki yüzyıllarda kurulan irsadi vakıflar gibi kentleşme ve beledi hizmetler ifa etmek yerine aile işletmesi niteliğini taşımaktadır. Tezin bu alt bölümünde vakıf sisteminin genişleme nedenlerine yer verilmiştir.

2.5.1. TOPRAK SİSTEMİNDEKİ DÖNÜŞÜMÜN VAKIF SİSTEMİNE ETKİSİ

Merkezi yönetiminin en güçlü görüldüğü Kanuni dönemi aynı zamanda merkezin güç kaybetmeye başladığı dönemdir. 1550 yıllarına dek genel eğilim devlet mülkiyetinin özel mülkiyet zararına yaygınlaşması yönündedir; bu tarihe dek Selçuklu Beyliklerinden kalan "malikâne" tipindeki topraklar sürekli olarak devlete katılmış, dini kurallara göre her türlü saldırıdan uzak kalması gereken özel mülk ve vakıflar dahi tımar sistemine dâhil edilmiştir. Böylece 1528 yılına gelindiğinde toprağın yüzde 87'si devlet mülkiyetine dönüşmüştür (Cem, 2014: 53). On altıncı yüzyıl ortalarından itibaren bu eğilim tersine dönmüştür.

Koçi Bey risalesinden beri tımar sisteminin çözülüşü ile vakıf sayısının artışı arasında paralellik kurulmaktadır. Koçi Bey 1631 yılında yazdığı tahmin edilen risalesinde, miri arazilerin adaletsiz ve haksız bir şekilde vakıf kurmak için padişah yakınlarına ve damatlarına tahsis edilmesi sonucunda tımar sistemine ayrılması gereken toprakların vakıf yoluyla kamu mülkiyetinden çıkarılmasından şikayet etmektedir. Padişaha hitaben yazılan risalede din kurallarına aykırı olarak yapılmış bazı mülk edindirmeler ve vakıflar olduğu belirtilmekte ve bu vakıfların gerçek vakıf olamayacağı vurgulanmaktadır (Koçi Bey, 2011: 90).

“... Bir adam din ve devlete layık hizmet görmediği ve bir memleket değil belki bir köy bile fethemediği halde, sadece ve sadece padişah yakını olduğu için nice yüzyıl önce fethedilmiş

ülkeden devlet hazinesine ait nice köyleri ve mezraaları bir yolunu bularak kendisine ve çocuklarına mülk olarak verdirmişlerdir. Ondan sonra bu mülklerden diledikleri yeri vakfedip bazıları dahi vakıf namıyla çocuklarına gelir kapısı etmişlerdir. O tür vakıf ne şekilde doğru olur?” (Koçi Bey, 2011: 90).

Mirî arazilerin şeriat hukukuna aykırı olarak özel mülk haline dönüştürülmesi sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Sultan İbrahim’in Cinci Hoca lakaplı Anadolu Kazaskeri Hüseyin Efendiye yaptığı temlik inceleyen Barkan, temlikin bütünlüğünü bozacak sipahi tımarı, has, vakıf ve mülk gibi tüm kısıtların ilga edildiği bir sınırsızlık hazırladığını ortaya koymuş ve temliknamelerin öteden beri gelişigüzel ve serbestçe verildiğine, ancak şeklen kusursuz hale getirildiklerine hükmetmiştir (Barkan, 1980: 265). Şekildeki kusursuzluğa rağmen, özünde mirî topraklar şeriat kitaplarındaki gerçek temlik koşullarına uyulmaksızın mülkleştirilmiştir (Barkan, 1980: 153).

Koçi Bey, tımar toprakların (dirliklerin) büyük devlet adamlarının şahsi kullarına geçmesine “sepet tımarları” demektedir (Koçi Bey, 2011: 66); Hikmet Kıvılcımlı da “dirliklerin sepetlenmesi” ile âyanlar egemenliğinin kuruluşu arasında bağ kurmaktadır. Dirliklerin merkezi yönetim/padişah tarafından tahsisinden vaz geçilerek mahalli güçler tarafından verilmesi ve sepetlenmesi tımar toprakların derebeyleşmesine neden olan iki temel öğedir (Kıvılcımlı, 2007: 442-445). Tımarların nasıl sepetlendiği Osmanlı yöneticileri tarafından zaman zaman eyalet ve sancaklara gönderilen adaletnamelerden anlaşılmaktadır. Örneğin 1609 yılında bazı Anadolu sancaklarına gönderilen adaletnameden, askeri ümeranın teftiş veya eşkıya takibi bahanesiyle kalabalık bir maiyetle devriye çıkıp halka türlü vergiler saldığı ve zulmettiği, bu yüzden köylerin harap olduğu ve köylülerin zulümden kaçmak için

topraklarını bıraktıkları, bir kısım askeri sınıf mensuplarının da bu toprakları işgal ederek çiftlik kurdukları anlaşılmaktadır (Barkan, 1993: 48-50). Köylünün toprağının ve geleneksel kullanım hakkının elinden alınması anlamına gelen “dirliklerin sepetlenmesi” İngiltere’deki “çitleme hareketi” ile benzerlik taşımaktadır.

Tarihçiler miri arazi sisteminden özel mülkiyete geçişin nedenleri hakkında çeşitli görüşler öne sürmektedir. Halil İnalçık ve Ömer Lütfi Barkan Osmanlı toprak sisteminin ürün ranta dayalı tımar sisteminden para ranta dayalı iltizam sistemine dönüşmesindeki temel nedenin Avrupa kaynaklı gümüş akımı ve paranın değerindeki düşüş olduğunu belirtmektedir (İnalçık, 1967; Barkan, 1970). Taner Timur ise Avrupa’da ilkel sermaye birikiminin başlaması ve Osmanlı Devletini temelinden sarsmasını içsel nedenlerin yanındaki dışsal faktör olarak belirtmektedir (Timur, 2010: 175). Rıf’at Ali Abou El Haj, bu dışsal neden yanında, onyedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’ndaki iç değişmelerin daha kapsamlı bir incelemesiyle iç ve dış faktörlerin karmaşık etkileşiminin ortaya konulabileceğini öne sürmektedir (El Haj, 2000: 37).

On altıncı yüzyılda, kapitalizmin gelişimi ile birlikte, Atlantik bölgesinde hammadde fiyatlarının artması Anadolu’yu Avrupa ülkeleri için cazip bir hammadde kaynağı haline getirdi. Aynı dönemde Avrupa nüfusunun önemli ölçüde artması tüketim mallarına olan talebi ve dolayısıyla fiyatları da yükseltmişti (Barkan, 1970: 591). Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Kanuni döneminde kapitülasyonlar ve daha sonra İngilizlere ticaret izni verildi (Kütükoğlu, 2013: 14-17). Yabancı tüccarla iş yapan ve sıkı bir çıkar ilişkisi olan yerli tüccar ve hammadde satıcısı zümrenin elinde parasal servet oluştu.

Tımar sistemindeki dönüşümün içsel nedenlerinden biri Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olan merkeziyetçi güçler ve yerel güçler arasındaki mücadeledir. Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli olarak iktidar kavgası yaşanmış, "merkezilik" ve "istikrar" sınıflaşma eğilimiyle savaşılar sürdürülebilmektedir. Kardeşler arasında görülen taht kavgaları ve iç isyanlar gerçekte yönetici elit arasındaki mücadeleyi yansıtmaktadır (El Haj, 2000: 69). Örneğin Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa, merkezdeki ayrıcalıklı kapıkulları ve saray zümresine karşı Anadolu tımar erbabı tarafından desteklenmekteydi (Timur, 2010: 173). On altıncı yüzyıldan itibaren içindeki bu mücadele dış faktörlerle birlikte sınıflaşma eğiliminin güçlenmesine yol açmıştır. On altıncı yüzyılda çok sayıda vezir kendi hesabına ticaretle uğraşıyordu. Toprak mülkiyeti örüntüsünde meydana gelen değişikliklerle, yasayla saptanmamış olsa da erken modern dönem Avrupa'sındaki gibi ayrıcalıklara sahip bir toplumsal tabaka oluşmuştur. Özellikle Arapların yaşadığı eyaletler ile Anadolu ve Balkanların kimi eyaletlerinde yerel âyanın mirî araziye gasp edip bunları mirasçılara bırakma girişimleri başarıya ulaşmıştır (Faroqhi, 2004: 674).

Tımar sisteminin iltizama dönüşmesinin diğer önemli nedeni sürekli savaşlardan dolayı ordu için parasal kaynak ihtiyacının artmasıdır. Sınır boylarında düşmanla yapılan yıpratıcı savaşlar nedeniyle tımar ordusu tükenmiş, ateşli silah kullanımı açısından da yetersiz kalması nedeniyle tımar askeri tasfiyeye tabi tutularak yerel gelirler merkezi devlet hazinesine aktarılmıştır (Barkan, 1970: 597). Merkezi devlet gelirlerinin yüzde 62'si merkez ordusunun maaşları ile diğer askeri harcamalara ayrılmıştır (Barkan, 1970: 607). Buna rağmen merkezi hazinenin paraya olan ihtiyacının artması ve sık sık yeni vergiler salması köylülerin faizle borçlanmasına neden olmuş, faiz oranları yüzde elliye aşmış ve bundan servet

sahipleri yararlanmıştır (Barkan, 1983: 38). Köylünün para ihtiyacının artması sonucunda derebeyleşmenin diğer bir aracı olan tefecilik yaygınlaşmıştır. Gelişen tefecilik on altıncı yüzyıldan itibaren köylülüğü zayıflatmış ve hatta yer yer mülksüzleştirmiştir. Yüzde elli veya altmışı bulan faiz oranlarıyla borçlanan köylü, borcunu zamanında ödeyemeyince toprağın tasarrufu elinden alınmıştır. Bu gelişme yine merkezden sancaklara gönderilen adalet fermanlarından anlaşılmaktadır (İnalçık, 1967: 139; Akdağ, 2017: 539-545; Erdost, 2005: 199-200).

Ordunun ihtiyaçlarının karşılanamaz hale gelmesi nedeniyle Kanunî'nin son yıllarında tüm tımarlar gözden geçirilmişti. Sipahi tımarlarının defterde kayıtlı gelirden fazlasını sağladıklarını ispatlamak amacıyla merkezden gönderilen memurlar bütün memlekete dağılıp tımarları denetlemeye başladılar. Bu memurların hükümet merkezi ile haberleşmelerinden, tahrir yapılan her tımar da “ifraz” yani gelir fazlası bulunmasının istenildiği anlaşılmaktadır (Akdağ, 1995: 55). Örneğin defter kayıtlarına göre yılda 15 bin akçe gelir sağlayan toprak parçasının aslında 20 bin akçe gelir getirdiğini tespit ediyorlardı. Bu durumda toprağın dörtte biri tımar sahibinin elinden alınıp gelirin defterde yazılana uyması sağlanıyordu. Memurlar, hükümetin talimatı gereğince keyfi davranarak hemen her yerde gelir fazlası bulup tımarları küçültüyor ve elde edilen yeni toprak parçalarını iltizama verilebilecek şekilde, padişah hasları olarak deftere geçiriyorlardı (Cem, 2014: 139-140; Kıvılcımlı, 2007: 455). Birçok tımandan “ifraz-ı cedid” mukataaları çıkarılmıştı (Akdağ, 1995: 55). Dolayısıyla tımar topraklar küçültülmüştü. Kanuni 1554 yılında Amasya’da aldığı bir kararla bundan böyle 20 binden yukarı tımar dirliklerinin artık beylerbeyleri tarafından tevcih olunmayarak, merkeze bildirilmelerini istemiştir

(Akdağ, 1995: 55). Tımara tevcih edilmeyen bu topraklar iltizam sistemine dönüştürülmüştür.

Yukarıda belirtilen iç ve dış nedenlerle biriken servet kapitalist üretim ilişkilerinin geliştirilmesi yerine, emin bir gelir kaynağı olarak toprağa yatırılmıştır (İnalçık, 1967: 140). Bu mekanizmayla tımar sisteminden iltizam sistemine geçişi talep eden bir sınıf ortaya çıkarmıştır. Bu zümrelerin baskısı ve merkezi yönetimin parasal kaynak ihtiyacı Kanuni'yi mirî toprak yanında mülk ve vakıf toprak hukukunu da kabul etmek zorunda bırakmıştır (Fişek, 1967: 195). Bu servet birikiminin bir başka sonucu da, toplumda yaratılan ürün fazlasının belirtilen sınıflar eliyle büyük merkezlere taşınması ve merkezi kentleşmenin sınıfsal farklılaşmaları daha da derinleştirmesidir (Fişek, 1967: 193).

İltizam sistemiyle sözleşme sürelerinin uzaması merkezi yönetime ödenecek peşin rakamları yükseltmekte ve müzayedeye katılanların güçlü finansal destek gereksinimi ortaya çıkmaktaydı. Tımar sisteminden alınan araziler Saraydan iltizama veriliyor, mültezimlerin ise hazineye karşı itibarlı bir sarrafı kefil göstermesi gerekiyordu (İnalçık, 1967: 137; Erdost, 2005: 212). Parasal servete sahip olan tüccarlar ve sarraflar bu dönemin önemli figürleri haline geldiler. İstanbul'da yaşayan bin – ikibin civarında mâlikaneci-sarraf ile taşradaki beş bin-on bin mütesellim-mültezim vergi gelirlerini devlet adına topluyor ve gelirleri devletle paylaşıyordu; taşradaki etkinliğini artıramayan merkezî devlet bu ortaklığı kabullenmek zorunda kalmıştı (Pamuk, 2005a: 39).

Portekizli Yahudi Marrano ailelerinden gelen Alvaro Mendes 1588 yılında 850 bin dükaya ulaştığı söylenen serveti ile İstanbul'a yerleşti ve kısa zamanda Don

Josef Nasi'nin ayrıcalıklarına kavuştu (Pamuk, 2013: 78). Kanunî'den sonra tahta geçen II. Selim zamanında iki ünlü sarraf, Sinyora Grasya Mendesi ve Yusuf Nasi iltizam işlemlerini finanse eden simge isimlerdir (Kıvılcımlı, 2007: 472). Bu kişilere ilişkin iki makale *Tarihi Osmani Mecmuası*'nda yayınlanmıştır (Kıvılcımlı, 2007: 473). Makalede, dönemin birçok mukataa ve iltizam işlemlerini bu kişilerin finanse ettiği belirtilmektedir (Kıvılcımlı, 2007: 473). Eski tımar topraklarının vergi gelirlerini peşin ödemeye satın alan bu mültezimlerin büyük çoğunluğu ise İstanbul'da oturmakta ve kendi yerine tayin ettiği mütesellimler yoluyla vergileri toplamaktadır (Genç, 2007: 111). Dolayısıyla, bu mültezimlerin toprağın yönetimi ve üretim tekniklerinin geliştirilmesiyle ilgileri bulunmamaktadır. Taner Timur bu tüccar, mültezim ve sarrafları Bizans şehir aristokrasisinin bir devamı olarak görmekte, ekonomik gücü nedeniyle yönetici sınıfın bir parçası olan ve “egemen sınıf” olma savaşı veren bu kesim gerçekçi bir biçimde tahlil edilmedikçe Osmanlı devlet sistemini anlamının mümkün olmadığını iddia etmektedir (Timur, 2010: 252-253). Mustafa Akdağ ise bu kentli kesimi “eşraf” olarak tanımlamakta, bu sınıfın “askeri” denilen ümera ve ulemayı da kapsadığını ve kentlerin iktisadi faaliyetlerinin fiilen bu sınıfın kontrolünde olduğunu belirtmektedir (Akdağ, 1950: 345).

Osmanlı Devleti'nin iltizam ve daha sonra malikâne sistemine geçmesi vergi gelirlerinde bir artış sağlayamamıştır. Çünkü toplanan vergilerin neredeyse üçte ikisi taşradaki âyanlar, merkezdeki askeriler ve vergi toplama sürecini finanse eden sarraflarda kalmaktadır (Güven, 2016: 71). Dolayısıyla iltizam ve malikâne sistemi ile toprağa yatırım, bölgeler arası ticaret ve faizcilik sonucunda belirtilen kesimlerde büyük bir servet birikimi oluşmuştur. Bu servet sahiplerinin çoğunluğu köle kökenli olması ve servetlerinin devlet ödemelerinden kaynaklanması nedeniyle birikimler

büyük ölçüde vakıf sistemine yönelmiştir. Vakıf çatısı altında ticarethaneler ve kervansaraylar işletilmiş, yoğun bir kredi sistemi kurulmuştur. Çünkü vakıf şeriat tarafından koruma altına alınan tek özel mülkiyet formudur. Vakıf yoluyla mülkiyet bölünmeden kuşaktan kuşağa aynı aile içerisinde kalabilmiştir (İnalçık, 1967: 136).

Kıvılcımlı “vakıf toprakları” “dini özel mülkiyet” olarak adlandırmakta ve vakıf uygulamalarını “en sağlam temelli şahsi mülkiyetten faydalanma şekli” olarak görmektedir (Kıvılcımlı, 2007: 434). Barkan-Ayverdi incelemelerinde vakıf topraklara devlet güçlerinin girmediğini ve vakıf mütevellisinin aynı zamanda inzibati konularda da yetkilendirildiğini ortaya koymuştur (Barkan-Ayverdi, 1970: XIX). İnalçık “evladiye vakıflarda müteveli gelirin yüzde 10’unu kendisi için alıkoyar, han, hamam ve dükkânların kiralanmasında hisse alırdı... Böylece Osmanlı ileri gelenlerinin ikinci ve üçüncü kuşaktan torunları, vakıf mütevellileri olarak refah içinde bir emeklilik yaşar ve bir tür toprak ağaları sınıfı oluştururdu” demektedir (İnalçık, 2003: 154-155).

Vakıflaşmanın “dinsel görünüm altındaki en sağlam özel mülkiyet” haline gelmesi İbni Haldun’un *Mukaddime* adlı eserinde de vurgulanmaktadır:

“... eskiden Mısır Sultanlarının kölesi veya azatlısı olan bazı kimseler, öldükten sonra kalan mallarını Sultan alır veya bir zaman sonra topraklarına el konup, evlatlarına ve nesline bir şey kalmaz diye korku ve endişe içinde olduklarından, pek çok medrese ve tekkeler yaptırıldılar. Bunların görev ve belirli işlerine kullanılmak üzere birçok emlaklerini ve gelir getiren şeylerini vakfederken, vakıfların gözetim ve yönetiminin veya fazla gelirlerinin kendi evlat ve nesillerine verilmesini şart koydular. Bununla beraber bu kimseler, zaten hayırsever ve iyiliklere değer verir kimseler idiler. Bu sebepten Mısır’da vakıflar çoğaldı” (Kıvılcımlı, 2007: 434).

2.5.2. KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE VAKIF HUKUKUNUN GÜÇLENDİRİLMESİ

Kanuni döneminde vakıflarla ilgili üç önemli gelişme olmuştur. Birincisi, iltizam sisteminin özel bir türü olan malikâne sistemine benzer “icareteyn” sisteminin yaygınlaşması, ikincisi para vakıflarının dinî açıdan meşrulaştırılması ve üçüncüsü irsadî vakıfların miri araziye katılması uygulamasına son verilerek vakıflara güvence sağlanmasıdır.

2.5.2.1. İCARETEYN SİSTEMİNİN YAYGINLAŞMASI

İslam Ansiklopedisi'nde “icareteyn” maddesi bulunmamaktadır. İcareteyn sözcük anlamıyla çift kira demektir. Osmanlı Devleti'nde Kanuni dönemine dek icare-i vahide denilen tek ve kısa süreli kiralama yöntemi şer'î hukuka uygun görülmektedirken, bu dönemde icareteyn denilen sistem yaygınlaşmıştır. Bu sistemde, ilk kiralamada “muaccele” adı verilen ve kiralanan şeyin değerine yakın bir bedel peşinen alınmakta ve sonraki her yıl “müeccele” adıyla çok küçük bir bedel kiracı tarafından vakfa ödenmektedir. Kiralama süresizdir; kiracının ölümünden sonra gayrimenkulü kullanma hakkı olanın mirasçısı yoksa kira işlemi sonlanmakta ve gayrimenkul boşaltılarak yeniden kiraya verilebilmektedir ki bu gayrimenkule “mahlul” denilmektedir. Vakfa ait bir gayrimenkul yasal olarak “mahlul” hale gelmedikçe kiracıdan geri istenilememektedir (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 57-58). Gayrimenkulü kiralayan kişi kullanım hakkını miras olarak devredebilmesi yanında yaşarken başkasına bedelli veya bedelsiz ferağ, yani devir hakkına dahi sahiptir (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 61).

“Müeccele” adı altında alınan yıllık küçük kira bedelinin amacı her ne kadar mülkiyetin vakfa ait olduğunun insanlar arasında kabul görmesi ve zaman aşımı

nedeniyle kiracının mülkiyet iddiasında bulunmaması olsa da (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 55), birkaç nesil sonra kiracılar vakfa ait gayrimenkulü adeta kendi mülkü olarak görmektedir. Özel mülk gibi kullanıcıya çok geniş haklar sağlayan icareteyn uygulaması ile “tedavülden kalkma”, “tutma”, “alım satımdan men edilme” anlamına gelen sözcük anlamıyla vakıf zihniyetinin özünde büyük bir değişiklik yapılmıştır. Bu yöntem suiistimalleri kolaylaştırmış, Osmanlı devlet ricalinin memuriyette elde ettikleri mülklerini sağlama bağlamayı ve nesillerinin geçimini güvenceye almayı mümkün kılmıştır (Kuran, 1986: 10). Mustafa Kami, yazdığı kitapçığın “Evkafta Suistimalin Nedenleri” başlıklı bölümüne icareteyn uygulamasını açıklamakla başlamaktadır (M. Kami, 1339: 15).

İslâm hukukçuları arasında tartışma konusu olan ve vakıf mallarının kötüye kullanılması nedeniyle benimsenmesinde güçlük çekilen bu yöntem ne zaman şer’i hukuka girmiştir? Vakıf hukukçuları icareteyn uygulamasının 1611 yılında başladığını belirtse de (Akgündüz, 2013: 456) Bülent Köprülü’nün yaptığı araştırmaya göre irade, ferman ve kararlarda hicri 1100 yıllarında yaygın olarak “icareteyn” sözcüğü geçmesine karşın, uygulamanın daha eski yıllarda başladığı Barbaros Hayrettin Paşa Vakfının Eylül 1534 (Hicri 941) tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Vakfiyede açıkça “icareteyn” yoluyla kiralanacağı belirtilmektedir (Köprülü, 1952: 223).¹⁹

¹⁹ Bülent Köprülü tarafından saptanan ve 1952 tarihli makalede yayınlanan bu bilgi Nazif Öztürk’ün 1983 tarihli “Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar” adlı kitabında da yer almakta ve ilk kez kendisi tarafından saptandığı belirtilmektedir (Öztürk, 1983a: 111). Aynı sayfada yer alan Molla Gürani Ahmet Şemseddin Efendiye ait çift kiralamanın caiz olduğuna dair fetva da Bülent Köprülü’nün makalesinde yer almasına karşın, Köprülü’den bahsedilmeden aktarılmaktadır. Yazarın

Kanuni döneminin ünlü İslâm hukukçusu Ebussud Efendi icareteyn usulüne karşı çıkmasına rağmen dönemin bazı hukukçuları bu yöntemi desteklemiş ve icareteyn resmileşmiştir. Bazı vakıf senetlerinde geçen “icare-i tavile” de icareteyn anlamına gelmektedir. Kınalızade Ali Çelebi tarafından 1565 yılında kaleme alınan risalede konunun hâkim ve müftünün takdirine bırakılması savunulmaktadır; Kınalızade risaleyi yazdığı esnada Şam kadısı iken risaleden sonra kazasker olmuştur. Kanunî'nin emriyle bir fetva dergisi oluşturan Saruhan Kadısı da icare-i tavilenin hâkim kararıyla hayata geçebileceğini savunmaktadır (Akgündüz, 2013: 458). Yaygınlaşan icareteyn sisteminin hukuki çerçevesi tam olarak 1643 yılında Şeyhülislam Zekeriyazade Yahya Efendi zamanında düzenlenmiş ve icareteyn yoluyla vakıf mülkü elinde bulunduranların erkek ve kız evlatlarına intikal hakkı gibi haklar da resmileşmiştir (Akgündüz, 2013: 460-461).

İslam ve Osmanlı hukukunda vakıf mülklerinin kısa süreli kiralanması kuralı bulunmaktayken neden icareteyn yöntemi geliştirildi? Ömer Hilmi Efendi'nin açıklamasına göre vakıf mallar kısa sürelerle kiralanır ve mülklerin bakım ve yenilenmeleri vakıf tarafından gerçekleştirilirdi. Ancak, Kanunî döneminde İstanbul, Rumeli ve Anadolu'nun bazı büyük kentlerinde önemli yangınlar çıkmış ve vakıf mülkleri tahrip olmuştur. Bunların onarımı büyük paraları gerektirdiğinden vakıfların mali güçleri onarım ve yenilemeye yetmemiştir. Kiracılar ise kısa süreli kiralamayla bu mülklerin onarımını üstlenmeye yanaşmamıştır. İşte bu nedenle, bu mülklerin yeniden imarı ve toplum yaşamına kazandırılması için icareteyn denilen süresiz kiralama yöntemi geliştirilmiştir (Ömer Hilmi Efendi, 1977: 54). İcareteynin

Bülent Köprülü'nün makalesinden habersiz olduğu da söylenemez; çünkü kitabın 113 üncü sayfasında makaleden başka bir nedenle söz edilmektedir.

dayanağı, Hanefî hukukunda benimsenen ve Mecelle'nin 21 inci maddesinde de yer alan “zaruretler ‘memnu’ olan şeyleri mübah kılar” hükmüdür (Köprülü, 1952: 215). Genel kanı bu yöntemin zamanla kötüye kullanılarak vakıflara zarar verdiği (M. Kami, 1339: 15-16; Akgündüz, 2013: 461; Öztürk, 1983a: 109-110). Bu uygulamanın kötüye kullanılacağı ve vakıf mülklerinin kısa süre içerisinde özel mülk haline dönüşeceği endişesiyle Ebussud Efendi dâhil birçok İslam hukukçusu karşı yönde görüş bildirmesine karşın icareteyn usulü önlenememiştir.

Kanunî döneminde birçok büyük kentte çıkan yangınlar gerçekten kaza ile mi yoksa vakıf malların yeni yöntemle kiralanması için özellikle mi çıkarılmıştır? Ya da o yıllarda yangının yaygınlaşmasının saptanabilen bir nedeni var mıdır? Bu soruların yanıtı belki mahkeme kararları veya diğer belgelerdeki ipuçlarından çıkarılabilir. Viyanalı gezgin Dernschwam İstanbul'da 1554 ve 1555 yıllarında çıkan büyük yangınların bir kısmının askerler tarafından özellikle çıkarıldığını öne sürmektedir (Dernschwam, 1992: 163-164). Bu yangınlar nedeniyle vakıfların büyük ölçekli onarım ihtiyacının doğduğu bu dönemde, belli ellerde de büyük ölçekli para sermayenin biriktiği bilinmektedir. Osmanlı toprak düzeninin dönüşümüne yol açan esas nedenlerden biri olan bu sermaye birikiminin, vakıf toprak ve mülklerinin kullanımında da icareteyn yöntemine yol açması uzak bir ihtimal değildir. Çünkü vakıflarda icareteyn sisteminin gelişmesiyle tımar topraklarda kaydı hayat şartlı malikâne sisteminin gelişmesi paralel olmuştur (Barnes, 1986: 141-142).

2.5.2.2. PARA VAKIFLARININ DİNSEL MEŞRUIYETİNİN KABULÜ

İslâm hukukunda para vakıflarının meşruiyetine ilişkin farklı görüşler bulunmaktaydı. Bu görüş farklılığı nedeniyle para vakıfları yaygınlaşmamıştı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Rumeli Kazaskeri Çivizade Muhyiddin Şeyh

Mehmet Efendi 1545 yılında para vakıflarını yasaklamış, ancak onun 1547 yılında ölümünden sonra konu ulema tarafından tekrar değerlendirilmiştir. Ulema pragmatik bir tutumla “İslâm toplumu için yararlı olan bir şeyin İslâm için de yararlı olacağı” görüşünü öne sürmüştür, Ebussuud Efendi de faizle borç para vermedikleri takdirde pek çok vakfın çökeceğini, bunun da İslâm toplumuna zarar vereceğini söylemiştir (Pamuk, 2005a: 37). Bu değerlendirmeler sonucunda para vakfı lehine fetva çıkarılmıştır. Kanuni'nin 1548 yılında kadınlara gönderdiği hükm-i şerifte yazıldığına göre, şeyhülislam Ebussud Efendi, emekli müftü Fenarizade Muhyiddin Efendi, dönemin Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, eski Anadolu Kazaskeri Mevlana Emir Mehmed ve İstanbul Kadısı Seyyid Muhyiddin'den oluşan altı yüksek ulema para vakıflarının geçerliliğini onaylamıştır. Hükm-i şerifte kadınlara, dirhem veya flori her ne cinsten olursa olsun para vakıflarının tescil edilmesi ve bir tür hile olan “muamele-i şeriyye” işleminin eksiksiz yapılması emredilmektedir (Gel, 2010: 187-189). Osmanlı Devletinin resmi mezhebi olan Hanefilikteki “zaruret haram olan şeyi helal kılar” ilkesi bu dönüşümün gerekçesi olmuş ve hileler yoluyla para vakıfları ve yüzde 15'i geçmeyen faiz oranı meşru hale getirilmiştir (Yediyıldız, 1984: 24). Para vakıflarında genellikle yüzde 10 veya 15 gibi bir oran uygulanmış ve kanun dışı yüksek oranlı faizciliğin önlenmesi de amaçlanmıştır (Özcan, 2008: 125).

Faiz yasağını aşmak için kullanılan yöntemlerden biri “muamele-i şeriyye” adıyla anılmaktadır. Muamele-i şeriyye usulünde vadeli olarak ödünç verilmekte ve ikinci bir işlem ile borç alan kişiye ait kuşak, kaftan, çuha gibi bir giyim eşyası vakıf tarafından satın alınmaktadır. Genellikle bir miktar çuhanın satılmış gösterilmesi nedeniyle “çuha bahası” deyimini kullanılmaktaydı. Yöntem şu şekilde uygulanmaktaydı: Vakfın mütevellisi borç alacak kişinin bir malını peşin para ile 100

kuruşa satın aldıktan sonra aynı malı bu kişiye 110 veya 115 kuruşa satıp o kişiyi belirli bir vade ile bu tutar üzerinden borçlandırır. Ödünç alınan 100 kuruşun karşılığı olan 10-15 kuruşun niteliği değiştirilerek ticaretten doğan “kâr” haline getirilmiş olurdu. Vade sonunda ise aynı mal yüzde 10 veya 15 fazlası ile tekrar borç alan kişiye satılırdı. Yapılan bu işlem kadiya tescil ettirilirdi (Çiftçi, 2001: 172).

İkinci bir usul gayrimenkul ipotekli kredi olarak değerlendirilebilecek “bey’i bi’l-istiglâl” denilen yöntemdir. Bu yöntemde paraya ihtiyacı olan kişi dükkân ve menzil gibi varlıklardan oluşan kendi gayrimenkulünü, borç alacağı vakfa, kendisine tekrar kiralaması şartıyla satmaktadır. Borçlu kişi sattığı mülkün parasıyla nakit ihtiyacını giderirken, vakfa belirlenen miktarda kira ödeyerek bu mülkün kullanım hakkını da devam ettirmektedir. Ödenen kira miktarı alınan borcun faizini karşılamakta ve taraflar arasında belirlenen süre sonunda, borçlu vakfa sattığı gayrimenkülü geri almaktadır. (Çiftçi, 2004: 85; Özcan, 2008: 126).

Para vakıflarının İslâm hukukuna uygun hale getirilmesinin nedeni on altıncı yüzyılda yaşanan ekonomik gelişmeler ve faizciliğin yaygınlaşmasıdır. Devletin yeni vergiler ve salgunlar ile köylülerden para toplanması ve köylüyü faizcilerden para almak zorunda bırakması faiz oranlarının yüzde 30-60 civarına yükselmesine neden olmuştur (Barkan, 1993: 38). Bunun sonucunda Şeyhülislam Ebusuut Efendi para vakıflarının meşru olduğu fetvasını vermiş ve zaten mevcut olan para vakıfları hızla yaygınlaşmıştır. Özellikle sanayi ve ticaretin gelişkin olduğu Bursa kentinde faizle ödünç para veren vakıflar yaygındır (Çağatay, 1971: 51; Çiftçi, 2001: 178-244).

1560-1561 yılında, Bursa şehrinde mevcut “amme vakıflarının”²⁰ yönetiminde gayrimenkul mallardan başka faizle işletilmek üzere 3.349.046 akçe vardır ve bu paraların işletilmesi ile 333.119 akçe faiz sağlanmıştır. Aynı vakıfların gayrimenkullerden elde ettiği yıllık kira geliri ise 547.734 akçedir. Bursa şehri dışında kalan ve bu sancağa bağlı 25 kasaba ve köyde 609 para vakfı mevcuttur; vakfedilen paraların faizi ile 50 yıl içerisinde para vakfı sayısı 14,5 defa ve sermayeleri ise dört defa artmıştır. Böylece 1580’li yıllarda bu vakıfların faizle işlettiği sermaye tutarı 2.716.480 akçeye ulaşmıştır (Barkan, 1993: 34-35).

2.5.2.3. İRSADİ VAKIF TOPRAKLARIN MİRİ ARAZİYE KATILMASINA SON VERİLMESİ

Vakıflarla ilgili diğer bir gelişme ise irsadi vakıfların iptaline ilişkin teklifin Kanuni Sultan Süleyman tarafından reddedilmesidir. Fatih Sultan Mehmet’in vakıf arazilerini miri araziye katması vakfın “güvenli özel mülk olmasına” darbe vurmuş ve vakıf kurucuları bu uygulamadan kaygı duymuştu. Fatih Sultan Mehmet’in uygulamasından esinlenen Kanuni’nin bazı vezirleri, ordunun para ihtiyacı nedeniyle Mısır’daki irsadi vakıfların fazla olduğunu ve bunların iptal edilmesini önermişti. Kanuni, İslam’daki dört mezhepten herhangi birinin irsadi vakfı şeriata uygun görmesi halinde vakıfları iptal etmeyeceğini bildirmişti. Bu amaçla hazırlanan risalelerden biri ilginçtir. Şafi hukukçu El Gayti tarafından hazırlanan risale Akgündüz tarafından *Vakıflar Dergisi*’nin 21.sayısında yayınlanmıştır (Akgündüz, 1990: 5-13).

²⁰ Barkan “amme vakıfları” ifadesini bugün anladığımız anlamda kamu/devlet vakıfları değil, sultan ve büyük vezirlere ait vakıflardan ayrı olarak kaydedilmekte olan ve halk arasından yetişmiş kimseler tarafından kurulmuş bulunan vakıflar anlamında kullanmaktadır (Barkan, 1993: 34).

El Gayti risalesine Hz. Muhammed'in bir hadisi ile başlamaktadır. Buna göre, "Allah kullarının elinden alarak ilmi ortadan kaldırmaz; ancak âlimleri ortadan kaldırarak ilmi de yok eder. Hiç âlim kalmayınca da insanlar cahilleri kendilerine baş tacı yaparlar; sorulan sorulara bilmeden fetva verirler; hem kendilerini saptırırlar, hem de başkalarını saptırırlar" (Akgündüz, 1990: 9). El Gayti ulemanın önemini böylece ortaya koyduktan sonra, 1382'de Sultan Berkuk'un bazı vakıfları iptal etmek istemesi üzerine Şafii Mezhebinden Şeyh Siracuddin Bulkini, Hanefi Mezhebinden Şeyh Ekmelüddin El Baberti ve Şeyh Ziyauddin El Kuraşi'nin karşı çıktığını belirtmektedir. Öyle ki Şeyh Ekmelüddin'in "eğer ilim adamlarının rızıklarını kesmek istiyorsanız, o halde onlara Firavun'un putlara hizmet edenlere verdiği maaş kadar, hatta yarısı kadar maaş veriniz" dediği aktarılmaktadır (Akgündüz, 1990: 11). Bu açıklama ulema ile vakıf ilişkisini en öz haliyle ortaya koymaktadır.

Risalede, medreseler, hastaneler ve diğer hayır kurumlarının beytülmalden tahsis edilen vakıflar ile yapılmasına Eyyubi Hükümdarı âdil Nureddin Eş Şehid döneminde başladığı, hükümdara bazı vakıfların iptal edilmesi ve gelirlerinin cihad ve askeri masraflar için kullanılmasını teklif edildiğinde Nureddin Eş Şehid'in buna şiddetle karşı çıktığı uzun uzun anlatılmaktadır. Teklife öfkelenen hükümdarın "Vallahi ben onların yüzü suyu hürmetine zafer ümit ediyorum. Siz içinizdeki zayıflar hürmetine rızıklandırılıyorsunuz. Ben döşeğimde uyurken hedefi şaşmayan oklarla benim yerime savaşan bir grubun tahsisatını kesip de, sadece beni gördüğü zaman bazen isabet eden, bazen hedefi şaşan oklarla savaşan bir gruba nasıl onların haklarını vereyim? Sonra bunların beytülmalden payları vardır; paylarını veriyorum; istihkaklarını nasıl kesebilirim?" dediği aktarılır (Akgündüz, 1990: 9-10).

Böylece Kanunî öncesindeki güçlü hükümdarlar tarafından uygulanan “vakıf toprakların miri araziye katılması” dönemi kapanmıştır. Kanuni'nin eşi Hürrem ve damadı Rüstem Paşa olmak üzere o dönemde çok sayıda rical tarafından vakıf kurulmuştur. Koçi Bey tarafından 1631 yılında yazılan risalede belirtildiği üzere, bu vakıflar o dönem geçerli şer'î hükümlere hiçbir şekilde dayanmayan mirî arazi temlikleriyle vücut bulmuştur. El Gayti'nin risalesine karşı Koçi Bey risalesi iki yüzyıl önceye gidilerek tüm vakıfların incelenmesini ve dine uygun olmayanların kılıç ehline dağıtılmasını önermektedir.

“Gazi Evrenos Bey, Turhan Bey, Mihaloğlu ve diğer Allah yolunda savaşan beyler ve gaziler tarafından yapılan bu tür vakıfları din imamları uygun görmüşlerdir. Bunlardan başkası kanuna uygun değildir... İki yüzyıldan beri mülk olarak verilmiş ve vakıf olan köyler, hak ve adalet üzere yoklanıp, kanuna uygun olan mülkler ve vakıf köyleri olduğu gibi bırakılmalıdır. Dine uygun olmayıp aslında devlet hazinesine ait olan vakıfların ulufeli kul topluluğuna dağıtılıp nice bin kılıç tımar ortaya çıkmasına padişah hazretleri gayret buyursun” (Koçi Bey, 2011: 90-91).

El Gayti'nin Kanuni'ye hazırladığı risalede verilen örneklerde dikkati çeken bir konu da vakıfların, orta çağ boyunca ulema ve kılıç ehli arasında bir çıkar-mülk kavgası nedeni olmasıdır. Kılıç ehli daima vakıflara karşı çıkmakta ve vakıf toprakların miri araziye dâhil edilmesini, gelirinin de savaş için harcanmasını istemektedir. Ulema ise vakıfların yaygınlaşmasından yanadır. Vakıflar yoluyla kendi zümrelerinin payını artırmak peşindedir. Risalede verilen örneklerle, hükümdarların halkın “rızasını” alması için ulemanın “dini” telkinlerine gereksinimi öne sürülmektedir. Seyfiye ve ulema arasındaki bu mücadele 1656 yılında kurulan Bâbîâlî'nin on dokuzuncu yüzyılda güçlü bir bürokratik örgütlenme haline dönüşmesine dek devam edecektir. Seyfiye ve ulema kliklerinin etkinliği yerini

kalemiye-bürokratlar sınıfına bırakacak ve bu sınıf vakıf sisteminin dönüşümünü gerektiren modernleşme sürecinin de yürütücüsü olacaktır (Mardin, 2013: 177; Reyhan, 1998: 15). Sadrazam ve şeyhülislamın eşit ağırlıkta olduğu Bâbiâli'de zamanla şeyhülislamın önemi azalacaktır.

2.5.3. AİLE VAKIFLARI MİRAS HUKUKU VE MÜSADEREYE KARŞI VAKIF KURMA EĞİLİMİ

Aile vakıflarının gelişiminde, miras hukukunun dağıtıcı etkisinin bertaraf edilmesi ile devletin müsadere eğilimlerine karşı toprak malikânelere sahip sınıfın mülkünü aile içinde ve bütünlüğünü koruyarak sürdürülmesi amacı öne çıkmaktadır. Aynı zamanda İslam miras hukukuna göre kız ve erkek evlat arasındaki paylaşım koşullarının da aşılması amaçlanmıştır. Klasik dönem Osmanlı aile vakıflarını inceleyen Barkan ve Ayverdi, örneklerin çoğunda vakıf koşullarının İslam miras hukukunun herhangi bir uygulamasını sınırlamaya veya değiştirmeye dönük olduğunu saptamıştır. Vakfiyeye yazdırdıkları şartlarla vakfin kurucusu, bazı mirasçılardan mal kaçırmakta ve malların gelirlerini kendi ölümünden sonra da şer'i hükümler yerine kendi istediği şekilde dağılmasını sağlamaktadır. Vakfiyelerdeki hayır amacı ise çok uzak bir gelecek için, genellikle neslin son bulmasından sonrası için öngörülmüştür (Barkan, Ayverdi, 1970: XXV; Barkan, 1993: 43).

Evlatlık vakıfların kaynağı da çoğunlukla temlikname ile elde edilen mülklerden oluşmaktadır. Bazı yazarlar Ortadoğu devletlerinde büyük servetin yolunun devletten geçtiği ve karun kadar serveti olan paşaların bir kuruşsuz çocuk olarak saraya girdikten sonra büyük paralara sahip olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devletinde Rüstem Paşa, Koca Sinan Paşa, Nasuh Paşa gibi büyük

vakıfların kurucuları, sahip oldukları mal varlığını görev yaptığı dönemde edinmiştir (İpşirli, 2004: 75). “Ehl-i örf” veya “ümera” denilen yönetici sınıfı oluşturan grubun asalet ve servetleri kendileriyle başlamaktadır, öncesi yoktur (Yüksel, 1990: 33).

Hüseyin Hatemi, vakıf sisteminin müsadere ve mülkiyeti parçalayıcı İslam miras hukukuna karşı geliştirilmesini İslamın ikinci yüzyılına dayandırmaktadır. Hz. Ali, devlet reisi sıfatıyla yaptığı kamu hukuku tahsislerini kendisinden sonra da korumaya almak için “sadaka-i mevkufe” olarak adlandırmış ve bu uygulama Osmanlı Devleti’ndeki irsad kabilinden vakıfların esasını oluşturmuştur (Hatemi, 1985: 1658). Hatemi, bu uygulamanın Muaviye döneminde özünden saptırıldığı ve İslamiyetin getirdiği yeni miras hukukunun aşılmasının bir yolu olarak kullanılmaya başlandığını belirtmektedir. Bu uygulama, İslam miras hukukunun servetin bir ailede birikmesini imkânsız kılan “devrim” niteliğindeki kurallarının bir “karşı-devrim” ile aşılması anlamına gelmekteydi. Çünkü İslam miras hukuku, bir ölüm halinde servetin geniş bir mirasçı zümresi arasında parçalanmasına neden oluyordu:

“Şu halde İslam hukuku kurallarının saptırılmasından ve özellikle kamu malı sayılması gereken toprakların özel mülkiyete aktarılması yollarının bulunmasından sonra; aşırı ve göze batan servet yığınlarının iki yönden bir korumaya ihtiyaçları vardı: Bu koruma bir yandan Halife-Sultan’ın müsadere yetkisine, bir yandan da bunca tehlikeyi göze alarak yığılan servetin bir aile içinde ve özellikle büyük erkek evlat elinde kalarak nesiller boyu o aileye nüfuz ve kudret imkânı sağlanmasını önleyen İslam miras hukuku kurallarına karşı olmalıydı. Bu nedenle “sadaka-i mevkufe” kavramı zorlandı ve evlat lehine vakıflar (zürri vakıflar) da bu kavramın içine alındı” (Hatemi, 1985: 1660).

Osmanlı Devleti’nde özel mülkiyetin kamu mülkiyetini aşındırdığı ve yerel güçlerin egemen hale geldiği on yedinci yüzyıldan itibaren vakıf kurumunun genişlemesinin çok önemli bir nedeni, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi,

müsadere uygulamalarıdır. İbni Haldun'un Mısır'daki artan vakıflaşmayı müsadere korkusuna bağlaması gibi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki vakıfların cüz'i hayri nitelikleri olsa da temelde aile vakfı olması, bu yüzyıllarda vakıflaşmanın artmasında müsadere korkusunun etkisini göstermektedir.

“Reformlar gerçekleşmeden önce üst düzey bir yetkilinin Pertev'in ve ondan önce yaşamış benzerlerinin kaderinden kaçabilmek için yapabileceği çok fazla şey yoktu. Böyle bir konuma sahip bir kişi sahip olduğu mülkün bir bölümünü "aile evkafı" olarak bilinen dini vakıflar (evkaf) sistemini suistimal etmek yoluyla koruyabilmekteydi. Bu yolla devredilen mülkler prensip itibariyle, devletin erişemeyeceği bir konuma sahip olurken, gelirlerin önemli bir bölümü ya da tamamı "mütevelli" statüsüne sahip olan aile üyelerinin kullanımında kalıyordu” (Findley, 2014: 121).

Müsadere, İslam ülkelerinde Abbasilerden beri uygulanan ve Eyyubiler ve Selçuklular gibi Osmanlı Devleti'nde de uygulanan bir yöntemdi. Anlamı, siyaseten katledilen veya azledilen devlet görevlilerinin gayri meşru olarak edindiği değerlendirilen servetine devletçe el konulmasıdır (Yüksel, 1992: 400). Müsadere bazı durumlarda iktidar için tehdit olarak görülenlere verilen bir cezaydı (Günay Alkan, 2012: 793; Karataş, 2006: 228). Abbasiler döneminde müsadere uygulaması o kadar olağan hale gelmişti ki merkezi yönetim içerisinde bir “müsadere bürosu” bulunmaktaydı (Yüksel, 1992: 400). Üstelik daha önce müsadereye tabi tutulan bir kişi sonradan yine önemli görevlere atanabilmekteydi (Baysun, 1982: 669)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren müsadere uygulamaları görülmektedir. Bu nedenle, yönetici sınıf mallarının müsadere konusunda büyük endişeler taşımıştır. “Müsadere önceleri devlet malını zimmetine geçirenler ve asiler hakkında uygulanmıştır” (Baysun, 1982: 669) denilmesine karşın devletin kuruluş yıllarından beri keyfi uygulamalara rastlanmaktadır. Neşri'nin *Cihannüma* adlı

yapıtında Musa Çelebi'nin Rumeli beylerinin bazılarını öldürüp mallarına el koyması, zengin bey ve paşaları görünce “flori kokar” demesi ve talepte bulunması anlatılmaktadır (Baysun, 1982: 670). Yıldırım Beyazıt, hem vakıflarda hem de aristokratların elinde bulunan geniş arazileri müsadere yoluyla miri arazi haline getirerek merkezi otorite aleyhine bozulan dengeyi değiştirmiş, ancak fetret devri merkezileşme politikasına ara verilmesine neden olmuştur (Duş, 1999: 193). Fatih'in Çandarlı Halil Paşa'yı öldürtmesinin ardından mallarının müsadere edilmesi ya da Yavuz Sultan Selim'in İran ile ticaret yasağına uymayanların mallarına el koydurması gibi (Baysun, 1982: 670) müsadere uygulamaları ise merkezi yönetime karşı gelenlere uygulanan yaptırım niteliğindedir. Gerek kuruluş yıllarında ve gerekse on altıncı yüzyıldan sonra görülen merkez kaç güçlerin gelişmesine karşı merkezi yönetim sık sık müsadereye başvurmuştur. Aile vakıfları da kısmen bunun bertarafını amaçlamaktadır.

“Aristokrasi, temlikname ile elde ettiği veya sahip olduğu özel mülk arazisini, kendi neslinin elinde arazi bütünlüğünü muhafaza ederek ailesinin şeref ve varlığını idame ettirmek, şer'i miras hukukuyla parçalanmasını engellemek ve en önemlisi devletin müsaderesinden kurtarmak amacıyla, üstelik evlatlarına daimi gelir temin etmek düşüncesiyle evlatlık vakıflar haline dönüştürüyordu” (Duş, 1999:192).

Osmanlı Devleti'nde müsadere başlangıçta keyfi uygulanmasına karşın kural olarak mirî maldan aşırıldığı düşünülen servete el konulması şeklinde uygulanmaktaydı; daha sonra mirî ile ilgisi olsun olmasın, mal sahibi bir devlet hizmetinde bulunsun veya bulunmasın zenginlerden biri öldüğünde uygulanmaya başlanmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 284). Mustafa Nuri Paşa gibi Cevdet Baysun da müsaderenin önceleri cezai mahiyette uygulanmasına karşın, hazine açıkları ortaya çıktıkça suistimal edilen bir yöntem olduğunu belirtmektedir (Baysun, 1982:

669). Yavuz Cezar ve Mehmet Genç ise uygulamanın keyfi olmadığını ve müsadere yapılabilmesinin “bir yolla devlet ile işi olma koşuluna bağlandığını” vurgulamaktadır (Günay Alkan, 2012: 799).

Özellikle on yedinci yüzyıldan itibaren müsadere uygulamaları genişletilmiştir. IV. Murat’ın yoğun olarak müsadereye başvurduğu belirtilir. Müsaderenin “keyfilğine” ilişkin olarak Sultan İbrahim döneminin gözdesi Cinci Hoca’nın IV. Mehmet’in cülusunda kendisinden istenilen 200 kese akçeyi vermediğinden hapsedildiği ve mal varlığının müsadere edildiği örneği verilmektedir (Yüksel, 1992: 403). Ancak tezin önceki bölümünde açıklandığı üzere, Barkan sultanların mirî arazileri şeriata aykırı temlik ettikleri hususunu Cinci Hoca’ya verilen temliknameyle örneklendirmektedir. İncalcık da Cinci Hoca’nın rüşvetle büyük bir servet yığdığını, vakıflardan günde 500 akçe maaşı olduğunu, hazine için istenilen 200 kese (1.000.000) akçe yardımı vermemesi üzerine müsadereye uğradığını ve 30 milyon akçe olan servetinin kullara cülus bahşisi olarak dağıtıldığını ve vakıflardan aldığı tahsisatın hazineye alındığını yazmaktadır (İncalcık, 2014: 251).

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin mali bunalıma girmesi nedeniyle müsadere uygulamalarının genişletildiği genel olarak kabul edilmektedir. Daha da önemlisi, devletin ordunun ihtiyaçları için zaman zaman zenginliği göze batan mukataa işletmecileri/âyanlar ve sarraflardan borç istemesi nedeniyle kimin mal varlığının öldükten sonra müsadereye tabi olacağını hem yerel görevliler hem de merkezi yönetim biliyor ve takip ediyordu. Mal varlığına sahip kişiler de bu durumdan haberdardı ve dolayısıyla önceden tedbir alıyorlardı (Günay Alkan, 2012: 811). Ulemanın koruması altında olduğundan, vakıf kurmak bu tedbirlerin en sağlamıydı.

On sekizinci yüzyıl vakıflarını inceleyen Yediyıldız vakıf gayrimenkulların büyük çoğunluğunun padişahın temliknameleri ile elde edilenlerden oluştuğunu saptamıştır (Yediyıldız, 2003: 129). Dolayısıyla 1528 yılında yüzde 87'si mirîye ait olan toprakların önemli kısmının bu tür temlik ve dirliklerin sepetlenmesi gibi yollarla özel mülk haline geldiği, özellikle on yedinci yüzyıldan sonra yeni fetihler olmadığından temliklerin “yeni edinilen toprakların savaşta katkıları olan kişilere temliki” ile ilgisi olmadığı açıktır.

Devlet memuriyeti yapmayan kişilerin mallarının müsadere edilmesi özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmıştır (Yüksel, 1992: 402-403). Bunun en önemli nedeni mukataa işletmeciliğinin servet oluşturmanın en önemli kaynağı haline gelmesidir (Günay Alkan, 2012: 796). 1758 yılında tüm Haremeyn Muhasebesine bağlı vakıfların iltizam işlemlerinin merkezden verilmesi sonucunda vakıf gelirinin yükselmiş olması, yerel vakıf görevlilerinin yolsuzluklarını ve mukataa işletmecilerinin kamusal kaynaklarla nasıl servet sahibi olduğunu kanıtlamaktadır (Güran, 2006: 62). 1770-1800 yılları arasında Bursa’da malları müsadere edilen 7 kişiden 5’i askeri sınıftan diğer ikisi ise mukataa işletmecisidir (Günay Alkan, 2012: 797). Tüccarlar ve sarraflar ise “servetlerinin kaynağında devlet malı olması” gerekçesiyle müsadereye uğramıştır (Günay Alkan, 2012: 795). On sekizinci yüzyıl boyunca memurları ilgilendiren 1033 müsadere gerçekleştirildiği saptanmıştır (Göçek, 1999: 130).

Devlet özel mülkleri müsadere ederken vakıf mallarına dokunmamaktadır. Bunun nedeni vakıf hukuku ve ulema zümresinin gücüdür. Adli, dini, eğitim ve bir kısım idari hizmetleri ulema sınıfının görmesi nedeniyle vakıf kaynakları önemli ölçüde ulema tarafından kullanılmıştır. Öyle ki vakıftan eğitim veya dini hizmetler

yoluyla ücret alan personelin on yedinci yüzyılda yüzde 87'si ve on sekizinci yüzyılda yüzde 82'si ulema sınıfındandır (Yüksel, 1992: 411).

Şam Valisi Süleyman Paşa 1744 yılında azil ve katledildiğinde 1735-1736 ile 1737-1738'de kurduğu üç vakfı bulunmaktaydı. Birinci vakıf hayri amaçlı iken diğer iki vakıf yarı hayri yarı aile vakfı niteliğindedir. Süleyman Paşa'nın ikinci vakfı çok büyük gelirine karşın yıllık 60 kuruş hayır şartı içermekteydi. Görevinden azledilmesinden sonra eşleri de işkenceden geçirilerek tüm mal varlığına el konulmuş, ama bu üç vakfa ait 112 kalem çok verimli gayrimenkule dokunulmamıştır. Bu vakıflar yoluyla, Süleyman Paşa varislerine müsadereden masun bir gelir bırakabilmiştir (Yüksel, 1992: 412-423).

Bursa'da Cizyedarzade Hacı Hüseyin Ağa'nın 1783'te ölümünden sonra mallarının müsaderesine karar verilmiş ve bir kısım mal varlığı mirîye aktarılmıştır. Ancak, ailenin eski gücünü koruduğu, çünkü Hacı Hüseyin Ağa'nın 1760 yılında yarı hayır amaçlı bir aile vakfı kurduğu, bir zaviye ve kütüphane yaptırdığı, 1776 ve 1782 yıllarında da ek vakıflar kurduğu ve paraların bir kısmını bu vakıflara aktardığı anlaşılmıştır. Vakfa aktarılan nakit paranın dışında bahçe, tuzla, dükkân ve kiralık ev olmak üzere 76 parça gayrimenkul vakfedilmiştir. Vakfiyede, vakfın yönetim ve denetimi de dâhil olmak üzere tüm görevlerini üzerine aldığından, bu görevler için ödenen ücretlerin de kendisi ve ölünce çocuklarına ödenmesini, gelir fazlalarının da aileye aktarılmasını şart koşmuştur. Müsadere edilen 150 bin kuruşun, vakıflara aktarılan bu gayrimenkul ve paralar yanında çok küçük kaldığı anlaşılmaktadır (Günay Alkan, 2012: 810).

Vakıf kurumunun yaygınlaşması ile müsadere ilişkisi on yedinci ve on sekizinci yüzyıl vakıflarının niteliklerinden de açıkça görülmektedir. On yedinci yüzyılda kurulan vakıfların yüzde 33'ü aile vakfı ve yüzde 43'ü yarı hayır yarı aile vakfı niteliğindedir. Yarı hayır ve yarı aile vakıflarının ise çok küçük bir geliri hayır işlerine ve gelirinin büyük kısmını aile bireylerine tahsis edilmiştir. Bunun için vakfiyelerde kullanılan ibare “galle fazlası evlada” ifadesidir. Kurulan vakıfların yüzde 76'sı temelde aile vakfı niteliğindedir. On sekizinci yüzyılda kurulan vakıfların ise yüzde 7'si aile ve yüzde 75'i yarı hayır ve yarı aile vakfı niteliğindedir. Dolayısıyla aile vakfı oranı yüzde 82'ye yükselmiştir (Yüksel, 1992: 409). Özetle, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, verimli devlet arazileri ve mezralar devlet hazinesi zararına, gittikçe güçlenen âyan ailelerinin önce mülkü ve daha sonra vakfına dönüştürülmüş, kurulan vakıfların yönetim ve diğer tüm görevleri kurucusunun kendisi ve yakınlarına şart kılınmıştır. Kurulan bu vakıflar için bazen ikna ve bazen de zorlayarak İstanbul'dan berat edinilmiştir (İpşirli, 1990: 50).

On dokuzuncu yüzyılda kurulan vakıfların niteliği müsaderenin vakıf kuruluşunda ne denli önemli olduğunun bir başka göstergesidir. Bu yüzyılda büyük mal varlığına dayalı vakıfların kurulmadığı görülmektedir. Kurulan vakıfların özelliklerini sıralarsak; askeri yani yönetici sınıftan çok diğer tebaa tarafından kurulması, büyük çaplı yeni vakıfların kurulmaması, daha çok mevcut bir vakfın bakımsız kalmış dini ve hayri binalarının bakım ve onarımına dönük olması ve büyük çoğunluğunun para vakfı niteliğini taşımasıdır (Öztürk, 1995a: 31-48). Bu yüzyılda devletin yeni toprak kazanmak yerine toprak kaybetmesi ve padişahın “temlik” yetkisini yerli-yersiz kullanarak vakıflara büyük araziler tahsis etmemesi büyük arazi vakıflarının kurulmasını önlemiştir. Bundan da önemlisi II. Mahmut'un

müsadere uygulamalarına son vermesiyle özel mülkiyete güvence sağlanması büyük mal varlığı olan kişilerin bu varlıkları vakfa dönüştürme gereksinimini ortadan kaldırmıştır.

Özetle, evlatlık vakıflar, müsadereye karşı ve ailenin toprak bütünlüğünün devamı amacıyla “vâkıfın şartı şeriatın nassı gibidir” ve “vakfedilen mal ebedi olarak Allah’ın malı hükmündedir” kurallarına dayanılarak “dinîleştirilmiş” tedbir ve bir tür sigorta olarak (Hatemi, 1969: 133-134) toprak aristokrasisi tarafından geliştirilmiştir.

2.6. NEZARETİN KURULUŞUNDAN ÖNCE VAKIFLARIN YÖNETİM VE DENETİMİ

Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kuruluşuna giden nezaretler yapısının ne şekilde olduğu Köprülü’nün makalesi dışındaki tüm kaynaklarda İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) ve Hüsameddin Hüseyin’in hazırlamış olduğu *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzarın Hal Teracim-i Ahvali* başlıklı çalışmasına dayanmaktadır. Bu çalışmanın 1335 tarihli Osmanlıca bir basımı bulunmaktadır; Türkçe çevirisi Nazif Öztürk tarafından yapılarak Vakıflar Dergisi’nin 15-19.sayısında yayınlanmıştır. Tezde 1335 tarihli Osmanlıca basımından yararlanılmıştır. Lütfi Tarihi’nde de Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kurulması ile ilgili bölüme ek olarak nezaret öncesi vakıfların yönetiminden kısaca söz edilmektedir (Lütfi, 1999a: 150-151).

Vakıf kuruluşunun yaygınlaştığı Emeviler, Abbasiler, Fatımiler vb. tüm devletlerde vakıfların devlet tarafından denetimi öngörülmüş ve bunun için çeşitli birimler kurulmuştur (Yediyıldız, 2012: 484). Çünkü İslam anlayışına göre hükümdarın “emirü’l-mü’min” olmak sıfatı ile geniş bir denetim ve gözetim hakkı vardır (Köprülü, 2005: 314). Maverdi *Ahkamü’s Sultaniye* adlı yapıtında “vakfiye

koşullarının korunması, gelirlerin tahsili ve giderlerin ödenmesi kadı tarafından denetlenmelidir” demektedir. Ancak kadının denetimi yeterli görülmemekte, bizzat hükümdarın teftiş ve kontrol ile meşgul olması istenilmektedir (Köprülü, 2005: 315). Yukarıda sayılan devletlerde denetim işleri *Divan-ı Mezalim* tarafından yürütülmüştür. Kişilerin kurmuş olduğu vakıflarda bu denetim yalnız şikayet üzerine yapılmakta iken kamusal vakıflarda şikayet olmasa da denetim yapılmaktaydı (Köprülü, 2005: 315).

Harzemşahlarda mütevellisi bulunan vakıfların denetimi baş kadı tarafından yapılmaktaydı. Baş kadı bu görevi emri altındaki naibler, amiller, mütevelliler ve müşrifler eliyle gerçekleştirmekteydi (Köprülü, 2005: 317).

2.6.1. KURULUŞ DÖNEMİNDE VAKIFLARIN DENETİMİ

Vakıfların devlet görevlileri tarafından denetlenmesi geleneği Selçuklular, İlhanlılar ve diğer beylikler tarafından sürdürülmüş ve Osmanlı Devleti’ne geçmiştir. Sayılan bu devlet ve beyliklerde hükümdar vakıflarına vezirlerin nezaret etmesi, diğer özel vakıfların kadılar tarafından denetlenmesi ve zaman zaman bölgesel denetim için merkezden müfettiş gönderilmesi uygulamaları görülmektedir. I. Mehmed zamanında, 1410 yılında “hakim’ül hükkam” unvanıyla bir baş kadı atanmış ve bütün vakıfları denetleme görevi verilmiştir (Köprülü, 2005: 324-325; Akgündüz, 2013: 363). Kadıların hem vakfın kuruluşunda vakfiyelerin incelenerek onaylanması aşamasında hem de sonraki işlemlerinin vakfiyeye uygun olup olmadığı konusunda sürekli bir denetim yetkisi vardı. Hatta uzun vadeli kiralama gibi bazı işlemler kadının onayı ile gerçekleşebiliyordu. Kadılar, vakfın mal varlığının tehlikede olması halinde vakfiyeye zıt tedbirler dahi alabiliyordu (Yediyıldız, 2003: 187). Bazı kadılar yalnızca vakıf işlemlerine bakıyorlardı ve bunlara müfettiş kadı denilmekteydi.

Bunların üçü İstanbul, biri Edirne ve biri Bursa'da görev yapmaktaydı (Öztürk, 1995a: 66).

Vakfiyelere göre, bazı vakıfların nezareti darüssade (kızlar) ağasına, bazılarının nezareti şeyhülislama veya İstanbul kadısı gibi devlet ricaline bırakılırdı (Köprülü, 2005: 324-325). Genel bir eğilim olarak padişahlar, sultanlar, hatunlar, sadrazamlar ve saray mensupları kendi vakıflarının denetimini darüssade ağalarına, ulema, kadı ve müftüler ise şeyhülislama bırakmıştır (Yediyıldız, 2003: 190).

2.6.2. 1826 YILI İTİBARIYLA MEVCUT NEZARETLER

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşundan önce vakfiyelerdeki hükümler uyarınca on iki ayrı nezaret birimi bulunmaktaydı. Bunlar Haremeyn, sadriâli, şeyhülislam, darphane, İstanbul kadıları ve bazı saray görevlileri nezaretidir (Lütfi, 1999a: 150-151). Bu nezaretlere bağlı vakıfların yönetim ve denetimi zaman içerisinde reformlarla dönüşüme uğramıştır. Bu bağımsız nezaretler 1826 yılına dek vakıfların yönetim ve denetimine devam etmiştir (Barnes, 1986: 150). Darphane nezaretindeki vakıflarla ilk nüvesi oluşturulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti zamanla diğer nezaretlerin denetimindeki vakıfları da bünyesine katmıştır.

2.6.2.1. SADRIÂLİ NEZARETİ

Sadriâli nezareti yönetim ve denetimi sadrazamlara şart koşulmuş vakıfların genel yönetimidir. Fâtih İstanbul'da kurduğu ve büyük malvarlığı ve geliri bulunan vakıflarının nezaretini 1464 yılında sadrazam Sinan Paşa'ya vermiş ve bu tarihte sadriâli nezaretini kurmuştur. Sinan Paşa'dan sonra bu vakıflarının yönetim ve denetimini Sadrazam İshak Paşa'ya bırakmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 12). Fatih diğer vakıfların denetimini de her il için atadığı evkaf müfettişine, genel nezaret

görevlerini de kazaskerlere bırakmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 13). Bu nezaretin işlemlerini fiilen reisülküttaplar yerine getirmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 13). Osmanlı merkez teşkilatında yer alan küçük evkaf kalemi sadrazamın nezareti altındaki sadaka tevliyetleri de denilen küçük vakıfların tevliyet kayıtlarını tutardı (Uzunçarşılı, 1988: 358). Fatih Sultan Mehmed, Sultan Süleyman, Sultan Selim vakıfları ile mülhakatının (eklentilerinin) yönetimi sadrali nezareti altındaydı ve vezir müfettişi bu vakıf meselelerini yönetiyordu (Lütfi, 1999a: 151; Barnes, 1986: 150). On sekizinci yüzyılda kurulan ve vakfiyesi incelenen 330 vakıftan altısının vakfiyesinde sadrazamın nezareti öngörülmüştür (Yediyıldız, 2003: 188).

2.6.2.2. ŞEYHÜLİSLAM NEZARETİ

II. Bayezit, İstanbul ve diğer yerlerde kurmuş olduğu vakıflarının denetimini 1506 yılında şeyhülislama bırakmakla şeyhülislam nezaretini başlatmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 13). Tüm ulema ve meşihat tarafından kurulan vakıflar şeyhülislam nezaretine bırakıldığı için zamanla denetlenecek vakıfların sayısı artmış ve bu vakıfların yönetim ve denetimlerini fiilen tezkireciler yerine getirmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 13). Vakıf sayısının artması şeyhülislamın etkisinin de artması anlamına gelmekteydi. 1826 yılı itibariyle Sultan II. Bayezit ve Sultan Ahmet vakıfları ile mülhakatı yanında, yönetimi İstanbul müftüsüne bırakılan vakıflar da şeyhülislam nezareti altındaydı (Lütfi, 1999a: 151; İbnülemin-Hüseyin, 1335: 13; Barnes, 1986: 150). Sultan Bayezit imaretindeki bürodan yönetilen bu vakıfların yönetim ve denetimi II. Mahmut döneminde şeyhülislam nezaretinden alınmıştır. On sekizinci yüzyılda kurulan ve vakfiyesi incelenen 330 vakıftan on dokuzunun nezareti şeyhülislama ve on üçünün nezareti ulema sınıfından farklı unvanlardaki kişilere bırakılmıştır (Yediyıldız, 2003: 188).

2.6.2.3. EVKAF-I HAREMEYN NEZARETİ (DARÜSSADE AĞASI NEZARETİ)

Evkaf-ı Haremeyn Nezaretinin nüvesi darüssaade ağası nezaretidir. Adı Haremeyn vakıflarının nezareti ile sınırlı olduğu izlenimi yaratsa da Nezaret Mekke ve Medine yoksullarına yardım için kurulan vakıflar dışındaki padişah, sultan, hatun, padişah kızları, vezirler, darüssaade ağaları vb. tarafından kurulan vakıfların da nezaretini yürütmekteydi. Öyle ki 1622 tarihli tevzi defterinde kayıtlı 168 vakıftan yalnız 7 tanesi Haremeyn'e hizmet amacıyla kurulmuş vakıflardandı (Güler, 1998: 61-62). Bu vakıflar içerisinde Ayasofya, Sultan Ahmet ve Nuru Osmaniye, Yeni Cami ve Şehzade Sultan Mehmet, Üsküdar'da Gülnuş Valide ve Kösem Valide, Çinili ve Atif Valide Cami Vakıfları gibi büyük vakıflar Haremeyn Nezareti yönetimindeydi (Lütfi, 1999a: 150; Barnes, 1986: 150).

Kanunî'nin eşi Hürrem Sultan, vakıflarının denetimini babüssade ağalarına (kapu ağalarına) bırakmış ve 1545 yılında kapuağası nezareti kurulmuştur. Kapuağası nezareti 1586 yılında yerini darüssaade ağası (kızlar ağası) nezaretine bırakmıştır (Akgündüz, 2013: 364). Bu nezaretin yönetiminde olan Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan Ahmet gibi hükümdarların vakıfları çok önemli gelirlere sahipti. Örneğin İstanbul'un bütün gayrimüslimleri cizyelerini Fatih Vakfına öderdi; en büyük Balkan panayırlarından birinin geliri de Sultan Ahmet Vakfını finanse etmekteydi. Osmanlı kamu maliyesinin önemli bir kısmını içeren vakıfların yönetimi ve denetimi ile darüssaade ağaları önemli siyasi güç elde etmekteydi (Faroqhi, 2004: 686). İncalcık'a göre kafes sistemi sonucunda, padişahların tahta geçmesinde, haremde valide sultan ve darüssaade ağalarının birincil rol oynamaları gibi, sultan vakıflarının da darüssaade ağasının yönetimi

altına verilmesi, haremi ve dolayısıyla valide ile darüssade ağasını devlet içinde kilit duruma getirmiştir (İnalcık, 2014: 252).

Vakıflar için yerel görevliler tarafından tutulan defterler mali yıl bitiminde vakıf katibi tarafından detaylı kayıtları içeren müfredat defterleri baz alınarak hazırlanır ve mütevellî ve katibin mühürleri ve yerel kadının imzası alındıktan sonra mühürlü torba içerisinde denetlenmek üzere darüssaade ağalığına gönderilirdi. Darüssaade ağalığı gerekirse mütevellî veya kâtibi merkeze çağırarak açıklama ister, hesap sorardı (Orbay, 2007: 129).

Kaynaklarda farklı tarihler verilmekle birlikte²¹ Evkaf-ı Haremeyn Nezareti 1588 tarihinde bir fermanla kurulmuş ve Darüssaade Ağası Hüseyin Mehmet Ağa nâzır olarak atanmıştır. Böylece Hüseyin Mehmed Ağa nazırlığında tüm padişah, sultan, hatun, vezir, darüssade ağası ve benzerleri tarafından kurulan vakıfların yönetimi Evkaf-ı Haremeyn Nezareti adı altında birleştirilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde 9297/22 numarayla kayıtlı 1588 tarihli bu fermanda nezaretin kuruluş nedeni, birimleri ve çalışma şekli belirtilmektedir. Buna göre nezaretin amacı vakıfların dürüstlükle yönetilerek vakıf mallarının vakıf şartları dışında kullanılmasının ve alınıp satılmasının engellenmesi, vakıf gelir ve giderlerinin

²¹ İbnü'l Emin Mahmud Kemal ve Hüsameddin Hüseyin'in yapıtında fermanın tarihi 1589 denilmekte, ancak Nezaretin 1586 yılında kurulduğu belirtilmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 14). Ali Akyıldız (Akyıldız, : 45); Nazif Öztürk (Öztürk, 1995: 67) ve Seyit Kahraman (Kahraman, 2006: 2) kuruluş tarihinin 1586 olduğunu belirtmektedir. Seyit Kahraman dayanak olarak BOA, Mühimme Defteri, nr. 62, s. 249, hük. 563 sayılı belgeyi sunmaktadır (Kahraman, 2006: 3-4). Belge üzerindeki 2 Receb 996 ise 28 Mayıs 1588 miladi tarihe denk gelmektedir ve Güler'in Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde yer aldığını belirttiği fermanın aynıdır.

disiplin altına alınması ve tüm gelirlerin kayıt edilmesi, darüssaade ağalığına bağlı vakıfların müteveli, kâtip ve cabilerinin atanması veya azledilmesi, reayası kalmayan arazi vakıflarının tespit edilmesi, vakıflara ait han, dükkân vb. gayrimenkullerin rayiç değer üzerinden kiraya verilmesi ve vakıflardan elde edilen gelir fazlalarının Haremeyn Nezareti'ne ulaştırılmasıdır (Güler, 1998: 55-57).

Bu nezaret dört memurluktan oluşmaktaydı: Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği, Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği, Evkaf-ı Haremeyn Mukaatacılığı ve Darüssade Yazıcılığı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 15-16; Güler, 1998: 59; Kahraman, 2006: 2). Evkaf-ı Haremeyn müfettişliği Haremeyn ve hümayun vakıflarının teftişinden ve vakıf işlemlerinin şeriat hukukuna uygunluğunu denetlemekten sorumluydu. Evkaf-ı Haremeyn muhasebeciliğinin görevi darüssaade ağalarının nezaretinde bulunan tüm vakıfların kayıtlarını tutmak ve muhasebesini yönetmektir. Evkaf-ı Haremeyn mukataacılığı vakıfların mukataaya verilen müsakkafat ve müstegallat denilen çatılı ve çatısız gayrimenkullerinin kiraya verilmesi, ferağ ve intikal işlemleri ile tüm vergi ve hasılatının takibini yapmakla yükümlüydü. Darüssaade yazıcılığı ise darüssade ağalarının görevlerinin gerektirdiği kâtiplik işlerini yürütmekteydi ki ağaların tüm sırlarını bildiklerinden nüfuz sahibi kişilerdi (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 16; Güler, 1998: 59-60).

Haremeyn nezareti, kapsamındaki vakıfların hem büyüklüğü hem de sayısının fazla olması nedeniyle büyük bir gelirin yönetimini üstlenmişti. Bu vakıfların hazinesi olan Haremeyn Dolabında, vakıf mülklerin gelir fazlalarından oluşan büyük paralar birikirdi ve hükümet başı dara girince bu paralardan borçlanırdı. Biriken paralar bazen nazırların bazen de mütevellilerin tasarrufunda kalırdı (Füruzan, 1965: 27). Dolayısıyla vakıf gelirleri önemli bir yolsuzluk kaynağıydı. İbnülemin-

Hüseyin'in yapıtında darüssaade ağalarının yolsuzlukları nedeniyle sürgüne gönderildikleri ve katledildiklerine ilişkin örnekler verilmektedir. Bunlardan vakfiye gereklerini ihlal eden II. Beşir Ağa 1752 yılında katledilmiş, halefi III. Beşir Ağa 1754 yılında Mısır'a sürgüne gönderilmiş, onun halefi Ebu Kavf Ahmet Ağa da 1757 yılında önce sürgüne gönderilmiş daha sonra getirtilerek katledilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 17). İbnülemin-Hüseyin darüssaade ağalarının bu yolsuzluklara gereksinim duymayacak kadar yüksek olan yıllık 502 bin kuruş gelirleri olduğunu belirtmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 18-19). On sekizinci yüzyılda kurulan ve vakfiyesi incelenen 330 vakıftan 48'inin nezareti darüssaade ağasına bırakılmıştır (Yediyıldız, 2003: 188).

1757 yılında tahta çıkan III. Mustafa evkaf malları yönetimindeki yolsuzluklara son vermek amacıyla sıkı bir denetim usulü getirdi (Avcıoğlu, 2013: 201). Hammer'in son büyük Osmanlı devlet adamı dediği Sadrazam Ragıp Paşa (Avcıoğlu, 2013: 202) vakıfların nazırlığı görevini çok sayıda yolsuzluk yapan darüssaade ağalarından almış ve vakıf gelirlerinin tahsili görevini de defterdarlara bırakmıştır (Füruzan, 1965: 24). Ragıp Paşa darüssaade ağalığını da kaldırarak haremın vezirler üzerindeki nüfuzuna ve aynı zamanda fiilen kafes sistemine son vermiştir (Mc Gowan, 2004: 762). Haremeyn vakıflarındaki yolsuzlukların önlenmesi için vakıf yönetim ve denetimini farklı görev ve unvanlarda olanlara vermiştir. Örneğin Ayasofya Vakfı mütevellî kaymakamlığına 1760'da ilk kez mirahur Ali Ağa, 1761'de enderundan İbrahim Ağa ve 1767'de Darphane-i Amire nazırı İzzet Mehmet Bey getirilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 18).

III. Mustafa dönemindeki reformlar bununla da kalmamış, ilk kez 1758 yılında, uzun süreden beri mütevellileri tarafından iltizama verilen Haremeyn

muhasebesine bağı tüm vakıf mukataalarının merkezden iltizama verilmesine ilişkin ferman çıkarılmıştır (Karamürsel, 1940: 61; Güran, 2006: 62). Bu fermandan sonra vakıf mukataaları merkezden iltizama verilmiş ve vakıf gelirlerinde önemli artışlar görülmüştür. Örneğin Süleyman Paşa vakfının mukataalarının merkezi yönetim tarafından ihale edilmesi sonucunda önceki iltizam bedellerinden yüzde 33 fazla iltizam bedeli sağlanmıştır (Güran, 2006: 63). Bir iddiaya göre merkezi iltizam sistemi ile bin kese altın “zevait”/gelir fazlası elde edilmiştir (Karamürsel, 1940: 61).

Merkezileştirme yönünde atılan bu önemli adımdan iki yıl sonra süreç tersine işlemiş ve vakıf mukataaları malikâne sistemine geçirilmiştir. Malikâne sistemine geçilmiş olmasının önemli bir sonucu, vakıf topraklarda reayaya toprak tasarruf belgesi verilmesi (tevlîyet hak ve yetkisi), para cezası verilmesi ve tahsili gibi yetkilerin vakıf mütevellisinden alınarak malikâne sahibine verilmesidir (Güran, 2006: 63). Böylece, vakıf topraklarda tasarruf ve inzibati yetkiler merkezi devlet tarafından görev tevcih edilen mütevelliden, özel mülk sahibi malikâneciye geçmiştir.

2.6.2.4. DARPHANE NEZARETİ

III. Mustafa’dan sonra tahta geçen I. Abdülhamit vakıfların yönetimini yeniden darüssade ağasına vermekle birlikte bir süre sonra kendi kurduğu vakıfların yönetimini Evkaf-ı Haremeyn Nezaretinden ayırarak 1774’te Hamidiye Evkafı Nezaretini kurdu. Osmanlı Devleti’nin klasik döneminde yönetim için ayrı daireler bulunmazdı. Bu nedenle vakıflar da mütevellilerin konutundan yönetilirdi. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamit, kendi vakıfları için yönetim binaları inşa ettirmeye başladılar ve kapıcı-bekçi atamaları yapıldı (Yediyıldız, 2003: 184-185). I. Abdülhamit de 1775 yılında

yönetim binası yaptırdı ve vakıflarının yönetimi için üç memuriyet kuruldu: mütevellî kaymakamlığı, evkaf kâtipliği ve ruznamçe kâtipliği. Mütevellî kaymakamlığına padişah mirahuru, evkaf kitabetine maliye ruznamçecisi ve ruznamçe kâtipliğine de Haremeyn muhasebeci kesedarı getirildi (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 19-20; Barnes, 1986: 144-145). Her ne kadar ayrı bir yönetim gibi görünmesine karşın işlemlerin darüssade ağasının arzıyla yürümesi ve Haremeyn muhasebeci kesedarının görevli olması nedeniyle Hamidiye Evkafı'nın Haremeyn Nezaretinin bir şubesi olarak düşünülmesi gerektiği öne sürülmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 21). Zamanla Harem-i Hümayun Kadıları vakıfları ile Bostancı Abdullah Ağa, Hacı Şehriyari Hafız Mustafa Efendi gibi bazı kimselerin vakıflarının yönetimi de Hamidiye Vakıfları kaymakamlığına bırakıldı ve nezaretin adı Evkaf-ı Hamidiye ve Mülhakatı İdaresine dönüştü (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 21).

1777 yılında Hamidiye ve Mülhakatı vakıflarının mütevellî kaymakamlığına Darphane-i Amire nâzırı Hafız Mustafa Efendi ve onun ölümünden sonra yine darphane nâzırı Çelebi Mehmet Efendi getirildi (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 21). I. Abdülhamid'in ölümünden sonra darüssade ağalarının vakıflar üzerindeki nüfuzu yeniden arttı; 1789 yılında Darüssade Ağası İdris Ağa, yazıcı Arnavut Mehmed Efendi'yi mütevellî kaymakamlığına getirdi ve bu kişinin yönettiği Laleli Vakıfları ve mülkahatını da Hamidiye Vakıfları yönetimine ekledi (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 22; Barnes, 1986: 146; Kıvılcımlı, 2007: 439; Akyıldız, 1997: 45). Böylece Hamidiye ve Laleli Vakıfları ve Mülhakatı Nezareti oluşturuldu. Darüssade ağası yazıcısı Arnavut Mehmet Efendi'den sonra bu vakıfların nezareti darüssade ağa yazıcılarınca yürütüldü (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 24). Sultan II. Mahmut dönemine dek, sultanların güçsüzlüğü ve darüssade ağalarının gücü reformların başarısız

olmasına neden oldu ve darüssaade ağalığı bu vakıfların yönetimindeki etkisini korudu (Barnes, 1986: 146).

II. Mahmut, kendi vakıflarının yönetimini 1809 yılında Mahmudiye Evkafı adı altında birleştirdi. Mahmudiye ve Hamidiye Evkaf yönetimleri ise 1813 yılında birleştirildi ve Darphane-i Amire nâzırı İbrahim Sarım Efendi'nin yönetimine bırakıldı. Bu birleşmeyle elliye aşkın vakfın yönetimi tek merkezde toplanmış oldu (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 24-25; Barnes, 1986: 148; İpşirli, 1990: 54; Kıvılcımlı, 2007: 439; Akyıldız, 1997: 45). Bu tarihten sonra sayısı elliye bulan bu vakıflar darüssaade ağalığı nezaretinden tamamen bağımsızlaşarak Darphane-i Amire nezareti altında yönetilmeye başlandı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 25). 1826 yılında Yeniçeriliğin kaldırılması sonucunda yeniçeri ağası ve sekban başı ağaları nezaretindeki vakıfların yönetimi de Darphane-i Amireye bırakıldı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 26; Barnes, 1986: 149). Evkaf-ı Hümayun Nezareti aynı yıl, Hamidiye ve Mahmudiye vakıfları ve mülhakatları yönetiminin darphaneden ayrılması ile kuruldu (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 26; BOA, Hat, 290/17362). 1826 yılı itibariyle Hamidiye, Laleli, Selimiye, Mihrişah Valide ve II. Mahmut vakıfları ile mülhakat ve mukataatı darphane tarafından yönetiliyordu (Lütfi, 1999a: 151; Barnes, 1986: 150). Yeniçeriliğin ilgası sonucunda bu kurumla ilgili olan nezaretler Darphane Nezaretine bağlanmıştır.

2.6.2.5. İSTANBUL VE DİĞER BAZI EYALET KADILARI NEZARETİ

Yukarıda belirtilen dört nezaret altında olan vakıfların dışındaki bazı vakıflara İstanbul kadıları nezaret ederdi (Lütfi, 1999a: 151; Barnes, 1986: 150). Bunlar Osmanlı Devleti topraklarında kurulmuş ve kurucunun neslinin tükenmesi nedeniyle mütevellisi kalmadığından devlet yönetimine geçmiş olan vakıflardı. Bu vakıflar için

İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp kadıları nâzır olarak görevlendirilmişti (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 16; Kıvılcımlı, 2007: 438; Akgündüz, 2013: 365).

İrsadi vakıflar dışındaki bazı vakıf kurucuları vakfiyeye denetim ile ilgili özel hükümler koymuşlardır. Bu hallerde vakfiyede belirtilen nâzırlar kadının tüm yetkilerine sahipti ve bu tür vakıfları kadılar denetleyemiyordu (Yediyıldız, 2003: 187-188). On yedinci yüzyılda vakıf kuranların yalnız yüzde 28'i vakıflarının yönetim ve denetiminin devlet görevlilerince yürütülmesini istemiştir (Yüksel, 1990: 301). On sekizinci yüzyılda kurulan vakıfların yüzde 42'sinin denetimi darüssade ağalarına, yüzde 17'sinin denetimi şeyhülislama bırakılmıştır (Yediyıldız, 2003: 189). Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulduktan sonra yukarıda sayılan devlet görevlilerinin nezaretinde olan irsadi vakıflar ile mütevellisi kalmadığından yönetimi devlete geçen mazbut vakıfların tamamının yönetimi ile ülke topraklarındaki tüm vakıfların denetimini üstlenmiştir.

2.6.2.6. DİĞER NEZARETLER

Yukarıda sayılan birimlerin dışında bazı vakıfların yönetim ve denetimi kapudan paşa, yeniçeri ağaları, reisülküttap, eski ve yeni saray ağası, kilerci başı, sekbanbaşı ve bostancı başılara bırakılmıştır. Bunların dâhil edilmesi halinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde önce mevcut nezaret sayısı on ikiye ulaşmıştı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 16). Bu nezaretler kenedilerine bağlanan vakıfların işlemlerinin gözeticisiydi. On sekizinci yüzyılda kurulan ve vakfiyesi incelenen 330 vakıftan biri reisülküttap, biri eski saray ağası ve biri hassa aşçı başı nezaretine bırakılmıştır (Yediyıldız, 2003: 188).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ VAKIF SİSTEMİ ÜZERİNE ETKİSİ VE MODERNLEŞMEYE KATKILARI

Evkaf-ı Hümayun Nezareti 1826 yılında yeniçeriliğin tasfiyesinin hemen ardından kurulmuştur. John Robert Barnes'ın Nezarete ilişkin bir doktora tezi bulunmaktadır. Tez Tanzimat dönemini (1839-1876) kapsamaktadır. Konuya ilişkin başka bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Nezaretin kuruluş nedenleri ve örgütlenmesi Türkçe yazında başlı başına ele alınmamış, vakıflarla ilgili kitaplarda kısa alt başlıklar olarak ve yüzeysel değerlendirmelere konu edilmiştir.

3.1 EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN KURULUŞUNA YOL AÇAN NEDENLER

Bazı kaynaklarda Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin iç ve dış etkilere dayalı çok yönlü kuruluş nedenleri olduğu belirtilmektedir. İç nedenler olarak, dağıntık olan vakıf yönetiminin tek elde toplanması, yolsuzlukların önlenmesi, dini çevrelerin gücünün kırılması ve vakıf potansiyelinden devletin diğer sektörlerinin yararlanması sayılırken dış neden olarak Osmanlı Devleti üzerindeki dış güçlerin etkilerinden ve vakıf gayrimenkullarını satın alabilmek için merkezi bir yönetimin daha uygun olduğunu düşünen “Batılı dostları memnun etmek”ten söz edilmektedir (Öztürk, 1995a: 69-75). Kaynaklarda kuruluş nedeni olarak birkaç faktör peş peşe sıralanmakta ve hangi faktörün ağırlıklı rolü olduğu değerlendirilmemektedir.²²

²² Yalçın Küçük bunu Türk aydınının tartı yeteneğinin gelişmemiş olmasına bağlamaktadır. “... Çözümlemesini, herhangi bir tartı işlemine başvurmadan, çok zaman kendisine en çarpıcı görünen etkenlerin birisine bağlı olarak yapıyor. Eğer çeşitli etkenleri aynı zamanda duyabiliyorsa, tartı işlemini bir alışkanlık haline getirememiş olduğu için, duyabildiği etkenlerin hepsini aynı ırkıta ağırlıkta sayma tuzağına düşüyor. Bu ise, bir düşünce sürecinden daha çok bir kataloglama e

Nezaretin kuruluşunda Batı etkisi konusu, üzerinde yeterli bir çalışma yapılmaksızın sık sık tekrarlanmaktadır. Öztürk'e göre Nezaretin görünen kuruluş amacının dışında, "vakıfları merkezi hükümet içerisine almanın dış güçlerin zorlamasıyla oluşan bir de gizli sebebi" bulunmaktadır (Öztürk, 1986: 46). Öztürk bu düşüncesini Hamdi Yazır'a dayandırmaktadır. Hamdi Yazır'a göre vakıf mülkleri hükümetin nüfuzunda olmadığından, tasarruf haklarına müdahale edememekteydi. Avrupa devletleri ise Osmanlı topraklarındaki gayrimenkul malları tüm tasarruf hakları ile ucuzca elde edebilmek için bu mülklerin vakıf olmaktan çıkarılmasını istemektedir. Paris ve Londra görüşmelerinde bu konularda ısrarlarını sürdürmüşlerdi. Dolayısıyla Nezaret dış güçlerin talebi ve ısrarı ile kurulmuştu (Yazır, 1327: 127-134). Ziya Kazıcı da Nezaret ile vakıf sisteminin merkezileştirilmesinin Batı'nın teşvik ve baskısı ile gerçekleştirildiğini öne sürmektedir (Kazıcı, 2014: 109).

Bu iddiaların aksine, Nezaretin kuruluşunda Batılı ülkelerin doğrudan baskı ve etkisi bulunmamaktadır. Batılı devletlerin savaş ve işgal baskıları ile savaş yenilgileri on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren hissedilse de, Osmanlı Devleti on dokuzuncu yüzyıl başı itibariyle ekonomik ve siyasal bağımsızlığını henüz kaybetmemişti. Esasen ekonomik bağımsızlığın yitirilmesi ve Batılı ülkelerin iç politikaya doğrudan müdahalesi 1838 ticaret antlaşması ile Kırım Savaşı sırasında başlatılan dış borçlanmaların bir sonucu olmuştur. Nitekim Batılı ülkelerin vakıf gayrimenkullerinin alım satımının kolaylaştırılması ile ilgili talepleri 1867 yılındaki görüşmelerde dile getirilmiştir (Öztürk, 1995a: 71). Oysa Evkaf-ı Hümayun Nezareti

demek oluyor. Düşünce, yaratıcılığın coşkusuна sahip iken, kataloglama kısırlığının kıraç yüzünü sergiliyor" (Küçük, 1984: 31).

1826 yılında yeniçeriliğin tasfiyesinden hemen sonra kurulmuştur. Yalçın Küçük'ün ifadesiyle Tercüme Odası'nda doğan Türk aydını, her zaman dış faktörü abartma eğiliminde olmuştur (Küçük, 1984: 662-698). Ayrıca, Nezaretin kurulması ve vakıf sisteminin daralmasından hoşnut olmayan ulema, dış güçlerin baskısıyla kurulduğunu öne sürmekle Nezareti gayri meşru ilan etmektedir.

Nezaretin kuruluşunun temel amacı vakıf fonlarının merkezileştirilerek modern bir ordu için duyulan kaynak gereksinimini gidermektir. Batılı ülkelerin ancak dolaylı etkisinden söz edilebilir ki bu etki savaş yenilgileri nedeniyle orduda reformun zorunlu hale gelmesidir. Nezaretin kuruluşunun diğer nedeni değişime karşı her zaman yeniçerilerle ittifak içinde olan ulemanın etkisizleştirilmesidir. Vakıf kaynaklarının merkezileştirilmesi ile reformlara karşı çıkabilecek olan bu sınıf maddi güçten yoksun bırakılmıştır. Vakıflarda görülen yolsuzluklar bir başka gerekçe olarak sayılmakta ise de Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulduktan sonra yolsuzlukların devam ettiği göz önüne alındığında bunun temel bir gerekçe olamayacağı anlaşılabilir.

3.1.1. VAKIF KAYNAKLARININ YENİ ORDUNUN İHTİYAÇLARI İÇİN KULLANILMASI

Savaş yenilgileri Osmanlı ordusunda reform gereksinimini ortaya koymuştu; ancak reform için gerekli kaynağın vergiler yoluyla sağlanması mümkün görünmüyordu. Toplanan vergilerin önemli bir kısmı aracılar tarafından alıkonulduğundan daha on sekizinci yüzyılda devlet önemli ölçüde iç borçlanma yoluna gitmişti. Rusya ile savaşın yenilgiyle sonuçlanmasından sonra 1775 yılında “esham” denilen ve malikâne sisteminin bir uzantısı olan uygulama başlatıldı. Malikâne gelirlerinin hisselerle bölünerek paylar halinde satılmasına dayanan sistem ömür boyu faiz hakkı

veriyordu. Eshamın kişiler arasında satışı mümkündü; bu nedenle esham sahiplerini takip etmek ve kişinin ölümünden sonra eshamın devlete dönüşünü sağlamak güçleşiyor ve gelir kaybına neden oluyordu. Kısa vadede devlet hazinesine gelir sağlayan bu sistem uzun vadede önemli gelir kaybına neden olmuştu (Cezar, 1986: 80). Vergi toplama sistemi nedeniyle önemli vergi kaybına neden olan Osmanlı Devleti vakıf topraklarının vergiden muaf olması yüzünden de gelirden yoksun kalıyordu. Ülke topraklarının önemli bir kısmı vakıf topraklardı ve bu topraklar vergi dışı bırakılmıştı. Vakıf kaynakları başta âyan/ulema olmak üzere büyük ölçüde yerel güçler tarafından kullanılmaktaydı. Dolayısıyla reform için gerekli kaynak yerel güçlerce kullanılan vakıf gelirlerinin merkezileştirilmesi ile elde edilebilirdi (Barnes, 1986: 164).

II. Mahmut tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, Hamidiye ve Laleli vakıfları ve mülhakatı yönetimini kendi vakıfları olan Mahmudiye vakıfları ile birleştirdi ve tamamına bir müteveli kaymakamı atadı (İbnülemin-Hüsameddin, 1335: 24). Güven duyduğu İbrahim Sârim Efendi'yi 1813 yılında Darphane Nazırı olarak ve aynı zamanda elli vakıftan oluşan Hamidiye ve Mahmudiye vakıflarına müteveli kaymakamı olarak atadı (İbnülemin-Hüseyn, 1335: 25). Bu tarihten Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulduğu 1826 tarihine dek Darphane Nazırı aynı zamanda bu vakıfların da müteveli kaymakamı oldu.

Darphane-i Amire 1773-74 yıllarında savaş giderlerinin finansmanı için ihtiyat hazinesi olarak devreye girmişti. Vakıf mukataalarının bir kısmının Darphane'ye bağlanmasıyla belli bir gelir biriktirilmiş ve vakıf gelirleri de dolaylı olarak devlet giderlerinin finansmanında kullanılmış oluyordu; yani Darphane bir tür maliye bakanlığı işlevi görüyordu (Cezar, 1986: 102; Barnes, 1986: 164). Cezar, bir

“ara dönem” olarak tanımladığı 1807-1826 arasındaki en önemli mali kurumun Darphane olduğunu ve bu kaynaklarla hem merkezi hazinenin hem de tersane hazinesinin desteklendiğini belirtmektedir (Cezar, 1986: 235-236).

II. Mahmut 1826 yılı Mayıs ayı sonlarında şeyhülislam konağında bir ulema meclisi toplamış, mecliste talimli asker yetiştirmenin dine ve düzene ters düşmediği konusunda karar alınmış ve bu doğrultuda bir fetva çıkartılmıştır. Bu fetva ile talimli birlikler kurulmuş, yeni birliklere karşı harekete geçen yeniçeriler ise öldürülerek yeniçerilik ortadan kaldırılmıştır (Cevdet, 2011: 414-430). Yeniçeri isyanının bastırılmasına kumbaracı, kalyoncu, lağımçı ocakları, tersane başçavuşu ve topçu yüzbaşısı katılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadesiyle “ocakların fedakârlığı ve ulemanın yeniçeriler aleyhine birleşmesi saltanata kuvvet vermişti” (Cevdet, 2011: 421).

Yeni kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye ordusu kanunnamesine göre mansure askeri ilk elde zabıtlar hariç 12 bin askerden oluşacaktı. II. Mahmut'un saltanatının son yıllarında Mansure askerinin sayısı 120 bin kişiyi bulmuştu (Uzunçarşılı, 1954: 224; Cezar, 1986: 246). Mansure askeri artık merkez ve eyalet ordularının tek ve düzenli bir ordu halinde birleştirmişti ki askeri yapı ve sistemdeki merkezileşme, mali kaynakların da merkezileşmesini zorunlu kılacaktı (Cezar, 1986: 247).

3.1.1.1. İLK KAYNAK BEKTAŞI VAKIFLARINDAN

Yeniçeri ordusunun tasfiyesinden kısa bir süre sonra 8 Temmuz 1826 tarihinde sadrazam, eski ve yeni şeyhülislam, kazaskerler, Nakşibendi şeyhi Yahya Efendi, Mevlevi Şeyhi Kudretullah Efendi, Beşiktaş ve Kasımpaşa şeyhleri, Halveti Şeyhi

Ahmet Efendi, Merkez Efendi Şeyhi Ahmet Efendi ve şura ricali toplanarak Üsküdar, Eyüp ve Hisar taraflarında bulunan Bektaşî tekkelerinin altmış yıldan önce kurulmuş olanlarına diğer tarikatlardan bir türbedar konulmasına ve diğer tüm tekkelerin yıkılmasına karar verildi (Cevdet, 2011: 438-439). Gerekçesi şeyhülislam tarafından toplantının açılışında bildirilmişti: Hacı Bektaş-ı Veli öteki pirlar gibi “ehlullah” olmasına karşın sonradan onun tarikatına girenlerin şeriata uymadıkları (Cevdet Paşa, 2011: 439). Bektaşîliğin yasaklanmasının gerçek gerekçesi ise Bektaşîlik ile ilişkili görülen Yeniçeri ocağının izlerinin silinmesiydi. Bunun için tarikata ait tekke ve zaviyeler ortadan kaldırıldı. Bu amaçla, yeniçerilik gibi Bektaşîlik de kanla bastırılmış, ilk günlerde Kıncı Baba, Ağsızade Ahmet ve Salih Efendi 10 Temmuz 1826’da idam edilmiş, II. Mahmut’un saltanatı süresince önde gelen Bektaşîlerin idamı sürdürölmüş, bir kısmı hapse ve bir kısmı sürgüne gönderilmiştir (Maden, 2013: 85-107). Beşiktaş İlim Cemiyeti üyesi ünlü bilimadamı ve vakanüvis Şanizade Ataullah Efendi de sürgüne gönderilenler arasındadır (Cevdet, 2011: 441).

Bektaşî vakıflarına ait arazilerle yıkılmayan tekke, zaviye ve kütüphanelere el konulmuştur. Bektaşî vakıflarına ait mal varlıkları satılarak hazineye gelir kaydedilmiştir (İpşirli, 1990: 56). Arazilerinin kullanımı yeni ordunun finansmanı için kurulan Mukataat/Mansure hazinesine devredilmiştir. Bir süre emanet usulüyle işletilen arazinin geliri önceki yıllara göre önemli ölçüde düştüğünden yeniden iltizam sistemine dönölmüştür. Bu süre içerisinde satılan Bektaşî vakfi gayrimenkulleri ile ilgili çok sayıda yolsuzluk yapılmış ve bunların bazıları saptanarak yeniden ihaleler açılmıştır (Barnes, 1986: 177; Maden, 2013: 159-160). Örneğin Dimetoka’da Kızıl Deli Sultan Tekke ve Zaviyesine ait bin 800 dönüm arazi

ve 3 dönüm tarlanın Mustafa Hüsrev Efendi adlı kişiye 20 bin 400 kuruşa satılmasından sonra satın alan kişinin bu arazileri parçalara bölerek toplamda 237 bin kuruşa sattığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine ihale yeniden yapılmasına karşın yine istenilen sonuç alınamamış ve Mustafa Hüsrev Efendiden alınması gereken para tahsil edilememiştir (Barnes, 1986: 177; Maden, 2013: 159). Hazergrad'daki Hüseyin Baba tekkesinin emval ve emlaki çok düşük bir fiyata satılmış, aynı yer 1857 yılında Mirliya Mazhar Paşa tarafından 530 bin kuruşa alınarak bir çiftliğe dönüştürülmüştür (Maden, 2013: 159). İpşirli, her ne kadar tekke ve zaviyelere ait gayrimenkullere halkın dini duygularla rağbet göstermemesi yüzünden gerçek değerinden düşük satıldığını iddia etse de yukarıdaki örnek gerçekte dini duygulardan çok büyük yolsuzluklarla düşük bedeller üzerinde satıldığını göstermektedir (İpşirli, 1990: 56).

Bektaşî vakıfları ile tekke ve zaviyelerine ait menkul ve gayrimenkul eşyaların bir kısmı satılarak geliri hazineye devredilmiş, bir kısmı ise Mansure hazinesinin kullanımına tahsis edilmiştir. Örneğin Seddülbahir kalesindeki İlyas Baba tekkesi kaleyi muhafaza eden askerlere tahsis edildi. Keza Kalkandelen'deki Koyun baba tekkesi sekban askerinin ikametine tahsis edildi (Maden, 2013: 145). Mansure hazinesi tarafından zapt edilen, ancak boş ve bakımsız bırakılan, değirmenleri harap olan Güzelhisar kazasındaki Abdi Bey tekkesi, sonradan merkezi hükümet tarafından açık artırmayla satışa çıkarılmıştı (Maden, 2013: 160). Elmalı'daki Abdal Musa tekkesi kapatıldıktan sonra birkaç yıl bakımsız kaldığından binaların çatılarındaki kurşunların rüzgardan düşüp zayi olması üzerine hükümet kalan kurşunların toplanarak İstanbul'a gönderilmesini istemiş ve gelen kurşunlar askeri mühimmat olarak kullanılmıştı (Maden, 2013: 162). Kapatılan tekkelere çeşitli

yerlerden gönderilen tuz ve pirinç gibi tahsisat da hükümetçe inceletilmiş ve Ahyolu tuzlasından gelen tuz ile Filibe'den gönderilen günlük 25 kilo pirinç tahsisatı müsadere edilerek Mansure ordusuna tahsis edilmişti (Maden, 2013: 155).

Fahri Maden'in arşiv kayıtlarında yaptığı araştırmaya ve hazırladığı tabloya göre Anadolu ve Rumeli'ndeki tekkelerin 1827-1839 yılları arasında müsadere edilen eşya, bina, arazi gibi mal varlıklarına el konulmasından sonra satış, iltizam veya kiraya verilmesi yoluyla yaklaşık 1.974.758 kuruş gelir elde edilmiştir (Maden, 2013: 169). Menkul ve gayrimenkul malların paraya çevrilmesindeki yolsuzluklar dikkate alındığında el konulan varlıkların gerçek değeri bunun hayli üstündedir ve bunlar önemli ölçüde Mansure ordusu için kullanılmıştır.

3.1.1.2. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİ ARACILIĞIYLA MANSURE HAZİNESİNE KAYNAK SAĞLANMASI

II. Mahmut Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluş emrini içeren ve tarihi tam olarak bilinmeyen hattı hümayununa (BOA, H.H, 290/17362) yeni ordunun masrafları tam olarak karşılanmadıkça sıkıntı çekileceğini, defterleri tek tek incelediğini, yeni ordu için gösterilen gelirin masrafların üçte biri düzeyinde olduğunu belirterek başlamaktadır. Mansure ordusunun yıllık harcama tutarı 34 bin küsur akçeye ulaşmaktadır. Bu gideri karşılamak için mukataat ve cizye zamları ile ceybi hümayun hazinesince alınan emlak gelirlerinin Mansure ordusu giderlerine tahsis edilmesi, ayrıca harcı bab ve bohça bahası adıyla alınan vergilere zam yapılması ve kaynakların "hüsnü idaresi" için gerekli özenin gösterilmesini emretmektedir. II. Mahmut bu cümleden hemen sonra "Bir de bir müddetten beri Evkaf-ı Hümayunumuz dahi Darphane'den zabt ve idare olunmakta ise de mesalihinin cesameti cihetiyle, merkezi layıkında bakılmaktan kalmış, hazır bu aralık mukataat

ve cizye ve emlak misilli şeyler Hazine-i Amireme nakil ve defter marifetiyle idare olunacak olduğundan, evkaf dahi Darphane'den ayrılıp başkaca idare olunmak üzere Evkaf-ı Hümayun Nezareti unvanıyla sabık nişancı El Hac Yusuf Efendi'ye... tevcih" ettiğini belirtmektedir.

Bu hattı hümayundan bir süre sonra çıkarıldığı tahmin edilen 3 Rebiyülahir 1242/4 Kasım 1826 tarihli bir hattı hümayunda Evkaf-ı Hümayun hazinesi ile Darphane hazinesinin ayrışmasına ilişkin hesaplar hakkında bilgi verilmektedir. Ayrışma tarihi itibariyle Darphane hazinesinden yönetilen vakıflar Hamidiye/Laleli ve Mahmudiye Vakıfları ile mülhakatından oluşmaktadır ki sayıları elliye aşmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nazırı El Hac Yusuf Efendi'nin verdiği bilgiye göre evkaf defterleri kayıtlarına göre olması gereken hazine mevcudu tutarı 17 yük 32 bin 562,5 kuruş (bir milyon 732 bin 562,5 kuruş) iken bunun 13 yükünün ceybi hümayun hazinesine diğer masrafların karşılanması için borç verildiği, 3 yük 36 bin 381,5 kuruşunun ise yine borç olarak ceybi hümayun hazinesine esham/senet karşılığı verildiği, buna göre hesapların ayrıştırıldığı tarih itibariyle evkaf hazinesinde 96 bin 181 kuruş bulunması gerektiği, ancak Nezaret olarak ayrışıp göreve başladığı tarihten itibaren masraflardan tasarruf edilerek yapılan tahsilat sonucunda evkaf hazinesi mevcudunun 230 bin 28,5 kuruşa ulaştığı anlaşılmaktadır. Buna göre Nezaretin kurulduğu tarih ile bu bilginin verildiği Kasım ayları arasında 133 bin 45,7 kuruş gelir fazlası sağlanmıştır (BOA, H.H, 1569/27). Bu hattı hümayundan anlaşılmaktadır ki henüz nezaret kurulmadan Hamidiye ve Mahmudiye vakıfları gelirlerinden 1 milyon 636 bin 381,5 kuruş ceyb-i hümayun hazinesine aktarılmıştır. Bu vakıfların gelir fazlaları toplamının 1 milyon 732 bin 562,5 kuruş olduğu dikkate alındığında gelir fazlasının yaklaşık yüzde 95'i diğer hazinelere aktarılmıştır.

Nezaretin kuruluşuyla birlikte yalnız Hamidiye ve Mahmudiye vakıfları değil, ülke çapındaki vakıfların büyük çoğunluğunun gelir fazlaları merkezileştirilecek ve özellikle 1826-1839 döneminde yeni ordunun ihtiyaçları için kullanılacaktır. Bu tür kullanımlara ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi içerisinde gerek “Cevdet Evkaf-Asker” ve gerekse “Hattı Hümayun” fonlarında belgeler bulunmaktadır. Bu belgeler tarih sırasına göre aşağıda açıklanmaktadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgelerden özellikle gün/ay 29 Zilhicce olanlar gerçek tarihi bilinmediğinden tahmini olarak yazılmıştır ve belge açıklamasının yanında gün, ay ve yılın tahmini tarih olduğunu anlatmak için “g.a.y.t.t” kısaltması eklenmiştir. Birçok belge tarihinin de bu şekilde yazıldığı görülmüştür. Dolayısıyla tahmini tarih olarak düşünülmesi ve başka belgelerle doğrulanması gerekmektedir.

Hattı hümayunlar içerisinde yer alan 29 Zilhicce 1247/30 Mayıs 1832 tarihli bir belgede tersanedeki bahriye askerlerinin aylıkları için gerekli olan 4 bin kese akçenin bin 300’ünün Evkaf-ı Hümayun ve 2 bin 700’ünün Darphane hazinesinden borçlanma yoluyla karşılanması uygun görülmektedir (BOA, H.H, 580/28444). Borç olarak alınan bu tutarın tersane hazinesinin zor durumda olması nedeniyle silindiği ise 2 Recep 1252/13 Ekim 1836 tarihli bir başka belgeden anlaşılmaktadır (BOA, C. Ev, 48/2362).

Evkaf Nezareti tarafından 1828 yılında kurulan iplik fabrikasının kuruluş masrafları dökümünün yapıldığı bir belgede iplikhane için tahsis edilen gelirin 754 bin 212 kuruş ve gerçekleşen giderin ise 752 bin 389 kuruş olduğu, bakiye bin 823 kuruşun ise Mansure hazinesine aktarıldığı belirtilmektedir (BOA, Ev. D, 9108).

6 Cemazileyahir 1247/12 Kasım 1831 tarihli bir belgeye göre Galata'da merdivenli kilise civarında bulunan ve Kasım Paşa kızı Belkıs Hatun Evkafına ait olan arsa üzerine kışla yapılmıştır. Belge arsa kirasının vakfına ödenmesi hakkındadır (BOA, C. Ev, 269/13729).

9 Zilkade 1247/10 Nisan 1832 tarihli bir belgeye göre evkaf gelirleri içerisinde olmasına karşın Mansure ordusu masrafları için tahsis edilen afyon gelirleri toplamı 6 milyon 896 bin 551 kuruşluk afyon satışı yapılmış ve bunun yalnız 292 bin 275 kuruşu Evkaf-ı Hümayun hazinesine teslim edilmiştir (BOA, AE. SMHD II, 32/1998).

Üsküdar'da bulunan altı dönümlük bir arsa yüz yılı aşkın bir süredir bir vakfa ait görünmekte ise de mezbelelik halinde bırakılmış ve kullanılmamıştır. 29 Zilhicce 1247/30 Mayıs 1832 tarihli bir hattı hümayunda bu arsanın Evkaf-ı Hümayuna ilhak edilerek Mansure alayı kaymakamı Ahmet Beye icara verilmesi emredilmektedir. Arsa Mansure alayı kaymakamı Ahmet Beye, imar edilmesi şartıyla icareteyn usulüyle, bin kuruş muaccele (peşin ödeme) ve günlük 5 akçe müeccele (kira) ile icara verilmiştir (BOA, H.H, 554/27381).

Süleymaniye Vakfına ait Süleymaniye/İstanbul civarındaki bir devahane arsasına asker ayakkabısı ile diğer deri eşyaların dikilmesi için bir dikimhane yaptırılmasının uygun olup olmayacağı Evkaf-ı Hümayun Nazırına sorulmaktadır. Nazır, o devahane de yoksulların ikamet etmesi ve 75 kuruş kira ile yalnız bir kadının oturması nedeniyle bunlar için uygun bir yer bulunarak tahliye edilmesi koşuluyla uygun olabileceğini belirtmektedir (BOA, H.H, 1305/50913/A). Daha önce kullanılan Şehzadebaşı'ndaki dikimhanenin arazisi de Fatih Sultan Mehmet Vakfına

aittir (BOA, H.H, 551/27169). Yeni dikimhane yapılması 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli bir hattı hümayunla uygun görülmüş (BOA, H.H, 1305/50913) ve dikimhanenin inşası aynı yıl tamamlanmıştır. Tahmini tarihi aynı olan bir başka hattı hümayunda, dikimhanenin yeni binaya taşınması nedeniyle boşaltılan Şehzadebaşı'ndaki eski dikimhanenin Evkaf-ı Hümayuna ilhak edilerek taliplerine satılması ve bedelinin de yeni dikimhane masraflarını karşılamak için Mansure hazinesine teslim edilmesi istenmektedir (BOA, H.H, 551/27169).

29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli bir belgeden Girit adasındaki mukataaların vakıflara ait olanlar dâhil tamamının Mansure hazinesine bağlandığı ve gelirlerinin bu hazine tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yazıda bu mukataalardan vakıflara ait olanların Evkaf-ı Hümayun Hazinesine bağlanarak Mısır valisi tarafından yed-i vahit ilkesine göre kiralanması, hüsnü idare ile vakıf fazlalarının vakıf şartlarına göre değerlendirilmesi, geliri belirsiz olanların mahallinde değerlendirilerek kiraya verilmesi, harap olanlarının imar edilerek kiralanması ve böylece vakıf işlemlerinin Evkaf-ı Hümayun hazinesi tarafından icra edilmesi konularında Mısır Kapu Kethüdası Nazif efendinin Babıali'ye bir yazı gönderdiği, konunun Mansure hazinesi defterdarına ulaştırıldığı, ancak buna rağmen evkafa ait gelirler Evkaf hazinesine aktarılmadığı gibi yazılarına cevap dahi verilmediği belirtilmektedir (BOA, H.H, 551/27172).

Şeyhülislam nezaretindeki vakıfların Haremeyn Nezaretine bağlanmasına ilişkin hattı hümayunda, vakıf yönetiminden uzaklaştırılan şeyhüslama her ay 25 bin kuruş maaş tahsis edilmesi uygun görülmektedir (BOA, H.H, 543/26845). Aynı belgeye göre şeyhülislam nezaretinde olan vakıflar Mansure hazinesi tarafından yed-i vahit usulü ile yönetilmekte olduğundan şeyhüslama tahsis edilen maaşın da

Mansure hazinesinden ödenmesi istenilmektedir (BOA, H.H, 543/26845). Ancak hattı hümayunda bu talep uygun görülmemekte, “mukaddemlerde Haremeyn mukataatından Mansure ve Darphane-i Amiremiz hazinelerine biraz mukataat geçmiş ise de... ileride bu hususa bir suret verilmek üzere Mansure defterdarıyla müzakere” edilmesi emredilmektedir (BOA, H.H, 543/26845). Bu ifadelerden şeyhülislam nezaretinde olan vakıf malvarlığının Mansure hazinesi tarafından yönetildiği ve gelirlerinin bu hazineye tahsil edildiği görülmektedir.

Bir başka belgeye göre Evkaf Nezaretince zapt edilmiş bir vakfa ait Eskişehir Çifteler Çiftliği, Mansure hazinesi tarafından, süvari askerlere hayvan yetiştirmek için yönetilmektedir. Ancak mera sınırları ile ilgili sorun çıkmıştır. Çiftlik müdürü ile konuya vâkıf kişilerin birlikte çalışarak Karahisar/Barçayır, Seferihisar/Günyüzü, Eskişehir ve Seyitgazi’de dört çiftliğin sınırları tespit edilmelidir. Yapılan yazışmalarla bu tespitlerin 3 Safer 1251/31 Mayıs 1835’de yapıldığı anlaşılmaktadır. Belgede belirtilen dört çiftliğin iltizam bedelleri Evkaf-ı Hümayun hazinesine ödenmek üzere Mansure hazinesi tarafından yönetilmektedir (BOA, C. As, 94/4307).

29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837 tarihli bir belgeye göre Haremeyn evkafına ait Belgrad’daki mukataatın 1249 yılı geliri olan 19 bin 600 kuruş muhafızlar tarafından asker tayinatına ve diğer giderlere harcanmak üzere alınmıştır. 1252 yılı itibariyle halen Haremeyn evkafı hazinesine teslim edilmediği saptandığından Hazine-i Amireden Evkaf hazinesine ödenmesi için tezkire verilmiştir (BOA, C. Ev, 241/12043). Aynı tarihli bir başka belgeye göre Aydın, Saruhan, Suğla ve Menteşe sancaklarının gelir fazlası olan 100 bin kuruş ceybi hümayun hazinesine gönderilecekken Mansure defterdarı ile görüşüldükten sonra Evkaf hazinesine tahsisine karar verilmiştir. Belgeden bu gelir fazlalarının Mansure ve redif askeri

masraflarına karşılık ayrıldığı ve Müşir Yakup Paşa'nın onayı ile Evkaf-ı Hümayun hazinesine gönderildiği anlaşılmaktadır (BOA, H.H, 333/19123).

16 Muharrem 1254/11 Nisan 1838 tarihli bir belgede Haremeyn Evkafı hazinesinden yönetilen Koca Mehmet Paşa vakfına ait Bolu'nun Alaplı, Mora ve Benderikli kazalarındaki iltizam bedelleri de Mansure hazinesi tarafından ihale olduğundan evkaf müdürleri tarafından müdahale olunmaması istenilmektedir. Müdahale edilmemesi istenilen iltizam bedeli tutarı 28 bin 100 kuruştur (BOA, C. Ev, 420/21266).

1838 tarihli bir belgede ölen vakıf görevlilerine tahsis edilen ücret ve vazifelerin Mansure hazinesine kalacağı belirtilmektedir. 14 Zilkade 1253/9 Şubat 1838 tarihli belgeye göre Silivrikapı'daki mülhak İbrahim Paşa Vakfı'nın mütevelliliği kalmadığından Mansure hazinesine zapt edilmesi ve vakfa ait mukataattan elde edilen gelir fazlasının Mansure hazinesine aktarılması öngörülmektedir (BOA, C. Ev, 240/11982; Barnes, 1986: 200). Aynı belgeye göre 1250-1253/1835-1838 tarihleri arasında bu vakfa ait toplam 4 bin 100 kuruş gelir fazlası zaten Mansure hazinesine kaydedilmiştir.

Benzeri şekilde, Davud Paşa Vakfının Beypazarı'ndaki üç mezrada bulunan mukataası Mansure hazinesince yönetilmektedir. 3 Zilkade 1253/29 Ocak 1838 tarihli belgeye göre iltizam bedeli olan bin 800 kuruş bir yıl süreyle Mansure hazinesince kullanılıp 1254 yılı sonunda Evkaf-ı Hümayun hazinesine tediye ve teslim edilmesi istenilmektedir (BOA, C. Ev, 234/11667). Evkaf-ı Hümayun hazinesi için ihale edilen aşar gelirinin iltizam bedellerinin Mansure hazinesine devredilmesi sıradan bir uygulama haline gelmiştir (Barnes, 1986: 200).

Trablusgarp eski Beylerbeyi Ali Paşa'nın zimmetinde olan ve Fransa Devletine her yıl 800 kese akçe olarak ödenmesi konusunda söz verilen tutarın Evkaf hazinesinden ödenmesi için bir hattı hümayun çıkarılmıştır. Ferman uyarınca, Fransa Devletine her yıl Darphane hazinesinden ödenmesi gereken tutar, Darphanenin zor durumda olması nedeniyle Evkaf hazinesinden ödenmiştir. 1838 tarihli olduğu tahmin edilen bu hattı hümayunda, paşanın satılmış ve satılacak emlak ve eşya bedellerinin Mansure aylıklarına mahsuben alıkonulması istenilmektedir. Evkaf hazinesi tarafından ödenen tutar daha sonra Mansure Hazinesi tarafından Evkaf hazinesine ödenecektir (BOA, H.H, 453/22436). Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan 1264/1847 tarihli belgeye göre Evkaf hazinesi tarafından Ali Paşa adına Fransa Devletine ödenen tutar 448 bin 285,5 kuruşa ulaşmıştır (Yediyıldız-Öztürk, 1992: 583). Bu belgelerden Ali Paşa'nın zimmetinde olan tutarın Mansure hazinesi tarafından ödenmesi gerektiği, ancak hazinenin zor durumda olması nedeniyle Evkaf hazinesine başvurulduğu anlaşılmaktadır.

29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838 tarihli bir hattı hümayunda Çirmen (Edirne) Sancağındaki Evkaf hazinesine bağlı sekiz kalem mukataatın eski bedeli ve Mansure hazinesine ait semeratı/gelirleri hariç toplam 65 bin 309 kuruş gelir fazlasının 36 bin 700 kuruşunun Mustafa Nuri Paşaya verilmesi daha önce uygun görülse de bundan vazgeçilerek Evkaf hazinesine gelir kaydedilmesi emredilmektedir (BOA, H.H, 552/27206). Bu belgeden anlaşıldığına göre vakıflara ait mukataat gelirlerinin bir kısmının Mansure hazinesine kaydedilmesi olağan bir uygulama haline gelmiştir.

26 Safer 1254/12 Mart 1839 tarihli bir belgede Bursa'da Ağa ve Aleaddin Vakıflarının Mansure hazinesi tarafından idare oluna geldiğinden söz edilerek Ağa vakfından yıllık 4 bin 150 kuruş gelir fazlasının Mansure hazinesine ve Aleaddin

vakfindan bin beşyüz kuruş gelir fazlasının Ceyb-i hümayun hazinesine aktarıldığını, buna karşın bu iki vakfa ait mukataatın Evkaf ve Haremeyn Nezareti tarafından başkalarına ihale edildiğinin anlaşıldığı, hatanın düzeltilerek vakfa ait gelir fazlalarının Mansure ve Ceyb-i hümayun hazinesine ödenmesi gerektiği belirtilmektedir (BOA, H.H, 551/27157).

Bir başka hattı hümayundan Evkaf-ı Hümayun hazinesinden Beytülmal hazinesine aktarılan paralardan bir kısmının yine Mansure ve redif askerlerine harcandığı anlaşılmaktadır. 16 Zilkade 1254/31 Ocak 1839 tarihli bu belgeye göre, takrirden Mansure ve redif askerleri için kullanılan toplam 6 bin 964,5 kuruş olan evkaf alacağının ne şekilde tasfiye edileceği, yani Evkaf-ı Hümayun hazinesince tahsil edilmek üzere alacak mı kaydedileceği yoksa terkin mi edileceği sorulmakta, hattı hümayunda ise hangisi uygunsa ona göre tasfiye edilmesi istenilmektedir (BOA, H.H, 531/26183).

Evkaf-ı Hümayun hazinesinin tahsis ettiği kaynaklarla Eyüp'te kurulan iplikhanenin mülkiyetinin askeriye kayıtlı olduğu ve "orduya ait Riştehane-i Amire" olarak anıldığı belirtilmelidir (Köksal, 2005: 25, 95). Önce 750 bin kuruş tahsis edilen ve daha sonra 4 bin 212 kuruş ödenen iplikhane 752 bin 389 kuruşa mal olmuş ve kalan bin 823 kuruş da Mansure hazinesine gönderilmiştir (BOA, Ev. D, 9108). Üretimin istenilen kalitede olmaması üzerine üretim aksamı değiştirilmiş ve yeni düzenlemelerle birlikte iplikhanenin kuruluş maliyeti bir milyon 134 bin 394, 76 kuruşa ulaşmıştır (Öztürk, 1990: 43). Bu ödeme Evkaf hazinesinden karşılanmış, dolayısıyla ordunun gereksinimi için kurulan fabrika vakıf kaynakları ile kurulmuştur.

Vakıflara ait kaynakların askerlere tahsis edilmesine ilişkin bir örnek de Sivas zaviyesi ile ilgili incelemede saptanmıştır. Sivas'ta bir vakfın muhasebe defterlerini inceleyen Demirel zaviyede kalan askerler hakkında bilgi vermekte ve dervişler dışında zaviyede en çok askerlerin ikamet ettiği ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında zaviyelerin askeri faaliyetlere mekân olduğunu açıklamaktadır (Demirel, 2000: 150-151).

Askeriyeye tahsis edilen vakıf arazilerinin verdiğimiz örneklerden de fazla olduğu anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra, 1909 yılında yaklaşık bir yıl süreyle Evkaf Nazırı olarak görev yapan Hammadezade Halil Paşa, Nezaretin mevcut durumunu ortaya koyduktan sonra, reform için yapılması gerekenleri içeren bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda İstanbul ve çevresindeki kışlaların çoğunun vakıf arazisi üzerine inşa edildiği, ancak bu araziler için o güne kadar kira bedeli alınmadığı belirtilmektedir. Zamanla kentin büyümesinin sonucu olarak bu kışlaların kent içinde kaldığı ve askerlerin kent dışındaki kışlalarda bulunmasının uygun olduğu öne sürülerek bu kışla ve koğuşların Evkaf Nezaretine devredilmesi ve nezaretin de bunları yeniden inşa etmek üzere şirketlere kiralaması önerilmektedir. Nazır bunun için hükümetten yardım istemektedir (Hammadezade, 1327: 67).

Belirtilen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar açıkça göstermektedir ki vakıflara ait gayrimenkullar ve nakit gelirler Tanzimatın ilanına kadar geçen sürede büyük ölçüde yeni ordunun gereksinimleri için kullanılmıştır. II. Mahmut'un, 1826 tarihli hattı hümayuna yeni ordunun gereksinimlerini ve hali hazırda tahsis edilen gelirin bu gereksinimin üçte biri olduğunu belirterek başlaması ve devamında Evkaf-ı Hümayun'un yönetimini Darphane'den ayırarak yeni bir nezaret kurduğunu açıklaması vakıf kaynaklarına ilişkin niyetini ortaya koyması açısından anlamlıdır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın vakıflara ait mülkleri ordu için kullanma niyeti ulemanın verdiği görüşler ve Kanuni'nin gelecek tepkileri göze alamaması nedeniyle gerçekleşmemiş, aksi sonuçlar doğurmuştu. II. Mahmut bu hedefi ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirebilmiştir.

3.1.1.3. YENİ ORDU VE MODERNLEŞME

II. Mahmut radikal bir hamle ile Yeniçeri ordusunu yıkmış ve yerine “talimi” ve Batılı askerlerin eğitimi ile şekillenen yeni orduyu kurmuştur. Osmanlı klasik döneminde özgür Tımar sipahilerine karşı “kulluk” statüsündeki yeniçeri ordusu gerekli görülüyordu. Ancak onsekizinci yüzyıl başına gelindiğinde tımarlı sipahilik malikane sistemi ile büyük ölçüde tasfiye olmuş ve yeniçerilik “kulluk” niteliğini önemli ölçüde yitirerek değişikliklere karşı direnen bir muhalefet odağı olmuştu (Kayalı, 1985: 1252). Yeniçeri-ulema ittifakının her yenileşme hareketine muhalefet etmesine karşın, yeni ordu ve modern bürokrasi Osmanlı yenilik hareketlerinin öncüsü olmuştur. Moreau'ya göre, yeniçeri ocaklarının kaldırılmasından sonra Osmanlı ordusunun yeniden tanımlanması aynı zamanda Osmanlı kimliğinin de yeniden oluşması anlamına gelmiştir (Moreau, 2010: 241).

Yeniçeri ocağı eski düzenin sürdürülmesinde ne kadar etkin olmuşsa yeni ordu da modernleşmiş bir silahlı bürokrasi²³ olarak II. Mahmut döneminden sonra tutucu ulemaya, taşradaki âyanlara ve onların etkisi altındaki halk kesimlerine karşı, reformcu kesimin güvencesi ve müttefiki olmuştur (Ortaylı, 2011: 111). Modern subay yetiştirmek için kurulan Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye ile birlikte Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi modernleşmesinin simge kurumları haline gelmiştir.

²³ “Silahlı bürokrasi” deyimini Suat Parlar'a aittir: *Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası*, Mephisto Yayınları, İstanbul. 2005.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel yapısında en etkili güçler ordu ve ulemaydı. Ancak, özellikle 1659 yılında Babıali'nin kuruluşuyla birlikte "kalemiye" etkinlik kazanmaya başlamıştır. Kalem dairelerinin bazılarının saray dışına taşınması ve Babıali'nin kurulmasıyla birlikte, hükümet meselelerinin tartışıldığı asıl merkez saraydaki Divan değil Babıâli olmuştur. Bu tarihlerden sonra Divan neredeyse sembolik bir hale gelmiştir (Findley, 2014: 64). Bürokrasinin ordu ile çatışması da ordunun modernleşmesi sonucunda yerini işbirliğine bırakmıştır. Ordunun yeniden düzenlenmesi ve modern yüksek askeri okulların açılmasıyla iktidarda veya muhalefette sivil ve asker bürokratların birlikteliği on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı siyasal geleneği haline gelmiştir (Ortaylı, 2011: 125).

II. Mahmut'un orduyu reformcu çizgide yeniden inşa edilmesiyle, reformcular, taşra ayanlarına, mutaassıp ulemaya ve taraftarlarına karşı sağlam bir müttefik ve güven merkezi bulmuştur (Hülür-Akça, 2005: 324-325). On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında modern bilimsel disiplinlerin öğretilmesi askeri okulların tekelindeydi (Moreau, 2010: 242). II. Mahmut'un 1827 yılında askeri tıp okulunu açması, 1834 yılında Harbiye'nin kuruluşu, yeni okullarda askerlere "modern bilgilerin" öğretilmesi ile bu genç subaylar yalnız ordu için değil, tüm Osmanlı toplumu için önemli yeni seçkinler sınıfını ve geleceğin kadrolarını oluşturmuştur (Moreau, 2010: 8). Berkes'e göre, Harbiye'nin kuruluşu modernleşme tarihinin belki de en önemli olayıdır; çünkü bundan sonraki hiçbir olay Harbiye ve mezunlarının askeri, siyasal ve kültürel hayatta aldıkları yerler göz önüne alınmadan anlaşılamayacaktır (Berkes, 2002: 194). II. Abdülhamit döneminde askerler vilayetlerde idari mevkilerde de

bulunmuştur ve II. Meşrutiyet'ten sonra bu durum daha da yaygınlaşmıştır (Moreau, 2010: 243).

“on yıllık askeri eğitimi boyunca, tamamen askeri konular ve disiplin dışında, matematik gibi Batı'dan gelene bilimler, yazı, dilbilgisi, genel kültür ve resim dersleri görülürdü. Bu entelektüel dağarcık gelecekteki meslek yaşamında önemli bir rol oynayacaktır. Keza, bu durum modern olarak tanımlanan bilimlerde eğitim gören bu genç subayların yeni bir özelliğidir” Moreau, 2010: 116).

Adaylar çok erken yaşta ve çoğunlukla mütevazı ailelerden toplanıyor ve oniki ve yirmibeş yaş arasında eğitim görüyorlardı. Bu koşullarla yetişen genç subaylar ve devlet arasında kopmaz bir bağ oluşuyordu (Moreau, 2010: 43-44).

Yeniçeriliğin tasfiyesi ve yeni ordunun kurulmasından sonra askerler bir süre politika sahnesinin dışında kalmıştır (Moreau, 2010: 175). 1859 Kuleli Vakası ile birlikte bu durum değişmeye başlamış, özellikle 1876 ve 1908'de Meşrutiyet ilan edilmesinde görüldüğü üzere, askeri okullarda Batılı eğitim alan ordunun politik yaşama müdahalesi önemli hale gelmiştir (Davison, 1964: 114; Kayalı, 1985: 1254).

“Türkiye'nin modernleşmesi büyük ölçüde ordu sayesinde gerçekleşti. 'Nizam-ı Cedid' yeni bir ordunun yaratılmasında ısrar eden bir Batılılaşma programı üstlenildiğinde Sultan III. Selim tarafından ilan edildi. Anayasa ve temsil ilkesinin son zaferi 1908'de askeri bir isyan tehdidinin sonucuydu. On yıl sonra Mustafa Kemal ve diğer generaller Osmanlı İmparatorluğunu yeni bir ulus devlete dönüştürdü. Böylece, yaklaşık iki yüz yıldır, ordu Türkiye'nin önde gelen modernleştiricisi oldu (Rustow, 1964: 352).

Modernleşme sürecine geç giren diğer ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı modernleşmesi de devlet merkezli olarak ve sivil-asker bürokrasinin sürükleyiciliği ile gerçekleşmiştir.

3.1.2. VAKIF GELİRLERİNİN MERKEZİLEŞTİRMESİ İLE ULEMANIN ETKİSİZLEŞTİRİLMESİ

Hilmi Ziya Ülken, Türk düşüncesindeki modernleşme sürecinin Tanzimat ile başladığını, birinci aşamada medrese ve tekke ile karşılaştığını, onunla mücadele ettiğini, uzlaşmaya çalıştığını ve nihayetinde onu yenerek başlı başına bir varlık olmaya başladığını belirtmektedir (Ülken, 2007: 18). Tarık Zafer Tunaya da “inkılap yapan bir memlekette, belli bir programın halka rağmen yürütülmesi, muhafazakâr kuvvetlerin baskısı altında bulunan bir kitleyi o kuvvetlerin tesirinden, tahakkümünden kurtarmak anlamını kazanmaktadır. Şu halde ortaya hamleci ve gerici kuvvetlerin çarpışması çıkmaktadır” ifadesiyle bu çarpışmanın zorunluluğunu anlatmaktadır (Tunaya, 1960: 113).

Osmanlı Devleti’nde ilmiye/ulema sınıfı “askeri” sınıf içerisinde yer alan ve vergi ödemeyenlerin önemli bir kesimini oluşturmaktaydı. Şeyhülislam ve hukuk/yerel yönetim sistemini temsil eden kadıların dışında önemli bir ilmiye/ulema grubu vakıflarda “cüz okumak” ya da “tesbih çekmek” gibi “vazifeleri” bulunan ve bilgi veya dindarlık nedeniyle halk arasında nüfuz ve itibar kazananlardan oluşmaktaydı. Vakıfların gelirlerinden “vazife” adı altında maaş alan bu grup zaman içinde Osmanlı Devletinde önemli sayılara ulaşmıştır. Belirtilen bu “zevaid-horlar” zümresi vergilerden muaf, eli beratlı, hazır yiyici askeri sınıf mensupları arasında sayılmaktaydı (Barkan, 1993: 9).

Akdağ’a göre Selçuklular döneminde şehir toplulukları esnaf ve tüccarlardan ibaret olmasına karşın Osmanlı döneminde bu üretici gruplar önemini yitirmiş ve yerini hiçbir iş görmediği halde, hazırdan maaş alarak geçinenlere bırakmıştır. Öyle ki “vazifeliler” adı altında yeni bir şehir topluluğu oluşmuştur (Akdağ, 1950: 329).

Selçuklulardan farklı olarak Osmanlı rejimi ulema, esnaf, ümera gibi zümrelerden “eşraf” adını alan güçlü bir toplumsal sınıf yaratmış ve iç politikasını tamamıyla bu sınıfa dayandırmıştır; şehrin iktisadi faaliyetleri fiilen esnaf ve işçi zümrelerinin elinde olmasına karşın kontrolü bu yeni sınıfın eline geçmiştir. Bu grubun siyasal ve toplumsal rollerinin artmasında ise vakıflar, malikâneeler ve “vazifeler” etkili olmuştur (Akdağ, 1950: 345).

Vakıflar ilmiye sınıfını mali ve yönetsel açıdan güçlendirmiş ve bu nedenle ilmiye sınıfı da vakıf sisteminin koruyucusu olmuştur. Özellikle yüksek ulema sayısız vakfın mütevelliliği ve nezareti yoluyla vakıf gelirlerinin yönetimini ele alarak mali ve siyasi güç kazanmıştır; ayrıca vakfiyelerdeki hüküm ve şartları yorumlama tekeli de onların elindedir (El Haj, 2000: 83-84). II. Bayezid kurduğu vakıfların denetimini şeyhülislama bırakmış ve o tarihlerden sonra birçok vakfın denetimi şeyhülislamlık makamına geçmiştir. Birçok vakıfta ulema kurucuların iradesiyle yönetici, denetçi veya vazifeli olmuştur. On yedinci yüzyıl vakıf görevlilerinin yüzde 46,31’i cami, tekke-zaviye görevlileri ile duahan ve cüzhan gibi dini görevlilerden oluşmaktadır (Yüksel, 1990: 120). On sekizinci yüzyılda bu oran yüzde 53,21’dir (Yediyıldız, 2003: 204). Hasan Yüksel aile bireylerinden sonra vakıf gelirlerinden en çok yararlananların ilmiye/ulema grubu olduğunu ve incelediği 313 vakfın 5 bin 119 mürtezikasını (din işleri ile görevli çalışanı) olduğunu saptamıştır (Yüksel, 1990: 37-38). On yedinci yüzyılda dini hizmetler için harcanan para toplam vakıf giderlerinin yüzde 33,20’sine ulaşmaktadır (Yüksel, 1990: 306). Kıvılcımlı, görünüşte kimseye ait olmadığı izlenimi veren vakıfların gerçekte bir tür dini arazi sahipliği olduğunu ve vakıf arazilerin Avrupa’daki manastır teşkilatına benzeyen bir “din derebeyliğine” doğru gittiklerini belirtmektedir (Kıvılcımlı, 2007: 433-434).

Osmanlı Devleti'nin klasik idari, mali, askeri örgütlenmesinde olduğu gibi ilmiye örgütlenmesi de on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren bozulmaya başlamıştır. El Haj, onyedinci yüzyıl boyunca ve onsekizinci yüzyıl başında İstanbul'daki yüksek ilmiyeye yeni katılanların yaklaşık yarısının tüccar veya zanaatkâr kökenli olduğunu saptamıştır; ilmiye sınıfına girişin kuralsızlaştırılması ilmiye aristokrasisinin oluşması anlamına gelmekteydi (El Haj, 2000: 73). On altıncı yüzyıl ortalarından itibaren medreselerin bir kısım öğrencileri eşkıyalığa başlamış ve “softa şekaveti” devlet için önemli bir sorun haline gelmiştir. Özellikle on altıncı yüzyılın ikinci yarısındaki divanı hümayun mühimme defterlerinde sık sık bu şekavetten söz edilmektedir. II. Mahmut döneminde de bir kısım Fatih medresesi öğrencisinin silahla gezdiği ve bazı mahallelerde olay çıkardıkları, yolsuzluk yaptıkları görülmüş, şeyhülislam ve diğer yetkililer sadrazamın başkanlığında toplanan kurul bu öğrencilerin hocaları tarafından uyarılması kararı almıştır. Ancak uyarılmalarına karşın bazı öğrencilerin silahla dolaşmaya ve huzursuzluk çıkarmaya devam ettiği anlaşılmaktadır (Öztürk, 1995a: 73-74)

“Softa şekavetinin” önlenmesi için on altıncı yüzyıldan itibaren birçok kez fermanlar yayınlanarak ıslahat yapılmaya çalışılmıştır (Uzunçarşılı, 2014: 251-252). En son ve ciddi ıslahat girişimi III. Selim zamanında yapılmaya çalışılmış, III. Selim tahta çıkışının on birinci günü Şeyhülislam başta olmak üzere önemli devlet yöneticilerini toplayarak görüşlerini almış ve 1789 yılında Anadolu ve Rumeli kazaskerlerine hitaben bir ferman yayınlamıştır. Ferman temel olarak kadılıklara liyakat sahibi kişilerin atanması ve kadıların naib tayin etmeyerek atandıkları yerlerde bizzat, dürüstçe ve halka zulmetmeden çalışmaları emrini içermektedir (Uzunçarşılı, 2014: 264). 1793 tarihinde daha kapsamlı ikinci bir ferman

çıkarılmasına karşın III. Selim'in bir isyanla öldürülmesi nedeniyle diğer ıslahatları gibi ilmiye örgütlenmesine ilişkin ıslahat düşüncesi de başarıya ulaşamamıştır.

Osmanlı tarihi boyunca yeniçeri ocağı ilmiye sınıfının devamlı yardımcısı ve isyan hareketlerinin destekçisi olmuştur. Tunaya, ulema-ordu gibi iki örgütlü gücün birleşmesinin Osmanlı İmparatorluğundaki isyan hareketlerine gerçek mahiyetini verdiğini belirtir. Kabakçı Mustafa hareketinin faillerine “hüccet” veren ulemadır (Tunaya, 1960: 15). Tunaya, yeniçerilerle işbirliği dışında ulemanın sahip olduğu özellikleri sıralamaktadır. Ulemanın Osmanlı toplumunun tüm yapısına nüfuz etmesi, sınırlı ve kapalı bir zümre olmaması, eğitimdeki tekel nedeniyle toplumu önemli ölçüde şekillendirmesi, adalet mekanizmasını elinde tutması, hem merkez ve hem yerel örgütlenmelerindeki etkinliği ve Ortaçağ düşüncesi ile Osmanlı Devleti'nin din/devlet bileşimine dayanması sınıfın gücünün nedenleri olarak sayılabilir (Tunaya, 1960: 12-18)

II. Mahmut döneminde yeniçeriliğin tasfiyesi ile silahlı ittifakını kaybeden ulema sınıfının etkisizleştirilmesine yol açan uygulamaları iki başlık altında açıklamak mümkündür. Bunlardan birincisi vakıf gelirleri fazlalarının Evkaf-ı Hümayun Nezaretine aktarılması ve Şeyhülislam ve bazı kadıların nezaretindeki vakıfların Haremeyn Nezaretine ve Haremeyn Nezaretinin daha sonra Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanarak ulemanın ekonomik güçten mahrum bırakılması ve ikincisi özellikle taşrada vakıflara mütevellî atama yetkisinin kadılarından alınarak vali ve mutasarrıflara verilmesi ile yönetme gücünün elinden alınmasıdır. Bu aynı zamanda ulemanın yasa dışı gelir kaynağının da kesilmesi anlamına gelmektedir. Doğrudan vakıflarla ilgisi olmayan bir uygulama da ilmiye sınıfını Şeyhülislamın başkanlığında bir örgütlenme biçimine dönüştürülerek yönetsel özerkliklerinin

ortadan kaldırılmasıdır (Levis, 2007: 97-98; Zürcher, 2015: 69). Lewis, II. Mahmut'un ulemanın gücünün kırılmasında tam başarılı olmadığını, ancak vakıf gelirlerinin yönünü değiştirmekle ulemayı etkisizleştirme sürecini başlattığını belirtmektedir (Lewis, 2007: 95).

3.1.2.1. ŞEYHÜLİSLAM İLE BAZI ULEMA VE KADILARIN NEZARETİNDEKİ VAKIFLARIN HAREMEYN NEZARETİNE BAĞLANMASI

Yeni ordu gereksinimlerinin karşılanması için vakıf gelirlerinin merkezileştirilmesi Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşunun temel nedeniydi. II. Mahmut döneminde çıkarılan birçok hattı hümayunla her sancak ve eyalette bulunan vakıfların gelir fazlalarının merkeze aktarılması emredilmiş, Nezaretin kurulmasından bir süre sonra evkaf müdürleri atamasıyla taşra teşkilatı oluşturulmuş ve vakıf yönetimi merkezleştirilmiştir.

Şeyhülislamın bazı vakıflara nezaret etmesi uygulaması II. Bayezid'in kendi vakıflarının yönetim ve denetimini şeyhülislama bırakması ile başlamıştır. Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman vakıflarının yönetimleri de şeyhülislama bırakılmıştı (M. Nuri, 1992: 284). Sonraki yıllarda da birçok vakfın nezareti senetlerinde yer alan hükümler uyarınca şeyhülislama bırakılmıştır.

29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli bir hattı hümayunda şeyhülislamın nezaretinde bulunan vakıfların Haremeyn Nezaretine devredilmesi ve karşılığında şeyhülislama 25 bin kuruş aylık bağlanması emredilmektedir. Aynı hattı hümayunda şeyhülislam nezaretinde görünen bu vakıfların da aslında Mansure hazinesi tarafından yönetildiği bilgisi yer almaktadır (BOA, H.H, 543/26835-26845). Cevdet

Evkaf fonu içerisinde yer alan 7 Şaban 1252/17 Kasım 1836 tarihli bir belgede ise şeyhülislam nezaretinde olan vakıfların yönetiminin “hüsni idarenin” sağlanması için Haremeyn Nezaretine bağlandığı belirtilmektedir. Vakıf yönetimlerinin bu şekilde merkezileştirilmesi “nizamı müstahsene” yani “güzel gelenek nizamı” olarak tanımlanmaktadır (BOA, C. Ev, 167/8308). Bu belge nezareti şeyhülislamda olan vakıfların Haremeyn Evkafı yönetimine ne şekilde devredileceğine ilişkin, örneğin müsakkafat ve gediklerin yönetimi, temessükatın düzenlenmesi gibi ayrıntıları da içermektedir.

İbnülemin M.Kemal-Hüseyin Hüsameddin’in “*Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Hal Teracim-i Ahvali*” adlı yapıtında şeyhülislam nezaretindeki vakıfların tam olarak hangi tarihte Haremeyn Nezaretine devredildiği yer almamaktadır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 32). Ancak, Haremeyn Nezareti her ne kadar bağımsız bir yönetim gibi görünse de hükümdarlık makamına Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin aracılığıyla başvurabilmesi hakkında bir ferman çıkartılması nedeniyle Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin bir şubesi haline getirildiği bilgisi yer almaktadır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 32). II Mahmut’un hükümdarlığının son yıllarında Haremeyn hazinesinin zorluğu düştüğü ve giderlerini karşılayamaz hale geldiği anlaşılmaktadır (BOA, H.H, 553/27313). Bu nedenle Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile birleştirilmiştir. Haremeyn Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile birleştirilmesi 20 Muharrem 1254/15 Nisan 1838’de gerçekleştirilmiş, ancak II. Mahmut’un ölümü ve Abdülmecit’in tahta çıkmasıyla yeniden ayrıştırılmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 50; Barnes, 1986: 159; BOA, C. Ev, 414/20998; BOA, H.H, 1622/22).

Nezaretindeki vakıfların yönetiminin 1835 yılında elinden alınması karşılığında şeyhülislama 25 bin kuruş maaş bağlanmışken II Mahmut'un ölümünden sonra düzenlenen bir belgede 1255 yılı Şevval ayı için 55 bin kuruş maaş ödendiği belirtilmektedir. 30 Zilkade 1255/3 Şubat 1840 tarihli belgeye göre ödeme Mansure hazinesinden yapılmıştır (BOA, C. Ev, 434/21994).

Anadolu kazaskeri, Rumeli kazaskeri, imamı evvel, nakibüleşraf²⁴ ve Davut Paşa naibinin nezaretindeki on beş vakıf 18 Zilhicce 1250/17 Nisan 1835 ve Bursa Hüdavendigâr vakıflarıyla Ebu Eyüp Ensari vakfı 22 Zilhicce 1250/21 Nisan 1835'de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 33, 52-53).

Ulema sınıfının önemli unsurlarından olan İstanbul kadıları bazı vakıfların nezaretini üstlenmişti. Kadıların nezaretinde olan bu vakıflar aşama aşama Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır. İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarının nezaretinde olan vakıflar Ağustos 1831'de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edildi (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 28). Bu devirle İstanbul kadılarına bağlı 253, Galata kadılarına bağlı 196, Eyüp kadılarına bağlı 58 ve Üsküdar kadılarına bağlı 82 olmak üzere toplam 589 vakıf Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır (Öztürk, 1995a: 75-76). Dolayısıyla bu vakıfların yönetim ve denetim hakları da kadılardan alınarak Nezarete aktarılmıştır.

²⁴ Arap memleketlerinde Seyyid ve seriflere nezaret eden reise verilen bu unvan II. Bayezid döneminde Seyyid Mahmut'a verilmiş (1534) ve bu tarihten Osmanlı Devleti'nin ilgasına kadar bu unvan korunmuştur. Nakibüleşraf ulema sınıfından ve genellikle azledilen İstanbul kadısı ve kazaskerler arasından atanırdı (Uzunçarşılı, 2014: 171).

Biladî Erbaa denilen Edirne, Bursa, Şam ve Kahire kadılarının nezaretinde olan vakıflar 22 Recep 1247/27 Aralık 1831'de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlandı; hattı hümayunda ilhakin gerekçesi vakıfların iyi yönetilmesi ve gelir-giderlerinin, işlem ve belgelerinin nizama uygun düzenlenmesi ve icrası olarak belirtilmektedir (BOA, H.H, 1586/9).

Nezaretin kuruluşu ve gelirlerin merkezileştirilmesi bir taraftan vakıf gelirlerinin yeni ordu ve bürokrasi için kullanılmasını sağlamış, diğer taraftan bu gelirlerden yararlanan ulemanın ekonomik gücünü elinden almıştır. Vakıf gelirlerinin merkezi yönetimin ihtiyaçları için Evkaf-ı Hümayun Nezareti hazinesinde toplanması ile birlikte yüzlerce ulema da gelirlerini ve emekliliklerini kaybetmişlerdir (Shaw-Shaw, 2010: 56).

3.1.2.2. MÜTEVELLİ ATAMALARINDA KADILARIN YETKİLERİNİN MUACCELAT NAZIRI VEYA MÜTESELLİM/VOYVODALARA DEVREDİLMESİ

Kadılarının yapmış olduğu vakıf müteveli atamaları önemli bir yolsuzluk alanına dönüşmüştü ve sık sık şikayete konu olurdu. Arşiv belgelerinden, 1838 tarihinde düzenlenen bir yolsuzluk raporuna dayanarak kadılarının müteveli atama yetkilerinin ellerinden alındığı anlaşılmaktadır.

İzmir ve çevre şehirlerdeki kadı meselelerinin incelenmesi sonucu düzenlenen rapora göre kadılarının mütevellileri ataması sırasında çok sayıda yolsuzluk yapılmaktadır. Raporda taşra ahalisinin kadılarla ilgili çok sayıda şikayetinden söz edilmekteydi. Kadılar lehte veya aleyhte kararlar almak için rüşvet almaktaydı. Özellikle soyun tükenmesi nedeniyle kadı tarafından yapılan yeni vakıf mütevellisi atamalarında en iyi nitelikte olanlar değil en yüksek rüşveti verenler atanıyordu. Bu

durumu düzeltmek için vakıf mütevellilerinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin yerel yöneticisi olan muaccelat nazırları tarafından atanması, muaccelat nazırı bulunmayan yerlerde ise yerel yöneticiler olan voyvoda veya mütesellimler tarafından atanması önerilmekteydi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Cevdet fonu içerisindeki iki belge kadıların vakıf yöneticilerinin atanması konusundaki yetkilerinin kısıtlandığına ilişkindir. Bunlardan birincisi 9 Cemaziyelevvel 1253/11 Ağustos 1837 tarihli ve kadıların gerçeğe aykırı ilam vermeleri nedeniyle evkaf memurlarının başka kişileri önermeleri yetkisi ve mahkemelerin buna uygun hareket etmesine ilişkindir (BOA, C. ADL, 106/6348). Evkaf fonu içerisinde yer alan 24 Zilhicce 1253/21 Mart 1838 tarihli belge ise daha kapsamlıdır. Hâcegândan El Hac Hüseyin Efendinin İzmir ve çevresine giderek yaptığı incelemeler sonucunda hazırladığı ve yukarıda özetlenen rapora istinaden düzenlenmiştir. Belgede bir süreden beri tevliyet, imamet ve hitabet gibi atamaların yüksek harçlarla ehil olmayan kişilere verildiği konusunda şikayetler alındığı belirtilmekte ve buna dayanarak atama yetkisinin şeriye memurlarından alınarak muaccelat nazırlarına ve muaccelat nazırı bulunmayan yerlerde ise mütesellim veya voyvodalara verilmesi öngörülmektedir. Konuya gereken özen ve önemin gösterilmesi ihtarıyla, belirtilen emrin İzmir, Kuşadası, Güzelhisar, Manisa, Muğla, Balıkesir ve Eskişehir hâkimlerine gönderilmesi istenilmektedir. (Barnes, 1986: 193-194; BOA, C. Ev, 496/25062). Böylece ulema sınıfının en yaygın unsurlarından olan kadıların vakıfların yönetim ve denetimleri üzerindeki önemli bir yetkileri ellerinden alınmış olmaktadır.

3.1.2.3. ULEMANIN ETKİSİZLEŞTİRİLMESİ VE MODERNLEŞME

Osmanlı Devleti'nde yöneten ile yönetilenler arasındaki ilişki ve statünün korunmasını sağlayan dinsel ideoloji ulema aracılığıyla sürdürülmüştür. Bu nedenle İslamoğlu İnan ulemayı “organik aydınlar” olarak görmektedir (İslamoğlu İnan, 1991: 41) Ulema hem örfi ve şeri hukuku uygulayan yargıçlar, hem beledi işleri yürüten idareci ve hem de vakıf yöneticisi olarak kritik bir işlev üstlenmişti. Ulemanın premodern Osmanlı toplumundaki yeri böylesine önemliydi. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesinin ve yenilik hareketlerinin başarıya ulaşması için ulemanın etkisizleştirilmesi gerekiyordu. II. Mahmut ulemanın vakıflardan elde ettiği ekonomik gücünü ve vakıflar üzerindeki yönetsel etkinliğini kırmakla yeni toplumsal düzene muhalefet eden önemli bir direnç merkezini zayıflatmıştır.

Ulemanın temsil ettiği dinsel ideoloji ile modernleşmenin temeli olan aydınlanma ve laik düşünce çatışmaktadır. Aydınlanma düşüncesi her insanın kendi aklı ile düşünmesini önermekte, Tanrı ile insan arasında aracı kişi ve kurumları sorgulamaktadır. Modernleşme ile birlikte genişleyen laik okullar sistemi, medreseler yoluyla eğitim üzerinde tekeli bulunan ulemanın çıkarları zıtlaşmaktadır. 1848 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'ye üç konuda tasarı hazırlanmıştı. Bunlardan birincisi sıbyan mekteplerinin ıslahı, ikincisi yeni rüştiye mekteplerinin kurulması ve üçüncüsü yükseköğretim hakkındaydı. Ancak ilköğretim okulları olan sıbyan mektepleri Evkaf Nezaretine bağlıydı ve bu bağın koparılması zor görünmüştü. Meclisin ilkokullardaki düzenlemeyi Vehbi Molla gibi “sıbyandan başka mektep görmemiş” birine havale etmesi ıslahatın ölü doğmasına yol açmıştı (Cevdet, 1967: 37-41). Bu nedenle eğitimin ıslahı I. Meşrutiyete dek ilkokullar yerine orta dereceli okullarla devam etmiştir. Ulema, etkisini sürdürebilmek için on

dokuzuncu yüzyıl boyunca vakıf kaynaklarını kontrol etmeye çalışmış ve yeni okul sisteminin geliştirilmesine muhalefet etmiştir. Osmanlı Devleti yıkılana kadar eski ve yeni okul sistemi yan yana sürdürülmüştür.

Yeni ordu ile birlikte silahlı gücünü yitiren ulemanın ayan ve ağalarla işbirliği devam etmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere Reşit Paşa'nın yaptığı vergi reformlarına karşı âyan-ulema ikilisi tutucu kitleyi etkilemiş ve reform karşıtı eğilimleri güçlendirmişlerdi. Çıkarılan ceza yasası ile birçok muhalif cezalandırılmış ve Ankara'da bir müftü reformlarına karşı halkı isyana kışkırtmaktan yargılanmıştır (İnalçık, 1964b: 60).

Ulema vakıfların mütevellisi veya nazırı olduğu gibi, yeni mütevellilerin atanması ya da vakıf senedinin yorumlanması gibi konularda da hukuksal denetim tekeline sahipti. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla üstlenilen bu görevler zaman içerisinde tamamen ulemanın elinden alınmıştır. Bunun sonucunda ulema ekonomik gücünü ve örgütlü davranabilme temelini yitirmiştir.

Tunaya, II. Mahmut reformlarını radikal ve sosyal olmaktan çok “telifçi, tavizci ve ikici metot”²⁵ olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirmeye kanıt olarak yeniçeriliğin kaldırılması ile reformu baltalayan maddi kuvvetin bertaraf edilmesine karşın, manevi kuvvet olan ulemanın yerinde bırakılması örneğini vermektedir (Tunaya, 1960: 30). Vakıf fonlarının süreç içerisinde ulemanın elinden alınmasını yeterli görmemektedir. Ulema konusundaki bu tutum Osmanlı

²⁵ Tunaya “telifçi, tavizci, ikici” tabirleriyle Tanzimatın yeniyi kurarken eskiye taviz veren, eskiden vazgeçmeden yeniyi kurmaya çalışan, birbiriyle zıt olan eski ile yeniye birleştirmeye çalışan ve dolayısıyla tutarsız bir yaklaşım olduğu görüşünü ifade etmektedir.

moderneşmesinin kopuşlar yerine reform ve kırılmalarla sürdürülmesinin bir sonucudur. Febvre'in ve Küçük'ün ifade ettiği gibi “gelişen işçi dünyası ile mücadele burjuvaziyi kilise cephesinden müttefik aramaya yöneltmiş” ve “burjuvazi ürkerek dönüş yollarını aramış”tır (Febvre, 1995: 143-145; Küçük,1984: 541).

Birleşik ve eşitsiz gelişme kuramının, her ülkenin modernleşme sürecinin özgünlükler içereceği ve hiçbir ülkenin aynı çizgide ilerlemeyeceği Osmanlı modernleşmesinde ulemanın radikal bir şekilde tasfiye edilememesi örneğiyle de doğrulanmaktadır. II. Mahmut ve Tanzimat dönemi aydınları haleflerine göre dünya işlerinin yorumlanmasında daha laik hareket edebilmişlerdir. Bütün eleştirilere karşın II. Mahmut reformları, kendi koşulları içerisinde, modernleşme sürecine “radikal” bir başlangıç olarak değerlendirilmelidir.

3.1.3. YOLSUZLUKLARIN ORTADAN KALDIRILMASI

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşuna ve farklı nezaretler altındaki vakıfların Nezarete bağlanmasına ilişkin hattı hümayunda vakıf gelirlerinin “hüsnü idaresi” yani iyi yönetilmesi gerekçesinden söz edildiği görülmektedir. Mustafa Nuri Paşa da İstanbul şehrinin neredeyse tamamının vakfa dönüşmesi nedeniyle alım satım işlerinin belgelendirilmesi ve yürütülmesi işlerinin mütevellilerin ve cabilerin ellerinde kaldığını ve bunun da türlü “fesat ve hilelere” neden olduğunu, bu yüzden Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulduğunu belirtmektedir (M. Nuri, 1992: 285). Yediyıldız, on sekizinci yüz yıl vakıfları ve bu vakıflarda yapılan yolsuzlukları anlattıktan sonra Evkaf Nezareti'nin bu yolsuzluklara son vermek amacıyla kurulduğunu belirtir (Yediyıldız, 2003: 196). Ancak yapılan incelemeler Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kurulmasının vakıf gelirlerinin kötüye kullanılmasını ve yolsuzlukları önlemediğini göstermektedir.

Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin ilk zimmet halifesi olan Mehmet Arif Efendi yolsuzlukları nedeniyle azledilerek Kütahya'ya sürgün edilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 27; BOA, H.H, 501/24599). Nisan 1836'da evkaf müfettişi Şükrü Efendi yiyicilik nedeniyle azledilmiş ve yerine Asaf Bey atanmıştır (BOA, H.H, 552/27224). Barnes'in yaptığı araştırmaya göre birçok yerel vakıf müdürü/muaccelat nazırı yetersizlikleri veya yolsuzlukları nedeniyle görevden alınmıştır (Barnes, 1986: 235-246). Örneğin Sivas evkaf müdürü Arif Efendi atandığı 1842 yılından 1845 yılına kadar Evkaf-ı Hümayun Nezaretine vakıf gelirleri ve muhasebe kayıtlarına dair hiçbir bilgi vermediği gibi herhangi bir gelir fazlası da göndermedi (Barnes, 1986: 235). Keza geniş evkaf arazisi olan Musul'da evkaf yönetimi Taki Efendi'ye bırakılmıştı; ancak tüm dini ve hayri kurumlar yıkıntı ve terkedilmiş hale gelmişti. Bundan dolayı Taki Efendi azledilerek yerine Abdülgani Bey atandı (Barnes, 1986: 237). Erzurum evkaf müdürü Mehmet Ağa evkaf gelirini zimmetine geçirdiği için azledildi ve yerine Namık Efendi getirildi (Barnes, 1986: 239-240).

Yerel vakıf yöneticilerinin vakıf gelirlerini mal edinmesine dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. 2 Zilhicce 1278/31 Mayıs 1862'de Evkaf-ı Hümayun Nazırı olan İsmail Hakkı Paşa 28 Muharrem 1280/15 Temmuz 1863'de yazdığı bir tezkirede taşra evkaf müdürlerinin o tarihe kadar 7 milyon 831 bin 414 kuruş vakıf gelirlerini aşırdığını, kayıtları bulunamayan evkaf müdürlerinin aşırdıkları tutarın da belirtilen rakamın birkaç misline ulaştığını rapor etmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 123-124).

1885-1889 yılları arasında Evkaf-ı Hümayun Nazırı olarak görev yapan Mustafa Nuri Paşa Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin yolsuzlukların önlenmesi amacıyla kurulmasına karşın, vakıf yöneticilerinin kiminin hırsız ve kiminin de hukuk

bilmezliği yüzünden evkaf hazinesinin görevi kötüye kullanmalarla tüketildiğini belirtmektedir (M. Nuri, 1992: 285). Bu belge ve açıklamalara göre Nezaret yolsuzluğun önlenmesi amacıyla kurulmamıştır veya bu amaçla kurulmuşsa da amacına ulaşmamıştır. Yalnızca yolsuzluk yapanlar değişmiştir. Daha önce ulema sınıfından olanlar yetkilerini kötüye kullanmaktayken, bu kez merkezi yönetim tarafından atanan yerel vakıf görevlileri yolsuzluk yapmıştır.

3.2. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN KURULUŞ VE ÖRGÜTLENMESİ

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşuna ilişkin ferman Osmanlı Arşiv Belgeleri arasında yer almasına karşın belge tarihi tam olarak bilinmemektedir; arşivde belge tarihi 1242 yılının son günü olan 29 Zilhicce olarak yazılmıştır. Belirtilen ferman ile diğer belge ve kaynaklar karşılaştırılarak Nezaretin kuruluşu aşağıda açıklanmıştır.

3.2.1. II. MAHMUT'UN NEZARETİN KURULUŞU HAKKINDAKİ FERMANI VE KURULUŞA İLİŞKİN DİĞER BELGELER

Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri içerisinde yer alan 290/17362 dosya/gömlek numaralı hattı hümayun Evkaf-ı Hümayun hazinesinin Darphane hazinesinden ayrılması emrini içermektedir (BOA, H.H, 290/17362). Bu belgede Evkaf-ı Hümayun Nazırı olarak El Hac Yusuf Efendi'nin adı geçmektedir. Hicri 29 Zilhicce 1242 tarihi miladi 24 Temmuz 1827'ye denk gelmektedir ki bu tarihin doğru olmadığı bilinmektedir.

İbnülemin Mahmut Kemal ve Hüseyin Hüsameddin Nezaretin kuruluş tarihini 12 Rebiyülevvel 1242/14 Ekim 1826 olarak tahmin etmektedir. Yapıtın dipnotunda hattı hümayunun bir suretinin görülemediğinden söz edilmekte ve vakıflara ilişkin defter ve kayıtlarda 11 rebiyülevvele dek müteveli kaimmakamlığı ve bu tarihten

sonra “bilnazara idaresi muktazai iradei seniyyei hazreti padişahi olan Evkaf-ı Hümayun nezareti” ibaresinin kullanıldığı belirtilerek nezaretin kuruluş tarihinin 12-14 rebiyülevvel 1242 olması gerektiği not edilmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 26).

Arşivde II. Mahmut’un hattı hümayununda nazır olarak atandığı belirtilen El Hac Yusuf Efendi’nin atamasına ilişkin bir başka belge bulunmaktadır. Cevdet-Evkaf fonu içerisinde yer alan belgenin tarihi üzerinde açıkça görülmektedir. 21 Safer 1242/24 Eylül 1826 tarihli bu belgede “Bu defa Darphane-i Amire’den ifraz olunan Evkaf-ı Hümayun Nezareti sabıkan tevkii olan El Hac Yusuf Efendi’ye ve Emaneti Darphane başkatibi Ali Rıza Efendiye ... tevcih ... olundu” denilmektedir (BOA, C. Ev, 137/6835). Seyit Kahraman *Evkaf-ı Hümayun Nezareti* adlı kitabında bu belgeye dayanarak Nezaretin kuruluş tarihini 24 Eylül 1826 olarak kabul etmektedir (Kahraman, 2006: 6).

Osmanlı Arşiv belgeleri içerisinde yer alan Ağustos 1826 tarihli bir belgede “Evkaf-ı Hümayun hazinesi” ibaresi kullanılmaktadır. 4 Muharrem 1242/8 Ağustos 1826 tarihli hattı hümayun “Evkaf-ı Hümayun hazinesi tarafından idare olunan vakıflardan Çorlulu Ali Paşa Vakfı müsakkafatından uzun çarşıdaki 61 oda ile ilgili icare-i muaccele probleminin çözülmesi, Ebulfeth Sultan Mehmed Han Camisi civarında bulunan hırka-i saadet dairesine ve altında bulunan çeşmesine ait su yollarının tamir ettirilmesi” başlığını taşımaktadır (BOA, H.H, 1573/4). Bu belgeye göre Evkaf-ı Hümayun hazinesi Ağustos 1826 itibariyle mevcuttur. Nezaret bu tarihte kurulmamasına ve Darphane’ye bağlı olmasına karşın o dönemlerde dahi vakıf gelirlerinin ayrı bir hazinede takip edildiği anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne ilk nazır olarak El Hac Yusuf Efendi’nin atandığına ilişkin belgenin

üzerindeki 24 Eylül 1826 tarihi net olarak okunmaktadır; bu nedenle belirtilen tarih Nezaretin kuruluş tarihi olarak kabul edilmelidir.

3.2.2. VAKIFLARIN YÖNETİMİNDE MERKEZİLEŞME: NEZARETE İLHAKLAR

Yukarıda Nezaretin kuruluş nedenleri ile ilgili bölümde açıklandığı üzere, yeniçeriliğin ve eyalet askerlik sisteminin kaldırılarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen talimli ordunun kurulması, yani ordunun merkezileştirilmesi devlet gelirlerinin de merkezileştirilmesini gerektirmişti. Osmanlı arşiv belgelerinde “ilhak” olarak ifade edilen yönetimdeki bu merkezileştirme süreci II. Mahmut döneminde aşama aşama gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde zenginliğin kaynağı diğer prekapitalist toplumlarda olduğu gibi siyasal görevlerdi. Görevlilere belirli bölgelerin gelirleri tahsis edilirdi. Bunun yanında vakıfların nezareti ile görevlendirilmek de bir başka gelir kaynağıydı. “Bazı üst düzey devlet görevlilerinin sultanlar tarafından kurulan dini vakıflarda görevleri gereği yöneticilik yapmaları karşılığında gelirlerden pay alması da diğer gelir kaynaklarını oluşturuyordu” (Findley, 2014: 123). Nezaretin yaptığı ilhaklar ile, çoğunluğu ulema sınıfından olan üst düzey yöneticilerin bu gelirleri ellerinden almıştır.

1814 yılı başlarında Hamidiye ve Laleli Vakıfları ve mülhakatı ile Mahmudiye Vakıflarının müteveli kaymakamı Hafız Mustafa Efendinin ölümü üzerine II. Mahmut’un güvenini kazanmış olan Darphane Nazırı Sarim Efendi müteveli kaymakamlığına atanmıştı; ancak elli vakfa ulaşan bu vakıfların işlerinin yoğunluğu bir nezaret şubesi yönetimini gerektirdiğinden bu vakıf topluluğu Darphane Nezareti’ne bağlandı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 25). Böylece ilk etapta

elli vakfın yönetimi merkezileştirilmiş oldu. II. Mahmut'un yönetimi süresince farklı yönetim kademelerinin nezaretine bırakılmış vakıflar da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu süreçte padişahlar, valide sultanlar, vezirler gibi yüksek ricalin kurmuş olduğu, büyük ölçüde “gayri sahih/tahsis kabilinden” olan tüm vakıflarla, kurucusunun nesli tükendiğinden yöneticisi kalmayan “sahih” vakıfların yönetimi Nezaret bünyesinde toplanmış oldu.

Yeniçeri ordusu ile bağlantılı görülen Bektaşî vakıflarının mal varlıkları önemli ölçüde yeni ordu için kullanıldığı gibi yeniçeri ve cebeci ocakları ile ilişkili vakıflar kapatılmış ve çatılı mal varlıkları Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır. Konuya ilişkin 13 Şevval 1242/10 Mayıs 1827 tarihli evkaf defterinde hangi vakıflara ait hangi mal varlığının devredildiği tek tek açıklanmıştır (BOA, Ev. HMM.d. 8978). Defterde, çıkarılan hattı hümayun uyarınca yeri ve niteliği hakkında döküm yapılan 86 parça dükkân ve benzeri müsakkafatın/çatılı gayrimenkulün Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlandığı açıklanmaktadır.

İbnülemin Mahmud Kemal ve Hüseyin Hüsameddin tarafından kaleme alınan yapıtta Osmanlı Devleti yüksek yöneticilerinin nezaretinde olan vakıfların hangi tarihlerde Evkaf Nezaretine ilhak edildiği özetle anlatılmıştır. Buna göre Şevval 1243/Nisan-Mayıs 1828'de Kapu Ağası Osman Ağa'nın ölümü ile kapu ağalığı ilga edilmiş ve Kapu Ağası nezaretine bağlı vakıflar Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 28; Barnes, 1986: 152). Hazinedarbaşı, kılarcıbaşı ve saray ağasının nezaretindeki vakıflar “kayıtların tam ve düzenli olarak tutulamaması ve dağınıklığından kurtarılması” gerekçesiyle bir katip de atanmak üzere 15 Şevval 1244/20 Nisan 1829 tarihli bir hattı hümayunla Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır. Bu ilhak hazinedarbaşının ölümünü takiben yapılmış,

hayatta olan kılarcıbaşı ve saray ağasına ise yaşadıkları sürece belli bir ödeme yapılması emredilmiştir. Bu üç görevlinin nezaretinde olup Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanan vakıf sayısı yüz on sekizdir. Kılarcıbaşı ve saray ağasına ise bu devir nedeniyle yıllık 4 bin 5 kuruş ödeme yapılması öngörülmüştür (BOA, H.H, 1578/8). İlhak olunan bu vakıflara gerektiğinde müteveli ataması, boşalan gayrimenkulların kiraya verilmesi ve vakıf denetiminin Nezaret tarafından yapılması gerektiği hattı hümayunda ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Nitekim 18 Zilkade 1244/22 Mayıs 1829 tarihli bir belgeye göre saray ağası nezaretindeki tüm vakıflar Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edildiğinden Bursa'daki Yıldırım Beyazıt Cami Vakfı'na Esseyid Mustafa Hamdi'nin atandığı belirtilmektedir (BOA, C. Ev, 216/10769). İbnülemin Mahmud Kemal-Hüseyin Hüsameddin'in yapıtında bu ilhakın tarihi Recep 1246/Aralık 1830-Ocak 1831 olarak belirtilmişse de hattı hümayunun ve sonraki atama belgesinin tarihi 1829'dur (İbnülemin-Hüseyin 1335: 28). Hattı hümayunda bostancıbaşı ve topçubaşı nezaretindeki vakıfların Nezarete ilhakı yer almamakla birlikte bu vakıfların da aynı tarihlerde Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlandığı anlaşılmaktadır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 28; Barnes, 1986: 152).

Rebiyülevvel 1247/Ağustos-Eylül 1831 tarihinde defterdarı şıkkı evvel ve reisülküttab ile İstanbul, Galata, Eyüb, Üsküdar kadıları ve hameyn müfettişleri nezaretinde olan altı yüz otuz iki vakıf da Nezarete ilhak edilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 28). 22 Receb 1247/27 Aralık 1831 tarihinde biladı erbaa denilen Edirne, Bursa, Şam ve Kahire kadılarının nezaretinde olan vakıflar Nezarete bağlanmış ve vakıf işleri için yeni memur atanmıştır (BOA, H.H, 1586/9). 12 Recep 1247/1 Ocak 1832'de kapudan paşa ve çavuş başı nezaretindeki vakıflar da Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak olunmuştur (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 45; Barnes, 1986:

153). Zilkade 1247/Nisan-Mayıs 1832'de sadrazam nezaretindeki vakıflar Nezarete ilhak edilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 29).

İlmiye sınıfının etkisizleştirilmesi ile ilgili bölümde yer aldığı üzere, Anadolu kazaskeri, Rumeli kazaskeri, imamı evvel, nakibüleşraf ve davud paşa naibinin nezaretinde bulunan on beş vakıf 18 Zilhicce 1250/17 Nisan 1835 tarihinde ve Bursa'da Hüdavendigâr vakıflarıyla Ebu Eyüp Ensari Vakfı 22 Zilhicce 1250/21 Nisan 1835 tarihinde Nezarete ilhak olunmuştur (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 33, 52-53). Bu ilhakları şeyhülislam nezaretinde bulunan vakıfların 29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835 tarihli bir hattı hümayunla Haremeyn Nezaretine bağlanması izlemiştir (BOA, H.H, 543/26835; BOA, C. Ev, 167/8308).

Bazen de vakıfların bağımsız yönetimi sürdürülmekle birlikte gelir fazlalarının Nezarete gönderilmesi istenilmiştir. Örneğin Ohri kazasında bulunan Zeynelabidin Paşa vakfının cami, medrese, tekke ve bazı hayratlar yanında biri 7 bin akçe ve diğeri 3 bin akçe gelir getiren iki yaylağı bulunmaktadır. Gün ve ayı tam olarak bilinmeyen 1249 (1833-1834) tarihli bir emirle daha önce vakıf mütevellisi tarafından kullanılan tüm gelir fazlalarının Nezareteilhakı istenilmiştir (BOA, C. Ev, 539/27238).

Nezarete ilhak edilen bazı gayrimenkulların hangi vakıflara ait olduğu saptanmamış veya belirtilmemiştir. Örneğin Üsküdar'da bulunan altı dönümlük bir arsanın yüz yılı aşkın süredir bir vakfa ait olduğu, halihazırda mezbelelik durumdaki arsanın Mansure alayı kaymakamı Ahmet Bey tarafından kiralanmak istediği anlaşılmaktadır. 1247 tarihli (1831-1832) bir hattı hümayunla bu arsanın Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edildikten sonra, imar edilmesi şartıyla peşin bin kuruş ve

ayrıca günlük beş akçe bedelle kiraya verilmesi emredilmektedir (BOA, H.H, 554/27381). Yine hangi vakfa ait olduğu tam olarak bilinmeyen Yedikule dışındaki boyacı dükkânı 27 Muharrem 1243/20 Ağustos 1827 tarihinde ve Kayseri’deki dört boyahane 29 Zilhicce 1253/26 Mart 1838 tarihlerinde Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edilmiş ve icareteyn yoluyla kiraya verilmiştir. Yedikule’deki dükkânın peşin kirası bin kuruş ve yıllık kirası 120 kuruş olarak belirlenmiştir (BOA, H.H, 1444/59376). Kayseri’de bulunan boyahanelerin peşin bedeli 5 bin kuruş ve yıllık kirası 2 bin kuruş olarak belirlenmiştir (BOA, H.H, 552/27216). Bir başka örnek Kireçburnunda’ki bir kahvehanedir. Kahvehane 1248’de (1832-1833) Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edilmiş ve halen tasarrufunda bulunduran Osman adlı kişiye icareteyn yolu ile kiralanmıştır (BOA, H.H, 544/26891).

1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kurulması ile başlayan ilhak süreci II. Mahmut’un öldüğü 1839 yılına dek aralıksız sürdürülmüş ve yukarıda belirtilen ilhaklar sonucunda vakıfların yönetimi büyük ölçüde merkezileştirilmiştir. İlhak edilen vakıf sayısı arttıkça Nezaretin birimleri geliştirilmiş ve memur sayısı artırılmıştır.

3.2.3. İLHAK EDİLMİYEN MÜSTESNA VAKIFLAR

Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar ilhak edilmeyen vakıflar da vardır. Bunlar din büyükleri ve gaziler adına kurulmuştur ve sayısı sekizdir. “Müstesna” olarak adlandırılan bu vakıflardan dördü Abdülkadir Geylani Vakfı, Hacı Bektaşî Veli Vakfı, Mevlana Vakfı ve Hacı Bayram Veli Vakfı din büyüklerinin adını taşıyan vakıflardır. Diğer dördü ise Gazi Evrenos Bey Vakfı, Gazi Mihal Bey Vakfı, Gazi Süleyman Bey Vakfı ve Gazi Ali Vakfı önemli fetihler yapan gazilerin adını taşıyan vakıflardır.

Tayyip Gökbilgin, bu vakıfların Nezarete bağlanmamasını Tanzimat fermanının ruhuna aykırı bulmaktadır. Çünkü, fermana göre vergi konusunda vakıflar ve haslarda bulunan halkın sahip olduğu tüm haklar ve imtiyazlar kaldırılarak herkesin eşit tutulması gerekmektedir. Tarikatlara, tekkelere ve zaviyelere eski padişahlar tarafından tahsis ve temlik edilen köyler hasılatının şeyhler, zaviyedarlar veya mütevelliler tarafından alınmaya devam edilmesi bu eşitliği bozan bir uygulamaydı. Din büyükleri ve fatihlerin ruhaniyetinden yararlanmak için vakıf gelirlerinin muhassıllar tarafından toplanmayarak vakıf yöneticilerine bırakılması uygun görülmüştü. Gökbilgin bunu “tanzimatın tereddütü” olarak görmektedir (Gökbilgin, 1967: 106-107). Tunaya’nın ifadesiyle bunun nedeni ikici-tavizci bir Tanzimat kafasıdır (Tunaya, 1960: 32). Bu yaklaşım yalnız Tanzimat döneminin değil on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin temel özelliklerinden biri olan “köktenci değişim” yerine zamana yayılan bir “reform süreci” olmasının göstergelerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

3.2.4. NEZARETİN ÖRGÜTLENMESİ

Nezaretin ilk örgütlenmesi Osmanlı Devleti’nin önceki mali örgütlenme birimleri ile benzerlik taşımaktadır. Örneğin devletin alacaklarının tahsili ile sorumlu zimmet halifeliği (Uzunçarşılı, 2014: 360) önemli mali birimlerden biriydi. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin birimleri arasında yer alan kesedarlık ve sergi halifeliği birimleri Mansure hazinesinde de bulunuyordu (Cezar, 1986: 263). Keza onaltıncı yüzyılda kurulan Haremeyn Evkafı Nezareti’nde de benzeri birimler bulunmaktaydı. Nezaretin örgütlenmesi zaman içerisinde daha çok vakfın katılmasının doğurduğu gereksimlere göre genişletilmiştir. Örgütlenme sürecindeki bu dönüşüm, Nezaretin başka herhangi bir ülkeden örnek alınmadığı ve kendi gereksinimleri doğrultusunda

şekillendiğini kanıtlamaktadır. Esasen, Osmanlı yönetim aygıtındaki makamlar ve bürokratik uzmanlaşma, ülke içerisinde duyulan gereksinimlerin bir sorunu olarak zaman içinde evrilmiş ve hiçbir kurum bir bütün olarak dışardan alınmamıştır (El-Haj, 2000: 118).

3.2.4.1. NEZARETİN İLK BİRİMLERİ

Nezaretin kuruluşunda üç birim oluşturulmuştur. Bunlar kesedarlık, zimmet halifeliği ve sergi halifeliğidir.

Kesedar, bakanlık görüşü, ilam, takrir hazırlanması gibi işlemleri yürütmekle görevliydi. Maaşı bin kuruş olarak belirlenmişti. İlk kesedar daha önce küçük kalem tezkirecisi olarak görev yapmış olan Esseyid Mehmet Şevki Efendi'dir (İbnülemin-Hüsameddin, 1335: 27; Barnes, 1986: 151-152).

Zimmet halifesi Nezarete bağlı vakıfların mukataalarını, zabıtnamelerini, mültezimler ile kefilili olan sarraflardan alınacak borç senetleri ile ilgili işlemleri yürütmek, kira sözleşmelerini düzenlemek, gelirleri tahsil etmek ve muhasebe kayıtlarını kontrol etmekle görevliydi. Maaşı 800 kuruş olarak belirlenmişti. İlk zimmet halifesi Mehmed Arif Efendi'dir. Yolsuzluğu nedeniyle sonraki yıllarda Kütahya'ya sürgün edilmiştir (İbnülemin-Hüsameddin, 1335: 27; Barnes, 1986: 151-152).

Sergi halifesi evkaf hazinesine gelen paraları almaya, hazineye ait tüm vakfiye giderlerini yapmaya, borçları ödemeye, genel muhasebe dengesini sağlamaya ve günlük işlemleri yapmaya yetkiliydi. Maaşı 500 kuruştur. İlk sergi halifesi Mehmet İzzet Efendi'dir (İbnülemin-Hüsameddin, 1335: 27; Barnes, 1986: 151-152).

Üç birim ve üç memuriyet olmakla birlikte bu kişilerin yanında yardımcı çalıştırması da öngörülmüştür. Kesedar, zimmet halifesi ve sergi halifesine yardımcı olmak üzere 200 kuruş maaşla ikişer katip ve yeterince ücretli yamaklar atanmıştır. Bu görevlilerin maaş dışında da gelirleri vardı. Memurlar yaptıkları işlemlerden elde edilen gelirin belirli bir yüzdesini alma hakkına sahipti. Boşalan vakıf mülklerin (mahlul) yeniden kiraya verilmesinde, ferağ ve intikal işlemlerinde, mukataatın iltizama verilmesinde, kiraların tahsilinde bedelin yüzde beşi ilgili memura verildiğinden maaşlar belirtilen tutarların iki veya üç misline çıkabiliyordu (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 28).

Arşivde bulunan 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 tarihli bir hattı hümayunla Nezaret işlemlerinin daha düzgün yürütülmesi için hem yeni kâtip alımı hem de mevcutların maaşlarının yükseltilmesi emredilmiştir. Buna göre kesedarın maaşı 200 kuruş zamlı bin 200 kuruşa, zimmet halifesinin maaşı 300 kuruş zamlı bin kuruşa ve sergi halifesinin maaşı 200 kuruş zamlı 500 kuruşa ulaşmıştır. Ayın hattı hümayunla bu memuriyetlere tabi mevcut ve yeni alınacak katiplerin maaşı da belirlenmiştir (BOA, H.H, 1584/64). İbnülemin-Hüseyin'in yapıtında zimmet halifesinin ilk maaşı 800 kuruş denilmesine karşın bu hattı hümayuna göre ilk maaş 700 kuruştur. Keza sergi halifesinin de ilk maaşı 500 kuruş olarak belirtilmesine karşın bu hattı hümayuna göre 300 kuruşken 200 kuruş zamlı beş yüz kuruşa ulaşmıştır.

Nezaret, kuruluşu tarihinden 1832 yılına dek, altı yıl, bu üç birim ile işlemlerini yürütmüştür.

3.2.4.2. YENİ BİRİMLER VE VÜKELA MECLİSİNE KATILIM

Evkaf-ı Hümayun Nezareti diğer devlet görevlilerinin nezaretinde bulunan vakıfların ilhakıyla çok sayıda vakfın yönetimi ve denetimi merkezleştirilmiştir. Bu ilhaklarla sayısı bini aşan vakıf işlerinin üç memuriyetle yürütülmesi zorlaşmıştır.

Zilkade 1247/Nisan 1832’de sadrazam nezaretindeki vakıfların da Evkaf-ı Hümayuna ilhak edilmesiyle üç yeni birim oluşturulmuştur: tahrirat baş kitabeti, mülhakat gedikler²⁶ kitabeti ve ruznamçecilik. Bu memurların işlerini yürütmek üzere üçer de yamak görevlendirilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 29; Barnes, 1986: 153).

Tahrirat başkâtibinin görevi nezaret işlemlerinin yazımında kesedara yardımcı olmak, ferağ ve intikal senetlerinin yazımı ve yeni zapt edilen vakıfların muhasebe işlemlerinin yürütülmesiydi (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 29).

Mülhakat gedikler kâtibinin görevi bütün vakıf gediklerinin mukataat gelirlerini tahsil, boşalan vakıf mülklerin ferağ ve intikallerini kaydetmek ve zimmet halifesine yardım etmektir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 29).

Ruznamçecinin görevi bütün cami ve imaretler gibi hayır eserlerinin tamirleri, döşemeleri, satın alma işlemleri ve diğer harcamalarını yapmaktır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 29).

Bu yeni birimlerin kurulmasıyla Nezaret için yeni bir bina yapılması gündeme gelmiş ve Nezaret 1832 yılında on yedi odalı olarak inşa edilen yeni binaya taşınmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 29).

²⁶ Gedik, bir alanda ticaret veya zanaat yapmak için alınan yetki.

Haremeyn evkafı müfettişinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretindeki vakıfları da denetleme görevi vardı. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden yönetilen vakıfların denetimi görevi Haremeyn Nezaretinden alınarak 1831 yılında yeni bir müfettişlik kuruldu. İmamzade Esat Efendi ilk Evkaf-ı Hümayun Nezareti müfettişi olarak atandı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 32; Barnes, 1986: 156-157). İbnülemin-Hüseyin evkaf müfettişliğinin kuruluş ve ilk atama tarihini 1834 yılı olarak belirtmişse de Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 tarihli hattı hümayunda evkaf işlerinin çoğalmasından dolayı işlerin iyi yönetilmesi için bir müfettiş tayini gerektiği ve bu göreve İmamzade Esad Efendinin atandığı yer almaktadır (BOA, H.H, 547/27011).

29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli bir hattı hümayuna göre Haremeyn Nazırı ve Evkaf-ı Hümayun Nazırının ortak önerisiyle önceki yüzyıllardan beri mevcut olan Anadolu evkafı, küçük evkaf ve haremeyn muhasebecilikleri ile haremeyn mukataacılığı unvanları kaldırılarak “evkaf muhasebeciliği” adı altında birleştirilmiş ve eski Haremeyn Vakıfları Müdürü Nazif Efendi bu göreve atanmıştır (BOA, H.H, 1301/50626) Lütfi tarihinde bu değişiklik 1252 yılı olayları içerisinde aktarılmaktadır (Lütfi, 1999c: 890) Akgündüz Takvimi Vekayinin 138 inci sayısına dayanarak belge tarihini 19 Recep 1252/30 Ekim 1836 olarak saptamaktadır (Akgündüz, 2013: 367). Buna göre nezaret merkezinde “evkaf muhasebeciliği” unvanı Recep 1252/Ekim 1836’da oluşturulmuştur.

Rebiyülahir 1254/Haziran 1838’de Nezaret örgütlenmesinde yeniden değişiklikler yapıldı. Bu düzenleme ile kesedarlık ve tahrirat baş kitabeti birleştirilmiş, tahrirat kitabeti/yazışma kalemi adıyla yeni bir daire kurulmuştur. Diğer birimler olan zimmet halifeliği, sergi halifeliği, gedikler kitabeti ve

ruzmançecilik yerinde bırakılmış, kâtiplerin sayısı artırılmış ve görevlilerin maaşları yükseltilmiştir. Bu dönemde bir de tamirat müdürlüğü kurulmuştur (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 35; Barnes, 1986: 160). Nezaretin merkezi birimlerinin ve memur sayısının artırılması ile büyük vakıfların her birinde bulunan ve gelirlerin tahsili görevini yapan “cabi odaları” kaldırılmış ve tahsilat işlemleri tamamen Nezaret memurlarına bırakılmıştır. Bazı vakıflarda görevli cabiler Nezaret bünyesinde çalıştırılmaya başlanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 37; Barnes, 1986: 161). Aynı yıl artan kayık işletmeciliğinin yönetimi için kayıkçılar kitabeti birimi kurulmuştur.

Tanzimata kadar Nezaretin merkez teşkilatında yapılan önemli bir değişiklik de müsteşarlık kurulmuş olmasıdır. Muharrem 1254/Nisan 1838’de Darphane ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretleri birleştirilmiş ve daha önce Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin bir şubesi haline getirilen Haremeyn Nezaretini Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edilmiş olduğundan Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kapsamı oldukça genişlemiştir. Bundan dolayı Evkaf-ı Hümayun Nazırına yardım etmek üzere bu birimlerin her biri üzerinde yetki ve sorumluluk sahibi bir müsteşarlık kuruldu. İlk müsteşar olarak Darphane’de madeni paranın ayar ve ağırlığını tespitle görevli (sahibi ayar) Esseyid Mehmet Şevki Efendi atandı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 34).

Evkaf Nazırının meclis-i vükela üyesi olması, o tarihlerde meclis-i vükela üyesi olan Hasip Paşa’nın ikinci kez Evkaf Nazırı atanmasıyla gerçekleşti (BOA, H.H, 557/27501). 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837 tarihli atama belgesine karşın İbnülemin-Hüseyin atama tarihini Muharrem 1254/Nisan 1838 olarak kaydetmektedir. Bu atama döneminde Haremeyn Nezaretini ve Darphane Nezaretini Evkaf-ı Hümayun Nezaretini ile birleştirildi ve Mehmet Hasip Paşa paşalık unvanıyla ikinci kez Evkaf-ı Hümayun Nazırı oldu (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 50). İbnülemin-

Hüseyin atama tarihine ilişkin bir belge sunmamaktadır. Bu nedenle yukarıda belirtilen belge tarihi olan 1837 yılı Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin meclis-i vükelaya katıldığı tarih olarak kabul edilmektedir (Barnes, 1986: 160). Atama ile ilgili 557/27501 numaralı hattı hümayunda Hasip Paşa'nın on beş bin kuruş maaşla Meclis-i Ahkam-ı Adliyye'ye memuriyetinden de söz edilmekte ve paşanın atama nedeniyle yazdığı teşekkür metnine yer verilmektedir (BOA, H.H, 557/27501).

3.2.4.3. TAŞRA ÖRGÜTLENMESİ: MUACCELAT NAZIRLIKLARI VE EVKAF MÜDÜRLÜKLERİ

Vakıfların taşra örgütlenmesi 1833 yılında başlamakla birlikte esas olarak Tanzimat'tan sonra, 1261/1845 tarihli nizamname ile kurumsallaşmıştır (BOA, İ.MSM., 23/583-585). Taşra evkaf müdürlerinin görev ve sorumlulukları ve görevlerin ihmalî veya kötüye kullanılmasında uygulanacak yaptırımlar bu nizamnamelerde ayrıntılı olarak belirlenmiştir.

İbnülemin-Hüseyin'e göre 1835 yılında Anadolu ve Rumelindeki il merkezleri ile bazı büyük kazalarda Evkaf-ı Hümayun ve Haremeyn vakıflarının işlemlerini yürütmek üzere "muaccelat nazırı" unvanlı görevliler atanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 33). Muaccelat nazırının temel görevi boşalan bir vakıf mülkün yeniden icareteyn yoluyla kira verilmesi sırasında peşin alınan ve mülkün değerine yakın bir paraya ulaşan "muaccele", yani peşin bedeli tahsil etmektir (Barnes, 1986: 157). İbnülemin-Hüseyin'in yapıtına dayanan kaynaklarda da muaccelat nazırlarının 1835 tarihinde atanmaya başladığı yer almakla birlikte, 29 Rebülahir 1249/15 Eylül 1833 tarihli bir belgede Bursa muaccelat nazırının yazısından söz edilmektedir (BOA, C. Ev, 382/19390). Keza 29 Zilhicce 1248/19 Mayıs 1833 tarihli hattı hümayun Kütahya muaccelat nazırının atanmasına ilişkindir

(BOA, H.H, 551/27153). Dolayısıyla taşra örgütlenmesinin 1833 yılından itibaren başladığı kabul edilmelidir.

Muaccelat nazırları bazen merkezden gönderilir ve bazen de yörenin ileri gelen kişileri arasından atanırdı. 1835 tarihli bir hattı hümayunda Van, Muş ve Bayezid vakıfları için Kemah hanedanından birinin muaccelat nazırı olarak atanması emredilmiştir (BOA, H.H, 552/27222). 1836 tarihli bir belgeden Edine ve çevresindeki vakıfların yazımı ve gediklerin düzenlenmesi için gönderilen Mehmet Efendinin bu işi layıkıyla yapamadığından Edirne'nin ileri gelenlerinden saray müdürü İbrahim Beyin atandığı anlaşılmaktadır (BOA, H.H, 553/27344). 1837 tarihli bir hattı hümayunla Vidin ve Niğbolu sancaklarına Mehmet Nazif Efendi'nin tayini yapılmıştır (BOA, H.H, 553/27311). Bursa vakıflarının muaccelat nazırlığı ise eski İznik voyvodası Süleyman Ağaya ihale edilmiştir (BOA, H.H, 553/27334). Bir süre sonra, yöre ileri gelenlerinin vakıf işlerini bilmemeleri ve özellikle vakıf gelirlerini Nezarete göndermeyerek zimmetine geçirmeleri gibi yoğun bir yolsuzlukla karşılaşılması sonucunda taşra vakıf işlerinin tamamen merkezden atanan memurlar eliyle yürütülmesi yöntemine geçilmiştir (Barnes, 1986: 235-246).

Başlangıçta Haremeyn vakıfları ile Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edilen vakıflar için ayrı ayrı muaccelat nazırı atanmıştı. Haremeyn Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine katılması ile bu vakıfların tamamı için bir bölgede tek bir görevli atanmaya başlandı (BOA, H.H, 577/28225; BOA, H.H, 552/27234; Barnes, 1986: 160). 1839 yılından itibaren yeni atanan yerel vakıf görevlileri “muaccelat müdürü” unvanını taşımaya başladı (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 35). Akgündüz “muaccelat nazırı” unvanının 1835 yılında “evkaf müdürü” unvanına dönüştürüldüğünü belirtmekte ise de (Akgündüz, 2013: 368) yukarıda belirtilen

muaccelat nazırı atama belgelerinden 553/27334 dosya/gömlek numaralı hattı hümayun 1254/1838-1839 tarihlidir ve “muaccelat nazırı” unvanı kullanılmaktadır. Bu nedenle “evkaf müdürü” unvanının Tanzimat’tan sonra kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Esasen taşra örgütlenmesine ilişkin nizamname de Tanzimat’tan sonra kabul edilerek taşra örgütlenmesi tamamlanmıştır (Kahraman, 2006; Alkan, 2004).

Taşra görevlilerinin merkezden atanmasıyla birlikte vakıf işlerini yürüten kişilere vakıf gelirlerinden aidat verilmesi uygulamasına son verilmiş ve modern bürokrasi anlayışına uygun olarak maaş ödenmeye başlanmıştır. Buna ilişkin bir örnek 29 Zilhicce 1254/10 Mart 1839 tarihli bir hattı hümayunda saptanmıştır. Buna göre, bazı vakıfların muhasebe işlerini yürüten Hamid Efendiye vakıflardan ödenen aidat yerine 1255 yılının ilk ayından itibaren kaydı hayat şartıyla 400 kuruş maaş tahsisi uygun görülmüştür (BOA, H.H, 552/27292).

3.2.4.4. EVKAF NEZARETİNİN DİĞER NEZARETLERİ İLHAKI VE AYRIŞMASI

Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruluşundan kapanışına dek bazı nezaretlerle birleşmiş veya ayrılmış, bazen de bünyesinde başka nezaretler kurulmuştur.

Haremeyn Nezareti: 1586 yılından beri darüssade ağasının nezaretinde olan Haremeyn vakıflarının yönetimi nazır unvanı üzerinde kalmak üzere darüssade ağasından alınarak 1836 yılında bir müdür atanmış, aynı yıl müdürlük kaldırılarak ayrı Haremeyn Evkafı Nezareti oluşturulmuş ve daha sonra bu nezaret Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin bir birimi haline getirilmiştir. 1834 yılında darussade ağası Uzun Abdullah Ağanın emekli edilmesinden sonra Haremeyn vakıfları bir müdürlük aracılığıyla yönetilmekteydi (BOA, H.H, 485/23762). Ancak bunun yetersizliği

nedeniyle müdür emekli edilmiş ve Haremeyn vakıflarının yönetimi Evkaf-ı Hümayun Nezaretinde ayrı bir birim haline getirilmiştir (Barnes, 1986: 155-156).

29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli hattı hümayunda darüssade ağalarının işlerinin yoğunluğu nedeniyle vakıf işlerine layıkıyla bakamadıkları gerekçesiyle Haremeyn vakıflarına “müdür” unvanıyla Nazif Efendi atanmışsa da bu şekilde de işlerin layıkıyla yürütülemediği belirtilmekte, Haremeyn Evkafı Nezareti oluşturularak Ethem Efendi'nin nazır atandığı belirtilmektedir (BOA, H.H, 470/22965). İbnülemin-Hüseyin, 1836 yılında yayınlanan bir fermanla bağımsız olan Haremeyn Nezareti'nin hükümdarlık makamına Evkaf-ı Hümayun Nezareti aracılığıyla başvurabileceğinin emredildiğini belirtmektedir. Yazarlar bundan dolayı fermanla Haremeyn Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin bir şubesi haline geldiğini belirtmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 32, 50).

Haremeyn Nezaretinin tamamen Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanması 1838 yılında gerçekleştirilmiştir. Ancak buna ilişkin hattı hümayun Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 29 Zilhice 1254/15 Mart 1839 tarihli olarak kayıtlıdır. Belgeye göre Haremeyn Nezareti ile birlikte Darphane de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır (BOA, H.H, 468/22865). Bu hattı hümayun aynı zamanda meclis-i vükela üyesi Mehmed Hasip Paşa'nın ikinci kez Evkaf-ı Hümayun Nazırı atanmasını içermektedir ki İbnülemin-Hüseyin'e göre bu atamanın tarihi ve dolayısıyla Haremeyn Nezaretinin tamamen Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanma tarihi 10 Rebiyülevvel 1254/3 Haziran 1838'dir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 34; BOA, C. Ev, 414/20998). Lütfi Tarihi'nde Haremeyn Nezaretinin ilgası 1254 yılı olayları arasında sayılmakta, ancak tarih tam olarak belirtilmemektedir (Lütfi, 1999c: 932). İbnülemin-Hüseyin'in yapıtında tarihin tam olarak yazılması ve Başbakanlık

Osmanlı Arşivi'ndeki belgenin tarihi bilinemediğinden yılın son gününün yazılması dikkate alındığında Haremeyn Nezaretinin ilga tarihinin 1838 olduğu kabul edilmelidir. II. Mahmut'un ölümü ve Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra bu birleştirmeden istenilen yarar elde edilemediği gerekçesiyle nezaret ve hazineler tekrar ayrıştırılmıştır (BOA, H.H, 1622/22).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra 6 Receb 1242/3 Şubat 1827'de Mukataat Nezareti kuruldu. Hazine-i Amire ile iç içe geçen hesaplar ayrıştırılarak Mansure ordusuna ilişkin gelirler bu nezaret hesaplarına aktarıldı (Cezar, 1986: 254). Bu hazineye ait gelirler ve giderler Aralık 1829'da Mukataat Nazırlığı ve Mesarifat Nazırlığı olarak ikiye ayrılarak görev ve sorumlulukları tek tek belirlendi (Cezar, 1986: 256-259). Mukataat gelirlerinin yönetildiği Mukataat Nazırlığı 29 Zilhicce 1248/19 Mayıs 1833 tarihli hattı hümayunla Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlandı (BOA, H.H, 470/23004). Evkaf-ı Hümayun gelirlerinin önemli bir kısmının Mansure ordusunun kullanımına sunulduğu dikkate alındığında Mansure ordusu gelirlerinin yönetildiği Mukataat Nazırlığı'nın da Evkaf-ı Hümayun Nezareti yönetimine bağlanması anlaşılır görünmektedir. Beytülmal hazinesi de kısa bir süre Evkaf-ı Hümayun Hazinesi ile birleştirilmiştir. 18 Şevval 1254/4 Ocak 1839 ve 16 Zilkade 1254/31 Ocak 1839 tarihli hattı hümayunlarda Beytülmal hazinesinin Evkaf-ı Hümayun hazinesine nakil ve tahsisi ile bu işlemlerin nasıl yapılacağı yer almaktadır (BOA, H.H, 555/27458; BOA, H.H, 531/26183). Darphane-i Amire ve Haremeyn Nezareti aynı hattı hümayunla 1254/1838'de Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile birleştirilmiştir (BOA, H.H, 468/22865). Ancak bu birleştirmeler Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra 22 Cemaziyelevvel 1255/2 Eylül 1839 tarihli hattı hümayunla sonlandırılmış ve

Darphane, Haremeyn, Mukataat Hazinesi ve Hazine-i Amire'ye ayrı ayrı atamalar yapılmıştır (BOA, H.H, 1622/22).

Osmanlı dönemi vakıflarının önemli bir kısmı su hizmetleri yürütmüştür. Özellikle İstanbul, Üsküdar, Galata beldelerine akan sular genellikle vakıf yoluyla getirilmiştir. Bu nedenle su işlerinin de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ile ilişkilendirilmesi gerekli görülmüştür. İbnülemin-Hüseyin Su Nazırı Behçet Ağanın azledilerek Su Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanması tarihini 16 Zilkade 1252/22 Şubat 1837 olarak kaydetmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 33). Barnes ve Akgündüz de İbnülemin-Hüseyin'in yazdığı 1837 tarihini Su Nezaretinin ilga edilerek Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanma tarihi olarak belirtmiştir (Barnes, 1986: 158; Akgündüz, 2013: 368). Su Nezaretinin ilgası ile ilgili hattı hümayun Başbakanlık Osmanlı Arşivinden bulunmuştur. 29 Zilhicce 1247/30 Mayıs 1832 tarihli hattı hümayunla, su işlerinin çok önemli ve hayati olması nedeniyle görevi layıkıyla yapmayan Ali Behçet Ağa'nın nazırlıktan alınarak suyollarının korunması ve tamir işlerinin Hassa Binaları Müdürü Hüsam Efendinin sorumluluğuna bırakılması ve Su Nazırlığının da ilga edilmesi ile nazıra ödenen maaşın kısmen koruculara ödenmesi konuları yer almaktadır. Arşiv kayıtlarına göre 1832 tarihini taşıyan, ancak Lütü Tarihi'nde 1252/1836-1837 yılı olaylarına ilişkin bölümde yer verilen bu hattı hümayunda Su Nazırının iş yoğunluğu nedeniyle bu işlerle ilgilenmemesinden dolayı Şakir Efendi'nin bu nezarete atandığı belirtilmektedir. Nezaretin Evkaf Nezaretine bağlanmasına ilişkin herhangi bir ibare bulunmamaktadır (BOA, H.H, 488/23953; Lütü, 1999c: 885). Ancak 29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836 tarihli bir hattı hümayun Evkaf Nazırı Hasib Efendi'nin Rusya elçisinin sefarethaneye istediği bir masura suyun verilmesi hususundaki görüşüne

ilişkindir (BOA, H.H, 1168/46212). Benzeri şekilde, su konularında Evkaf-ı Hümayun Nazırının yetkili olduğuna ilişkin birkaç hattı hümayuna daha rastlanmıştır (BOA, H.H, 1611/80; BOA, H.H, 1218/47723; BOA, H.H, 552/27286). Dolayısıyla Su Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin bir alt birimi haline getirildiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı dönemi vakıflarının önemli bir işlevi de eğitim kurumları oluşturması ve yönetmesiydi. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşundan sonra da vakıf fonları ile okullar açılmıştır. Rüştüye denilen bu okulların sayısının artmasıyla bu okulların yönetimi için Evkaf-ı Hümayun Nezareti altında Mekatibi Rüştüye Nezareti kurulmuştur. Nezaretin kuruluş tarihi İbnülemin-Hüseyin'in yapıtında 25 Zilhicce 1254/11 Mart 1839 olarak belirtilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 54). Osmanlı arşivinde Nezaretin kuruluşu ve ilk nazırın atanması ile ilgili hattı hümayunun tarihi tahmini olarak 29 Zilhicce 1254/15 Mart 1839 olarak belirtilmiştir (BOA, H.H, 1320/51545).

Bu Nezarete ilk kez Evkaf-ı Hümayun eski müfettişlerinden İmamzade Esseyyid Mehmed Esad Efendi atanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 36; Lütfi, 1999c: 941-942; BOA, HAT, 1320/51545). 3 Muharrem 1255/19 Mart 1839'da eski Süleymaniye dershanesi yenilenerek "Mekteb-i Ulum-u Edebiyye" adıyla Arapça ve Farsça öğretmek üzere eğitime başlamış ve daha sonra bu okula ünlü İshak Efendi hoca olarak atanmıştır (İbnülemin-Hüsameddin, 1335: 54). Sultan Ahmet camiinde de Mekteb-i Maarifi Adliye adıyla bir de orta dereceli okul açılmıştır. Bu okulların kuruluş amacı devlet memuru ve tercüman yetiştirmektir (Lewis, 2007: 85).

Başlangıçta Evkaf Nezaretinin biri birimi olan Mekatib-i Rüştîye Nezareti daha sonra Maarif Nezareti'ne dönüştürülmüştür.

3.2.5. NEZARETİN KURULUŞUNDAN TANZİMATA KADAR GÖREV YAPAN EVKAF NAZIRLARI

1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezaretinde II. Mahmut döneminde Mehmet Hasip Paşa iki kez olmak üzere altı nazır görev yapmıştır. Nazırlar El Hac Yusuf Efendi, Esseyid Mehmet Tahir Efendi, El Hac Mehmet Said Efendi, Mehmet Hasip Paşa, Musa Safveti Paşa, Ahmet Sadık Ziver Paşa'dır. Ayrıca, II. Mahmut'un ölümünden sonra Esseyid Mehmet Şevki Efendi Abdülmecit'in tahta çıkması ile Eylül 1839'da nazır atanmış ve Tanzimata kadar görev yapmıştır (BOA, H.H, 1622/22).

El Hac Yusuf Efendi nezaretin kurulduğu tarihte atanmıştır (BOA, H.H, 290/17362; BOA, C. Ev, 137/6835). Nazırlık dönemi Safer 1242-Şaban 1245/Eylül 1826-Ocak 1830'dur. Yusuf Efendi mektubi kaleminde göreve başlamış ve zamanla yükselmiştir. Mısır seferine katılmıştır. Sırasıyla maliye tezkireciliği ve katipliği, şikkı sani defterdarlığı, top arabacılar katipliği, cizye muhasebeciliği, şikkı evvel defterdarlığı, Tophane Nazırı, Zahir Nazırı ve nişancılık görevinden sonra Evkaf-ı Hümayun Nazırı atanmıştır. Şaban 1245/Ocak 1830 tarihinde ölünceye dek nazırlık görevini sürdürmüştür. Nezareti zamanında İstanbul, Galata, Üsküdar arasında ulaşımı kolaylaştırmak için Eminönü, Üsküdar, Beşiktaş, Ortaköy, Hasköy ve Balat'da iskeleler, kayıkhaneye ve Pazar kayıkları yaptırılmıştır. Tersane yelkeni üretmek için Eyüp'te bir iplikhane yapılmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 39-41).

Esseyid Mehmet Tahir Efendi Şaban 1245-Şevval 1247/Ocak 1830-Mart 1832 döneminde nazır olarak görev yapmıştır. Mektubi kaleminde göreve başlamış,

zamanla tuğrakeşlik, orduyu hümayun sadaret kethüdalığı ve şıkkı evvel defterdarlığı yapmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nazırlığından sonra Orduyu Hümayun Defterdarı olmuştur. Yüksek devlet görevlilerin nezaretindeki vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhakında en yoğun dönem onun zamanıdır. Nezaretin yeni birimleri de onun dönemde kurulmuştur. 1831 yılında sermayesi evkaf hazinesinin yardımıyla oluşturulan Beykoz Çuha Fabrikası kurulmuştur (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 42-45).

El Hac Mehmet Said Efendi Şevval 1247-Şaban 1250/Mart 1832-Aralık 1834 döneminde nazırlık yapmıştır. Bir önceki nazır Esseyid Mehmet Tahir Efendi'nin Orduyu Hümayun Defterdarlığına ve El Hac Mehmet Said Efendi'nin Evkaf-ı Hümayun Nazırlığına atanmasına ilişkin hattı hümayunun tarihi Başbakanlık Osmanlı Arşivinde iki belgede yer almaktadır. Birinci belge İbnülemin-Hüseyin'i doğrulamakta ve atama tarihini 12 Şevval 1247/15 Mart 1832 olarak belirtmektedir (BOA, C. Ev, 646/32565; İbnülemin-Hüseyin, 1335: 43). İkinci belgedeki atama tarihi 29 Zilhicce 1247/30 Mayıs 1832'dir, ancak belge üzerinde herhangi bir tarih belirtilmediğinden bu tarih tahminen yazılmıştır (BOA, H.H, 362/20113). Zimmet halifeliği, kapudan paşa kethüdalığı, muhallefat halifeliği, piyade mukabeleciliği, sergi nazırlığı, şıkkı evvel defterdarlığı, surre eminliği, harbiye mühimmat nazırlığı, sadaret kethüdalığı, baruthaneler nazırlığı, şark ordusu defterdarlığı, nişancılık, tersane eminliği ve mesarifat nazırlığı yapmıştır. Evkaf-ı Hümayun nazırlığı döneminde nezaret binası yaptırılmış, on adet yeni pazarcı kayıkları yaptırılarak kiraya verilmiş ve bir okul inşa ettirilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 46-49).

Mehmet Hasib Paşa Tanzimat dönemine dek iki kez olmak üzere toplam beş kez Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı yapmıştır. İlk nazırlık dönemi Şaban 1250-Ramazan 1252/Aralık 1834-Aralık 1836 ve ikinci nazırlık dönemi Muharrem 1254-

Cemaziyelevvel 1255/Nisan 1838- Ağustos 1839 dönemleridir. Darphane kaleminde göreve başlamış, topçular katipliği, Bağdat kapı kethüdalığı, darphane defterdarlığı, Selanik valiliği, Meclis-i Vâlâ üyeliği ve başkanlığı, iki kez maliye nazırlığı, iki kez Hazine-i Hassa nazırlığı ve Meclis-i Hassa üyeliği yapmıştır. Birinci nazırlık döneminde ulema nezaretindeki vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhaki gerçekleştirilmiştir. İkinci nazırlık döneminde Mekatibi Rüştîye Nezareti ve Mektebi Ulumu Edebiye kurulmuştur. İkinci dönemde Darphane ile Haremeyn Nezareti Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile birleştirilmiştir. Yine ikinci nazırlığı döneminde Anadolu ve Rumeli'nin birçok il ve kazasında yerli bir muaccelat nazırı/müdürü unvanıyla görevli atanmıştır. İstanbul'un Fatih, Belgrad, sur içi ve dışında birçok suyolları ve su kemerleri inşa edilmiştir. Sultan Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra ikinci kez nazırlıktan alınmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 50-57; BOA, H.H, 1622/22).

Musa Safveti Paşa İbnülemin-Hüseyin'e göre Ramazan 1252-Rebiyülevvel 1253/Aralık 1836-Haziran 1837 döneminde ilk defa Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Arşiv belgelerinde 15 Zilkade 1252/21 Şubat 1837'de Evkaf Nazırı iken Zilhicce 1252/Mart 1837'de görevinin sonlandırıldığı görülmektedir (BOA, C.MF, 6/261; BOA, C. MF. 6/265). Yani Aralık 1836-Mart 1837 döneminde üç ay kadar görev yapmıştır. Kalemde göreve başlamış, Bağdad ve Musul kapu kethüdalığı ve cizye muhassılığından sonra Evkaf-ı Hümayun Nazırı olmuştur. Dâhiliye, Hariciye ve Bahriye müsteşarlığı, Tersane müdürlüğü, Mukataat Hazinesi ve Hazine-i Amire defterdarlığı ve Meclis-i Vâlâ üyeliği ve başkanlığı, Şam defterdarlığı, Maliye ve Ticaret nazırlığı, Şam, Cezayir, Ankara ve

Kastamonu valiliği yapmıştır. Nisan 1854'de yeniden Evkaf-ı Hümayun Nazırı olmuştur (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 58-61).

Ahmet Sadık Ziver Paşa birincisi Tanzimat öncesi ve ikinci Tanzimat sonrası olmak üzere iki kez Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı yapmıştır. İbnülemin-Hüseyin'e göre birinci nazırlık dönemi Rebiyülevvel 1253-Muharrem 1254/Haziran 1837-Nisan 1838 arasındadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki birçok belgede Zilhicce 1252/Mart 1837 itibarıyla Evkaf Nazırı olduğu yazılıdır (BOA, C. MF., 6/265; BOA, C. MF. 5/204) Darphane kaleminde göreve başladıktan sonra gümrük nezareti, Aydın mütesellimliği, Seraskerlik Kitabeti, Tahrirat Kitabeti, Tahmis ve Tersane müdürlüğü, Meclis-i Ahkam-ı Adliye üyeliği, Bağdat ve Musul kapı kethüdalığı, Harbiye Mühimmatı Nezareti, Darphane Nezareti, Meclis-i Vâlâ üyeliği, Meclis-i Maarif-i Umumiye üyeliği, Meclis-i Ziraat üyeliği, Hassa Hazinesi nazırlığı gibi görevler yapmıştır. Yaklaşık bir yıllık ilk nazırlık döneminde vakıf arazi ve çiftliklerinin sayımı için muaccelat nazırları görevlendirilmiş ve Halkalı ve Üsküdar suyolları tamir ettirilmiştir. Bu dönemde Mart 1837'de su nazırlığı kurulmuş ve nezarete bağlı vakıflardan bunun için ödenek ayrılmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 62-67; BOA, H.H, 1624/30).

Abdülmecit'in tahta çıkmasından sonra Eylül 1839'da ikinci kez nazır olan Mehmet Hasib Paşa görevden alınmış ve yerine Mehmet Şevki Efendi atanmıştır. Mehmet Şevki Efendi evkaf işlerinde önemli bir faaliyette bulunmadan, atamasından iki ay sonra Tanzimat ilan edilmiştir.

3.3. EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN KAYNAKLARIYLA OLUŞTURULAN MODERN KURUMLAR VE HİZMETLER

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla merkezde toplanan kaynaklar özellikle II. Mahmut dönemi boyunca modern ordunun kurulmasında kullanılmış ve ordu ise gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti döneminde modernleşmenin taşıyıcısı birkaç kurumdan biri olmuştur. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin modernleşmeye katkısı da temelde ordu ve diğer yönetim aygıtlarının modernleşmesine sunduğu fonlarla sağlanmıştır. Yurttaş-devlet ilişkileri çerçevesinde modern devletlerde yurttaş hakkı olan ve bir kamu hizmeti olarak sunulan hizmetler ortaçağ boyunca vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı modernleşme sürecinde bu hizmetler devlet örgütlenmesi ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Vakıf kaynakları bu dönüşümün sağlanmasında kullanılmıştır. Merkezileşen vakıf kaynaklarıyla modern yaşam ve ekonomiye ilişkin yeni kuruluşlar meydana getirilmiştir. Diğer taraftan vakıf kaynaklarının yeni kurum ve kuruluşların oluşturulmasında kullanılması geleneksel vakıf işleyişinin de değişmesi anlamına gelmiştir; vakıf kaynaklarıyla yaşamını sürdüren ulema zümresi bu gelişmelerden hoşnut olmamıştır. Bu zümresi gerek modernleşmeyle birlikte ideolojik işlevinin yok olmaya başlaması ve gerekse vakıf kaynaklarının ellerinden alınması nedeniyle vakıf sistemindeki değişime karşı olmuştur.

Ülke topraklarının hemen hemen her bölgesinde yaygın olarak kurulmuş olan vakıflara ait gelirlerin merkezileştirilmesi ile yeni ordunun finansmanı yanında yine ordu ile ilişkili olmak üzere birkaç sanayi kuruluşu, okul, iskele ve suyuolları tamir ve inşası gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki modern sanayi kuruluşlarının da öncelikli amacı özellikle donanma ve ordunun dokuma, giysi, fes gibi ihtiyaçlarını

karşılacaktır (Köksal, 2005: 58; Dölen, 1994: 297). Özellikle 1830'larda ve 1840'larda devlet tarafından en son teknolojiyi kullanan makinelerin ithal edilmesi ve ordu ile sarayın gereksinimlerinin karşılanması amacıyla fabrikalar kurulmuştur (Köksal, 2005: 21). II. Mahmut döneminden sonra vakıf kaynaklarıyla matbaa, hastane, müze gibi başka modern kurumlar da açılmakla birlikte, bu bölümde yalnız 1826-1839 döneminde gerçekleştirilen atılımlara yer verilecektir.

3.3.1. İPLİKHANE-İ AMİRE

İplikhane-i Amire veya Riştehane-i Amire denilen iplik fabrikasının yapımına 1242/1826 yılında başlanmış ve 1243/1827'de tamamlanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 40; Köksal, 2005: 25; Dölen, 1994: 184-185). İplikhane kurulmasının amacı donanmaya yelken bezi ile Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu için yazlık elbise ve iç çamaşırı üretilmesidir. Fabrika Bahariye/Eyüp'te Hançerli Sultan Sarayı ile Çukur Saray arsaları üzerine yapılmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 40; Dölen, 1994: 184-185). "İplikhane kışlası" da denilen fabrika 350 metreye yakın bir uzunluğa sahiptir (Öztürk, 1990: 33).

Fabrikanın fizibilite raporunu Necip Efendi hazırlamış, bina inşaatını Kırkor Kalfa, makine montaj işini Barutçubaşı Simon ve kardeşi Avanis üstlenmişti (Dölen, 1994: 184). Osmanlı arşivinde yer alan 28 Safer 1243/11 Temmuz 1828 tarihli ve 9108 numaralı defterde iplikhanenin yapımına ilişkin masraf kayıtlarına rastlanmıştır. Buna göre 750 bin kuruş gider öngörüldüğü, ancak daha sonra 4 bin 212 kuruş daha tahsis edildiği, 754 bin 212 kuruşluk toplam tahsisatın 312 bin 448 kuruşu çarkların yapımı, 419 bin kuruşu iplikhane yapımı ve 21 bin 941 kuruş reftiyye (iç gümrük vergisi) bedeli olmak üzere 752 bin 389 kuruşa mal olduğu

anlaşılmaktadır; tahsis edilen tutardan kalan bin 823 kuruş ise Mansure hazinesine verilmiştir (BOA, Ev. D. 9108).

Nazif Öztürk konuya ilişkin makalesinde, işin başlangıcından itibaren bina inşası, makine imali ve montaj dâhil maliyetinin bir milyon 134 bin 394, 76 kuruş olduğunu belirtmektedir. Bunun 886 bin kuruşu öngörülen masraf ve 248 bin 394,76 kuruşu ise zaman içerisinde artan maliyettir (Öztürk, 1990: 43). Maliyetteki bu artışın iplikhanede kullanılacak aletlerin istenilen nitelikte olmaması nedeniyle yeniden yapılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Kirkor Kalfa tarafından hazırlanan rapora göre çarklar istenilen nitelikte olmadığından, fabrikanın amacı olan tersaneye yelken bezi ve askere yazlık elbise dokumaya yarayacak kalitede iplik imal edilememektedir (Öztürk, 1990: 41). Başlangıçta düşünülen ahşap kasnaklar işletmede sorun yaratmış ve sonradan bakır kasnaklar yapılmasına karar verilmiştir. Yapım işini de saatçi Kevork üstlenmiştir (Dölen, 1994: 185).

Makinelerin yapımında yerli malzeme kullanılmıştır. İngiliz fabrikalarına benzemekle birlikte, çarkları su çarkı veya buhar makinesi değil hayvan gücü ile çalışmaktadır. Başlangıçta 114 işçi ve 11 at ile çalıştırılması öngörülmesine karşın 65 işçi ve 12 at ile çalıştırılmaya başlanmıştır. Yıllık ortalama 80 bin kg. civarında iplik üretmekteydi. Fabrikanın önceleri kâr etmekle birlikte Feshane ve Hereke gibi yeni fabrikaların kurulması ve yelkenli gemilerin ortadan kalkması ile önemini yitirdiği ve tahminen 1869-1870 yıllarına kadar faaliyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Dölen, 1994: 185).

İlk fabrika emini lağımçıbaşı Kara Osmanzade Yakup Ağa olmuştur (Dölen, 1994: 185; Öztürk, 1990: 37). Müessese müdürlüğü ve saymanlık gibi yönetsel görevlerin Türk ve Müslümanlara, teknik görevlerin ve danışmanlığın ise

gayrimüslimlere verildiği fabrika 1830'lu yıllarda kâra geçmiştir (Öztürk, 1990: 43; Dölen, 1994: 185).

Öztürk, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki 964-973 numaralı kırk üç yılı kapsayan defterleri incelemiş ve iplikhane ile ilgili dolaylı bilgilere ulaşabilmiştir (Öztürk, 1990: 31). Bu belgelere göre fabrikanın Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından işletildiği kanısına ulaşılsa da, belgelerde adının “iplikhane kışlası” olarak geçmesi (Koçu, 1960: 1844-1850) ve İstanbul'daki sanayi mirasına ilişkin bir doktora tezinde (Köksal, 2005: 25, 95-96) fabrika malikinin askeriye olarak gösterilmesi, fabrikanın kuruluşundan sonra işletmesinin orduya verilmiş olabileceğini düşündürmektedir. “İplikhane kışlası” adına karşın binanın kışla olmadığı, “kışla” adı verilen bölümün belediye nizamlarına aykırı hareket eden hilekâr esnaf ile hırsız, yankesici ve uygunsuz hareket eden kişilerin kapatıldığı bir tür hapisane olduğu anlaşılmaktadır. Bu “kışla” denilen bölümde mahkûmların Tersane-i Amire ve Donanma-yı Hümayun için urgan ve halat büktükleri sanılmaktadır (Koçu, 1960: 1850). Bu bilgiler de o dönemde evkaf kaynaklarının yeni orduyu finanse etmek için kullanıldığını doğrulamaktadır.

3.3.2. ÇUHA FABRİKASI

Çuha yeniçeri ocağında kışlık giysi yapımında kullanılmış olan bir kumaş türüdür. Yeniçeri ocağı kapatıldıktan sonra yeni orduda da çuha tüketimi yüksek olduğu için, devlet çuha üretimine özel bir önem vermiştir (Koz, 1994: 535-536). Çuha fabrikası ile ilgili bilgiler iplikhaneye göre sınırlıdır. Esasen fabrika 1805 yılında devlet eliyle Beykoz'da kurulmuş, ancak uzun süre işletilmemiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşundan sonra Mansure ordusunun kışlık elbise gereksiniminin

karşılanması için 1828 yılında yeniden canlandırılmış, ancak gereksinimi karşılayabilecek üretim gerçekleştirilememiştir (Koz, 1994: 536).

Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'nde Beykoz Çuha Fabrikasının yeniden canlandırılma tarihi 1828 olarak belirtilmesine karşın İbnülemin-Hüseyin'in yapıtında Rebiyülevvel 1247/Ağustos 1831 olarak belirtilmektedir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 44). İbnülemin-Hüseyin, bu tarihte Evkaf hazinesinin para yardımıyla Beykoz'da bir çuha fabrikası inşa edildiğini belirtmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri içerisinde çuha fabrikası ile ilgili dört belgeye rastlanmıştır. Tahmini tarihi 29 Zilhicce 1247/30 Mayıs 1832 olarak belirtilen bir hattı hümayunla Beykoz kağıthanesinde imaline başlanacak çuhalara nezaret görevi Harir Nazırı Ömer Lütfi Efendi'ye verilmekte ve o zamana dek yapılan masraflarla daha sonraki ödemelerin daha sonra adı Mansure olarak değiştirilen Mukataat hazinesinden karşılanması emredilmektedir (BOA, H.H, 670/32728). Diğer üç belge birbiri ile bağlantılı iki görüş ve bir hattı hümayundan oluşmaktadır. Tahmini tarihi 29 Zilhicce 1252/6 Nisan 1837 olarak belirtilmesine karşın belge tarihlerinin 1247 yılının ortaları yani 1831 yılına ait olması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü Beykoz kağıthanesindeki çuha fabrikasının kurulmasından önce alınan görüşleri içermektedir. Belgelere göre Barutçubaşı Avanis ile, ki iplikhanenin teknik işlemlerini de bu kişi yürütmüştü, Avrupa tüccarı Kostaki'den görüş alınmıştır. Avanis görevle İngiltere'ye gitmiş ve tezgahlardan birer örnek yaptırarak yanında getirmiş ve iki-üç bin kese akçe ile örnek bir üretim yapılabileceğini önermiştir. Avrupa tüccarı Kostaki ise fabrika inşası için bir yer tahsis edilmek ve diğer masrafları kendisine ait olmak üzere üretime başlayıp, ürettiği çuha beğenilirse on yıl boyunca başka çuha fabrikası ruhsatı verilmemek, yani on yıllık çuha üretim imtiyazı almak koşulu içeren bir teklif sunmuştur (BOA,

H.H, 1229/47954A, 1229/47954B). Hattı hümayuna göre harbiye mühimmatı nazırı her iki teklifi bir takrirle ortaya koymuş, konu serasker paşa, kapudan paşa ve defterdar efendi tarafından birlikte değerlendirmiş ve fabrikayı Barutçubaşı Avanis'in bir arkadaşı ile birlikte kurması kararlaştırılmıştır. Yani fabrika devlet kaynakları ile kurulmuştur (BOA, H.H, 1229/47954, 1229/47954B; Koz, 1994: 536). 1247/Mayıs 1832 tarihli hattı hümayunda belirtildiği üzere, fabrika inşa maliyeti Mukataat hazinesinden karşılanmıştır. Çuha fabrikasının kurulduğu 1832-1833 döneminde Mukataat hazinesi Evkaf-ı Hümayun Hazinesi'ne bağlıdır. Dolayısıyla çuha fabrikasının da Evkaf kaynakları yardımıyla kurulduğu kabul edilmelidir.

3.3.3. İSKELE KAYIKHANE VE ULAŞIM HİZMETLERİ

İstanbul'da yapılan deniz taşımacılığının temelleri de Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından atılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan 964 ve 948 numaralı defterler kayıkçılık işletmesinin uzun süre Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından yapıldığını veya yaptırıldığını belgelemektedir (Öztürk, 1990: 30; Barnes, 1986: 158-159). Nezaretin kurulmasından hemen sonra, ilk Evkaf Nazırı El Hac Yusuf Efendi zamanında iskele ve kayık yapımına başlanmıştır. Kasım 1826'da Eminönü, Üsküdar, Beşiktaş, Ortaköy, Hasköy ve Balat'ta kayikhane, iskele ve Pazar kayıkları inşa edilmiş ve bunlar için 48 bin 277 kuruş harcanmıştır (İbnülemin-Hüseyn, 1335: 40). Başlangıçta Nezaret tarafından işletilen kayıkların hasılatı masraflarını karşılamadığından Muharrem 1248/Haziran 1832'de o tarihte mevcut on adet Pazar kayığının yıllık 600 kuruş bedelle kiralandığı anlaşılmaktadır (İbnülemin-Hüseyn, 1335: 48).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti zaman içerisinde bu kayıklardan yaptırmaya devam etmiştir. Sayısı çoğalan kayıkların yönetimi için Zilhicce 1253/Mart 1838'de

Nezaret merkezinde 750 kuruş maaşla bir kayıkçılar kitabeti kurulmuş ve bu kitabete bağlı olarak Boğaz ve Haliç'in on yedi farklı noktasında kethüda görevlendirilerek ulaşımın genel yönetimi sağlanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 34; Barnes, 1986: 158-159). 1838 tarihli bir hattı hümayundan kayıkçılar kethüdalarının daha önce Evkaf Nezaretine bağlı çalışmadığı anlaşılmaktadır. Zilhicce 1253/Mart 1838 tarihli hattı hümayunda İstanbul ve çevresindeki iskelelerin kayıkçılar kethüdalıklarının o zamana dek saltanat ve tebdil kayıkları yöneticilerine bırakıldığı belirtilmekte, ancak bu kişilerin maaşlarının Evkaf hazinesinden karşılandığı dikkate alınarak bu kethüdalıkların Evkaf hazinesine bağlanması ve kethüdalıklar hasılatının da Evkaf tahsildarları eliyle toplanması emredilmektedir (BOA, H.H, 756/35760).

II. Mahmut döneminde deniz taşımacılığına ilişkin son düzenleme 1254 yılında yapılmıştır. Bu tarihte, kayıkçı esnafının fazla tamahkâr davranarak haddinden fazla yolcu alması, hizmet saatlerinin düzensizliği ve farklı fiyat uygulamaları nedeniyle zaman zaman tartışma ve olaylar olduğu saptanmış, bu olayların yaşanmaması için bazı önlemler alınmak istenmiştir. İhtisab Nazırının önerisi ile Dar-ı Şura-yı Babıali tarafından hizmet saatleri, her bir iskele için fiyat tarifesi ve yolcu sayısı belirlenmiş, bu doğrultuda da hattı hümayun çıkarılmıştır. Kayıkçıların kontrolü görevi Evkaf-ı Hümayun Nezareti içindeki kayıkçılar kitabeti birimine verilmiştir (BOA, H.H, 1242/48292; Barnes, 1986: 158-159).

3.3.4. SU HİZMETLERİ

Osmanlı Devleti'nde su hizmetleri eskiden beri vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Büyük suyolları ve su bentleri kamu kaynaklarıyla kurulan irsadi vakıflar tarafından gerçekleştirilirdi. Özel mülkiyet ile kurulan sahih vakıflar

çeşme ve sebil yaptırmakla birlikte, birçok çeşme de yine irsadi vakıflar tarafından yaptırılmıştı.

İstanbul ve civarındaki su hizmetleri vakıflar aracılığıyla görüldüğünden Su Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanması zorunlu görülmüştür (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 33-34). Yolsuzluğu ve yetersizliği nedeniyle Su Nazırı Ali Behçet Ağa'nın 1252/1836 yılında görevden alınması ve bağımsız su nezaretinin ilga edilmesinden sonra su işleri Hassa Binaları Müdürünün yönetimine bırakılmış ve bu müdürlük de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 33-34; BOA, H.H, 488/23953; BOA, H.H, 528/25982). Lütü Efendi 1252 yılı olaylarını aktardığı bölümde, Hassa Binaları Müdürünün işleri layıkıyla yapamadığı görüldüğünden aylık beş bin kuruş maaşla Şakir Efendi'nin yalnızca su işlerine bakmakla görevlendirildiği belirtmektedir (Lütü, 1999c: 885).

Su Nezareti'nin Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlı olduğu dönemde de vakıf kaynaklarıyla birçok su yolu, su bendi ve çeşme yaptırılmıştır. Örneğin 1831 yılında Galata'da Çukur denilen mahallede içme suyu sorunu olması nedeniyle yedi adet çeşme yaptırılması kararlaştırılmış ve tahmini bedeli 53 bin 890 kuruş olan çeşmelerin Evkaf Nezareti tarafından dönemin yapı ustası Kirkor Kalfa'ya yaptırılması kararlaştırılmıştır (BOA, H.H, 1584/61). Padişah II. Mahmut adına 1837 yılında yapımına başlanan su bendinin yapım masraflarını ve çalıştırılan işçilerin ikametleri için gerekli çadırları da Evkaf-ı Hümayun Nezareti karşılamıştır (BOA, C. Ev., 362/18396).

Su Nezaretinin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanması nedeniyle suyollarının bakımı, onarımı ve korunması da Nezaret tarafından gerçekleştirilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı arşivi içerisinde konuya ilişkin birçok belge bulmak mümkündür. Örneğin 1839 tarihli bir belgede İstanbul ve civarı suyollarına 350'şer kuruş maaşla atanan iki korucunun maaşının Hazine-i Amire, Evkaf-ı Hümayun ve Evkaaf-ı Haremeyn hazinesinden karşılanması kararlaştırılmıştır (BOA, Hat, 552/27198). Keza Mahmut Paşa Vakfı camisi ve suyollarının tamirat bedeli de Haremeyn hazinesinden karşılanmıştır (BOA, H.H, 552/27286).

1251/1837 tarihli hattı hümayuna göre Bergos'da bulunan İbrahim Hanzade Vakfı'na ait harap olan suyolları, cami ve okulun, vakfin onarım için gerekli kaynağı bulunmaması nedeniyle, Çirmen mutasarrıfının önerisi üzerine Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından onarılmıştır (BOA, H.H, 552/27275).

1253/1838 tarihli bir belgeye göre Üçüncü Sultan Ahmet, Sultan Osman, Sultan Mahmut, Sultan Mustafa ve Mihrişah Valide Sultan su bentleri vakıflar yönetiminde bulunduğundan, II. Mahmut tarafından yaptırılan su bentlerinin de Evkaf Nezaretine bağlanması ve havuzculuk hizmetinde bulunan iki kişiye Evkaf Nezareti tarafından maaş tahsisine karar verilmiştir (BOA, C. Bld. 31/1548).

1255/1839 yılında İstanbul'da Cağaloğlu Sarayı yanında bulunan sebil ve çeşmenin suyollarının tamiri, İstanbul'da Mahmut Paşa Vakfı'na ait Okçular başında bulunan sebilin tamiri, Çanakkale'de Seddülbahir Kalesi ve Kumkale'de bulunan suyolları ve su terazilerinin tamiri vakıfların muaccelat gelirlerinden/peşin tahsil edilen kiralardan karşılanmıştır (BOA, AE. SMHD II., 113/9591; BOA, AESMHD II., 115/9682; BOA, AE SMHD II, 117/9831).

İstanbul ve Taksim suyollarının sürekli denetlenmesi ve onarım gereksinimi olanların derhal saptanması için 1839 yılında Su Nezareti içerisinde sürekli bir

memuriyet kurulmuştur (BOA, H.H, 1629/44). Bu memur aracılığıyla onarımı gereken suyollarının en kısa sürede onarılarak su hizmetlerinin aksamaması amaçlanmıştır.

3.3.5. EĞİTİM HİZMETLERİ

Osmanlı Devleti yöneticileri genel olarak Enderun'da yetiştirilmekteyken, toplumun diğer kesimleri için medreseler ve dolayısıyla vakıflar aracılığıyla eğitim verilmekteydi. Medreseler aracılığıyla verilen bu eğitim dinsel dünya görüşü çerçevesindeydi. On sekizinci yüzyılın sonlarına dek bu istem devam etmiştir.

İlk modern ve laik okullar askeri amaçlı mühendislik, mimarlık ve topçu okullarıdır. 1773 yılında açılan Mühendishane-i Bahri Hümayunu 1792'de Mühendishane-i Berri Hümayun izlemiştir (Ergin, 1940: 264-266). Bu okulları Tıbbiye ve Harbiye izlemiş ve yurt dışına çok sayıda öğrenci gönderilmiştir (Ergin, 1940: 306).

II. Mahmut ilköğretimi zorunlu kılmış olmasına karşın o dönemde yeterli okul ve eğitimci bulunmamaktaydı. Evkaf-ı Hümayun Nezareti aracılığıyla merkezileştirilen vakıf fonları bu konuda da önemli bir işlev üstlenmiştir. Vakıf fonları ile çok sayıda ilkokul yaptırılmıştır. Örneğin tahmini tarihi 29 Zilhicce 1245/21 Haziran 1830 olan bir hattı hümayuna göre Humbarahane kışlası civarındaki vakıf arsasına okul yaptırılması kararlaştırılmıştır. Okul yapımı için hesaplanan 8 bin 900 kuruş maliyetin Evkaf-ı Hümayun hazinesinden karşılanması öngörülmüştür (BOA, H.H, 593/29057). Keza 1832 yılında Edirne'de bir okul yaptırılmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 48).

Evkaf-ı Hümeyun Nezareti kaynaklarıyla yaptırılan ilkokulları 1838'den sonra orta dereceli olan rüştiye okulları izlemiştir. Bu okulların açılması ile ilgili 21 Zilkade 1254/7 Mart 1839 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında, sıbyan mektepleri birinci kısım sayılarak yeni açılacak bu okullar için de ikinci sınıf adı verilmek istenildiği, ancak II. Mahmut'un bu ismi beğenmediği ve bu okulları okuyacak kişilerin mezun olduktan sonra rüşünü kanıtladığı düşünülerek bu adın verildiği belirtilmektedir. Meclis-i Vâlâ mazbatasında bu okullarda okuyan çocuklara vakıflardan aylık bağlanacağı da yer almaktadır. Bu okullar için vakıflar tarafından yaptırılan büyük okul binaları seçilmiştir. (Ergin, 1940: 322-323).

İlkokul ve rüştiye sayısının artması ile 25 Zilhicce 1254/11 Mart 1839'da Evkaf-ı Hümeyun Nezareti tarafından Mekatibi Rüştiye Nezareti kurulmuş, Nezaretin başına İmamzade Esat Efendi getirilmiştir (Lütfi, 1999c: 941-942; İbnülemin-Hüseyn, 1335: 45; Barnes, 1986: 161; Ergin, 1940: 324).

3 Muharrem 1255/19 Mart 1839 tarihinde Evkaf-ı Hümeyun Nezareti tarafından Mekteb-i Ulum-u Edebiyye adıyla bir okul açılmıştır ki bu okul Mülkiye olarak ünlenecek olan Türkiye modernleşme tarihinin simge kurumunun nüvesidir. Bina olarak Süleymaniye sıbyan okulları kullanılmıştır (İbnülemin-Hüseyn, 1335: 45; Ergin, 1940: 324). Bu okul sivil halka okuma yazma öğretmek için sıbyan okullarından üstün olan çocukların okutulması için açılan ilk kurumdur ve yine öğrencilere Evkaf Nezareti tarafından aylık verilmektedir. Üç yıl eğitim verilen okulun ilk mezunları 1258/1842 yılında padişah huzurunda yapılan bir sınav sonucunda istedikleri dairelere memur olarak atanmıştır (Ergin, 1940: 325).

Vakıf fonları ile okulların onarımı da yapılmıştır. Bu konuda çok sayıda belge bulmak mümkündür. Örneğin 1829 tarihli bir hattı hümayunla İstanbul Laleli'de

Kemankeş Ahmet Ağa cami ve okulunun tamiri için gerekli 6 bin 745 kuruşun vakıf peşin kira gelirlerinden karşılanması onaylanmıştır (BOA, H.H, 1444/59367). 1837 tarihli bir hattı hümayuna göre Çirmen kazasına bağlı Bergos'da İbrahim Hanzade vakfının cami, okul ve suyollarının onarımı yine Evkaf-ı Hümayun hazinesi tarafından karşılanmıştır (BOA, H.H, 552/27275).

Okulların yönetimi bir süre Evkaf Nezareti'ne bağlı Mekâtibi Rüştîye Nezareti tarafından gerçekleştirilmiştir. 1857 yılında Maarif Nezaretinin kurulmasıyla okulların yönetimi bu bakanlığa devredilmiştir (Aydın, 2003: 328). II. Mahmut döneminde yurt dışına gönderilen öğrencilerden olan Saffet Paşa ilk Maarif Nazırı olmuş ve eğitimi modern düşünce uyarınca genel bir kamu hizmeti olarak ele almış, “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ile eğitim dağınıklıktan kurtararak sistematik bir bütün olarak örgütlendirilmiştir (Çağatay, 1985: 62-63).

Vakıf kaynaklarının büyük ölçüde okul yapımı için kullanılması özellikle 1876 yılından sonradır. Darüşşafaka fiili hizmeti kalmayan ve “evkafı münderise” denilen vakıf mülklerin gelirleri ile kurulmuştur. 1879 tarihli bir padişah fermmanı uyarınca gelir getirici mal varlığı bulunmasına karşın harcama yerleri (hayır şartları) ülke toprakları dışında kaldığından, fiili hizmeti kalmamış mazbut vakıfların gelirleri vakıf müdürlükleri bütçesine kaydedilmeyerek, vakıf gayrimenkulünün bulunduğu yerdeki eğitimin düzenlenmesi için kullanılmıştır. Bu uygulama ile ilgili ayrıca 1882 yılında talimat²⁷ hazırlanmıştır (Öztürk, 1994: 302-303).

²⁷ “Evkaf-ı Münderise” talimatı, 1301/1883-1884. Münderise sözcüğü “eseri, izi, nişanı kalmamış”, evkaf-ı münderise ibaresi “eseri kalmamış vakıf” anlamına gelmektedir (Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Sözlük*, 2010: 850).

3.4. **EVKAF-I HÜMAYUN NEZARETİNİN VAKIF SİSTEMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

On sekizinci yüzyıl sonu itibariyle vakıf sistemini tasvir edersek şöyle bir tabloyla karşılaşırız: özel mülk ile kurulmuş vakıflardan ziyade, padişahın temlik ettiği topraklar üzerinde devlet ricalinin kurmuş olduğu büyük vakıflar sisteme egemendir. Koçi Bey risalesine göre, padişahlar temlik yetkilerini on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren kötüye kullanmış, yani “yeni fethedilen yerlerin savaşta yararlık gösteren komutanlara temlik” usulünden sapılmış ve miri topraklar bazı ricale usule aykırı temlik edilmiştir. Devlet ricali ya da özel kişilerin iltizam, tımarların sepetlenmesi ve diğer usullerle miri mal varlığından edindikleri servet müsadereden ve miras hukukundan kaçırılmak üzere vakfa dönüştürülmüştür. Bu vakıfların mütevellisi yani yöneticileri kurucusunun neslinden gelenlerdir. Vakfa ait gayrimenkullar ise icareteyn denilen uzun vadeli ve neredeyse özel mülke yaklaşan koşullarla kurucu aileye kiralanmıştır. Büyük çoğunluğunda küçük bir hayır şartı bulunsa da vakıf mülklerin gelirlerinden kurucu aile yararlanmaktadır. Vakıflaşma ve miri toprakların malikâne sistemine dönüştürülmesi merkezi iktidarın zayıflamasına ve güçlü âyan ailelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükseliş döneminde fetihleri kolaylaştıran ve fethedilen yerlerin imarı ile kentleşmesini sağlayan, eğitim, sağlık ve diğer kent hizmetlerini yerine getiren vakıflar birer derebeylik aracına dönüşmüştür. Birçok vakıf eğitim alanında hizmet vermesine karşın çoğu vakfiyede yalnız dinsel konularda eğitim verilmesi ve hatta bazı vakfiyelerde felsefe okutulmaması koşulu bulunduğundan (Yüksel, 1990: 288-290) toplumun kültürel gelişmesini durdurmuş, beledi işler ve sosyal hizmetler alanında daha önceki işlevleri gerilemiş ve gerçek bir dini fonksiyon ifa etmekten çok siyasi propaganda yapmaya dönük dua okuyucularının artmasına neden olmuştur

(Yediyıldız, 2003: 265-266; Yüksel, 1990: 286). Barkan'ın Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine ilişkin tespiti olan "vakıfların iskân ve kolonizasyon" işlevi kalmamıştır (Barkan, 1942).

Osmanlı Devleti'nin önemli askeri yenilgilere uğradığı ve toprak kaybettiği, kendi egemenlik alanındaki bir valinin başkenti tehdit eder hale geldiği bir dönemde, vakıflara ait ve dağınık bir yönetim yapısı ile ayrı ayrı iktidar merkezleri haline gelen bu geniş mal varlığı reformlar için kullanılabilirdi. Nezaret bu düşünceyle kurulmuş ve merkezileştirilen vakıf gelirleri reformlar için kullanılmaya başlanmış, diğer taraftan vakıflar aracılığıyla görülen hizmetler yeniden düzenlenerek bir kamu hizmeti haline dönüştürülmüştür. Bunun doğal sonucu ise eski vakıf sisteminin çözülmesidir.

3.4.1. VAKIFLARIN YÖNETİM VE DENETİMİNİN MERKEZİLEŞTİRİLMESİ

Değişim zorunluluğunun farkında olan II. Mahmut tahta çıktığı 1808 yılından 1826 yılına dek reformun hazırlıklarını yapmıştı. Vakıflar alanındaki hazırlığı, I. Abdülhamit döneminde kurulun Hamidiye ve Laleli vakıfları ile kendi kurduğu vakıfların yönetimini birleştirerek 1813 yılında Darphane'ye bağlaması olmuştur. Reformun devamı ise yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra gelecektir.

Geçmişte Osmanlı padişahlarının vakıf mülklerini miri araziye katma veya vakıf gelirlerini merkezileştirme çabaları kısa dönemli olmuş ve bir süre sonra yeniden adem-i merkeziyetçi politikalara dönülmüştür. II. Mahmut ise merkeziyetçiliği kalıcı hale getirebilmiştir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yalnız Türkiye'de değil diğer İslam ülkelerinde de vakıf sistemleri genel olarak merkezileştirilmiş ve devlet kontrolü altına alınmıştır (Çizakça, 2006: 26). II.

Mahmut'un bu reformları başarabilmesi uzun süren bir hazırlık dönemi ile mümkün olmuştur. Yerel güç odakları olan âyanların tasfiyesi ile başlayan süreç yeniçeriliğin tasfiyesi ve ulemanın gücünün kırılması ile sürdürülmüştür. Çizakça, ademi-i merkezi güç odaklarını “ara kurum ve gruplar” olarak tanımlamakta ve önceki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin rakip ara kurum ve gruplarla uyumlu çalıştığını ve bu grupların “yeniden dağıtım” işlevi gördüğünü, ancak on dokuzuncu yüzyıldaki dönüşüm sürecinde yoğun devletlerarası rekabete maruz kalması nedeniyle bu ara gruplara karşı daha az “uyum ve hoşgörü” gösterildiğini belirtmektedir. Bu dönüşümle Osmanlı Devleti tüm grup ve kurumların üstüne çıktığı gibi, amacı gerektirirse bu grupları tasfiye etmekten de çekinmemiştir. Vakıflar da uyum ve hoşgörü gösterilmeyen rakip ara gruplar arasındadır (Çizakça, 2006: 27). Çünkü Avrupa devletlerindeki merkezileşme Osmanlı Devleti'ni de “hayatta kalmak için hızla Batılılaşmak” zorunda bırakmıştır (Çizakça, 2006: 27).

Yalçın Küçük Osmanlı geleneğini “sultanından devlet adamına, şehzadesinden aydınına kadar sinmiş olan, inter alia, rakipleri birbirine karşı kullanmak” olarak tanımlamaktadır (Küçük, 1984: 357). Yediyıldız da Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidarını sosyal güçler ayrılığına dayandırdığını belirtir. Örneğin askeri alanda hür süvariler olan sipahilere karşı köle yayalar olan yeniçerileri, dini alanda şeyhülislamdan kadılarına kadar geniş bir devlet görevlileri grubuna karşı tarikatleri²⁸ kullanmıştır; böyle bir denge sisteminde vakıflar da önemli işlevlere

²⁸ Ziya Şakir, *Dervişler Saltanatı* adlı yapıtında Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına dek Osmanlı toplumu üzerinde etkili olan ve hatta kimi zaman padişahların doğrudan üyesi olduğu tarikatleri ve bu tarikatlerin önderlerini anlatmaktadır. Kitapta birçok kez tarikat önderleri ile ulema arasındaki rekabet ve çelişkilere yer verilmektedir (Ziya Şakir, 2012).

sahiptir (Yediyıldız, 2003: 262). Ancak on sekizinci yüzyıl sonları itibariyle artık bu denge sürdürülememektedir.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte önce padişah ve yakınları tarafından kurulan vakıflar ve daha sonra diğer devlet ricali tarafından kurulan, sadrazam, şeyhülislam, çeşitli saray görevlileri, İstanbul ve diğer vilayet kadılarının nezaretinde olan vakıflar ilhak edilmiştir. Büyük çoğunluğu zaten kamusal mal varlığının temliki ile kurulan bu vakıfların ilhakını, özel mülk ile kurulmasına karşın yöneticisi kalmayan sahih vakıfların ilhakı izlemiştir.

Kadıların vakıflar üzerindeki denetim ve mütevellî atama yetkilerinin kaldırılmasıyla birlikte Nezaret ilhak edilmeyen diğer vakıfların denetçisi haline gelmiştir. Öztürk'e göre Nezaretin kuruluşu ve gelişim süreci "vakıflara devlet müdahalesi geleneğinin" doğmasına neden olmuştur (Öztürk, 1995b: 32). Oysa bu denetimin gerekçesi açıktır ve İslam geleneğinde de emir'ül mümin olarak hükümet başkanının geniş bir nezaret yetkisi vardır. Vakıf sonsuza kadar yaşaması varsayımıyla kurulmasına karşın kurucusunun ömrü sınırlıdır. Denetimin birincisi gerekçesi, mütevellînin ölümü halinde yeni mütevellî atamasının vakıf senedine ve kurucunun iradesine uygunluğunun saptanması zorunluluğudur. İkincisi, vakıf kurucusunun ölümünden sonra atanan yeni mütevellîlerin vakıf mal varlığını vakıf senedinde yer alan şartlara uygun yönetip yönetmediğinin denetimi gerekmektedir. Üçüncü gerekçe vakıfların kuruluş aşamasına ilişkindir. Nezaret, vakıf kurma koşulları ile ilgili sınırlamaları düzenlemekte ve yeni kurulacak vakıf senetlerinin bu koşullara uygunluğunu kontrol etmekteydi.

Nezaret öncesinde vakıfların denetimleri adem-i merkezi yöntemle gerçekleştiriliyordu. Kurulan vakıfların senetlerini kadılar denetliyor, şeriata uygun bulması halinde kuruluş hükmünü veriyordu. Kuruluştan sonra da gerektiğinde müteveli ataması için öneri sunuyor ve şikâyet halinde harcamaların vakıf amaçlarına uygun olup olmadığını denetliyordu. Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmadan önce mevcut olan çok sayıda denetim makamı da kendilerine gönderilen vakıf hesaplarını denetliyor ve kadıların müteveli önerilerini onaylıyordu.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca yapılan düzenlemelerle Evkaf-ı Hümayun Nezareti bütün vakıfların denetimini ve el konulan ya da ilhak edilen mazbut vakıfların ise yönetimini üzerine almış ve merkezileştirme süreci sonucunda vakıflar konusunda yetkili tek organ haline gelmiştir. Bunun istisnası azizler ve gaziler adına kurulan ve “müstesna” adı verilen sekiz vakıftır. Yediyıldız-Öztürk bu süreci “vakıfların devletleştirilmesi” olarak tanımlamaktadır (Yediyıldız-Öztürk, 1992: 572). Nezaretin ilhak ettiği vakıfların büyük çoğunluğu zaten devlete ait olması gereken arazilerin temlik ile kurulmuştur. Kurulan vakıfların yönetimi üst düzey devlet ricali arasında paylaştırılmış, bunun sonucunda zamanla birden çok iktidar odağı oluşturulmuştur. Evkaf-ı Hümayun Nezareti ise bu dağınıklığı ortadan kaldırmış ve merkezileşmeyi sağlamıştır. Dolayısıyla doğru ifade “devletleştirme” değil, “merkezileştirme” olmalıdır. Merkezileştirme ile birlikte vakıfların yönetimi ayrıcalıklı şahıs ve sülalelerden alınmış, modern bürokrasiye uygun olarak maaşla çalışan memurlara bırakılmıştır. Merkezileştirme konusundaki radikal dönüşüm Cumhuriyet sonrasında atılmıştır. 1935 tarihli Vakıflar Yasası ile tüm vakıfların gelir ve giderleri ortaklaştırılarak mazbut vakıflar adı altında tek bir tüzel kişilik haline getirilmiştir.

Amerikan ve Anglo-Sakson yaklaşımların aksine Fransızlar vakıf ve benzeri ara kurumları tasfiye etmiştir. Çizakça'ya göre, gerek Osmanlı ve gerekse Cumhuriyet dönemi Türkiye modernleşmesindeki Fransa etkisi vakıf sisteminin merkezileştirilerek çözülmesi şeklinde yansımıştır (Çizakça, 2006: 22). Radikal modernleşme dönemi olarak tanımlayabileceğimiz Cumhuriyetin ilk yıllarında medeni kanun “vakıf” yerine “tesis” terimini kullanmış ve aile vakfı niteliğinde tesis kurulmasını yasaklamıştır. Vakıfların yerini alacak sistem ise sosyal devlettir.

3.4.2. VAKIF GELİRLERİNİN BÜROKRATİK REFORMLAR İÇİN KULLANILMASI VE SİSTEMİN DÖNÜŞÜMÜ

1813-1826 yılları arasında Darphane'de merkezileştirilen vakıf gelir fazlalarının kaydedildiği “evkaf hazinesi” Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla Kasım 1826'da ayrıştırılarak bu Nezarete aktarıldı (BOA, H.H, 1569/27).

Evkaf hazinesinde biriken vakıf gelir fazlaları özellikle 1826-1839 döneminde yeni ordunun gereksinimleri için kullanılmıştır. Keza vakıflara ait birçok arsa, arazi gibi gayrimenkuller talimhane, kışla, hara vb. olarak kullanılmıştır. Vakıf kaynaklarıyla kurulan iplik ve çuha fabrikası ordunun gereksinimini karşılamayı amaçlamıştır. Konuya ilişkin çok sayıda belge bulunmaktadır ve Nezaretin kuruluş nedenleri ile ilgili bölümde ayrıntılarıyla açıklanmıştır. 1838 yılında Maliye Nezaretinin kuruluşu ile birlikte Mansure hazinesi Hazine-i Amire ile birleştirilmiştir. Tüm hazinelerin birleştirilmesinden sonra oluşturulan birimin yöneticisine artık Defterdar yerine Maliye Nazırı unvanı verilmiş ve bu göreve vezaret rütbesi ve paşalık unvanıyla Nafiz Efendi atanmıştır (BOA, H.H, 474/23185). Bundan sonra vakıf gelirleri Maliye hazinesine kaydedilmiştir.

Tanzimatın ilanı ile devletin tüm gelir ve giderlerinin tek hazinede merkezileştirilmesi benimsenmiştir. 18 Zilkade 1255/23 Ocak 1840 tarihli “Muhassilin Talimatı” uyarınca vergilerin toplanması için muhassıllıklar kurulmuş ve evkaf gelirlerinin de muhassıllar eliyle toplanması kararlaştırılmıştır (Yediyıldız-Öztürk, 1992: 575). Vakıflara ait topraklara hazine tarafından el konulmuştur. Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlı vakıfların vergi ve mukataa gelirleri yıllık 44 bin kese olarak hesaplanmış ve bundan Maliyenin tahsil masrafı düşürüldükten sonra kalan miktar Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ödenmiştir. Başlangıçta 44 bin kese olarak hesaplanan gelirin zamanla tahsil masrafları yükseltilerek dörtte biri kadarının Nezarete aktarıldığı belirtilmektedir. 1886-1889 döneminde Evkaf Nazırlığı yapan Mustafa Nuri Paşa, Maliye hazinesinden Evkaf Nezaretine aktarılan bu tutarın Fuat Paşa tarafından “yardım parası” olarak nitelendirildiğini söylemektedir (M. Nuri, 1992: 287). Meclis-i vükelanın 1890 tarihli bir kararında Tanzimatın ilk yıllarında vakıflara ait köyler ve mezralar gelirlerinin 194 bin lira olarak tespit edilmesine karşın, birçok kez yapılan indirimlerle Evkaf Nezaretine verilen paranın 69 bin liraya kadar düştüğü yer almaktadır (Öztürk, 1994: 300). Çünkü, bir taraftan Maliye’nin tahsil masrafları yüzde 10’dan yüzde 30’a kadar çıkarılmış, diğer taraftan evkafa ödenmesi gereken tutarların yüzde 15’i her yıl ertelenmiştir (Öztürk, 1994: 304-305).

Muhassilin Talimatı’ndan sonra 1274/1858 tarihli Arazi Kanunu 1859 yılından itibaren Nezarete bağlı vakıf gayrimenkullere de uygulanmaya başlandı. 1274/1859 tarihli düzenlemeye göre vakıf arazilerinin tapu senetleri Defter-i Hakani tarafından verilecekti. Bunun anlamı bu gayrimenkullere ilişkin tapu harçlarının da Nezaret memurları değil, Defter-i Hakani memurları tarafından tahsil edilmesiydi. Ancak bu düzenlemeye aykırı olarak uzun süre evkaf memurlarının tapu harçlarını

tahsil etmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır. 1876 tarihli bir emirle vakıf memurları tarafından verilecek tapu belgelerinin geçersiz olduğu ve bu konu ile ilgili tüm belgelerin vakıf memurları tarafından tapu memurlarına teslim edilmesi istenilmektedir (Öztürk, 1995a: 115). 1912 yılında benimsenen bir kanunla vakıf memurları tarafından tahsil edilen ferağ ve intikal harçlarının da Defter-i Hakani memurları tarafından tahsil edilmesi kabul edilmiştir. Özetle, çatılı ve çatısız gayrimenkul kiralari ile iktisadi işletme gelirleri dışında, vakıf memurları tarafından tahsil edilen tüm vergi ve harçlar maliye memurları tarafından tahsil edilmeye başlanmış ve bir kısım tahsil masrafı düşürüldükten sonra Nezarete ödenmesi sistemi kabul edilmiştir. Zamanla hem tahsil harçları yükseltilmiş, hem de maliyenin gereksinimleri nedeniyle Evkaf Nezareti payının ödenmesi ertelenmiştir. Bu işlemler yüzünden 1909 yılı itibariyle Evkaf Nezaretinin Maliye Nezaretinden olan alacak rakamı bir milyon 634 bin 432 liraya ulaşmıştır (Hammadezade, 1327: 71).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti kaynakları Tanzimat öncesinde ağırlıklı olarak yeni ordunun gereksinimi için ve kısmen de ordunun gereksinimleri doğrultusunda sinai ve ticari işletmeler kurulması için kullanıldı; Tanzimattan sonra ise ağırlıklı olarak Maliye ve daha önemsiz miktarlarda da diğer bakanlıklar tarafından kullanılarak bürokratik reform için kaynak oluşturdu. Köprülü bu nedenle vakıflara ait hayrat binaların harap ve bakımsız kaldığını belirtmektedir (Köprülü, 2005: 325-326). Mustafa Nuri Paşa Nezaretin vakıfların koruyucusu olması gerekirken yıkıcısı olduğunu vurgulamaktadır (M. Nuri, 1992: 287) İpşirli, II. Mahmut döneminde dahi vakıf kaynaklarının kendi ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma geldiğini ifade etmektedir (İpşirli, 1990: 56). Taşradan gönderilen müfettiş raporlarında evkaf

alacaklarının tahsil edilememesi nedeniyle birçok tarihi anıt ve eski eser niteliğindeki binaların harap olduğu, hatta yıkıldığı belirtilmektedir (Öztürk, 1995b: 21).

Evkaf hazinesinin personel giderlerini dahi ödeyemeyecek ve eski eserlerin bakımını yapamayacak duruma düşmesinin bir nedeni de yolsuzluklar olmuştur. Evkaf Nazırının raporuna göre 1853 yılı itibariyle yerel vakıf yöneticilerinin aşırı tutar bir milyon 734 bin 348 kuruşa ulaşmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 123-124). Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin gelirleri yalnız irsadi vakıflar gelirlerini oluşturan ve Tanzimattan sonra Maliye tarafından tahsil edilen aşardan ibaret değildi. Çatılı ve çatısız gayrimenkul varlıklarının kısa ve uzun süreli/icareteyn yoluyla kiralanması, ferağ ve intikal harçları, uzun süreli kiralamadan elde edilen peşin/muaccelat bedelleri, mukataat bedelleri, çiftlik, orman ve zeytinlik işletmeleri, sınai kuruluş kârları, para vakıfları ile elde edilen faiz gelirleri gibi çok geniş bir gelir yelpazesi bulunmaktaydı. Yerel vakıf memurlarının tahsil ettikleri bu tür gelirleri Nezaret merkezine göndermesi gerekirken çoğu zaman zimmetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Evkaf Nazırının, 1853 yılı itibariyle aşırıldığını saptadığı bedel bu gelirlere ilişkindir. Bu yolsuzluklar düzenli bir teftiş sisteminin kurulamamasından, bir başka ifadeyle merkezileşmenin eksik bırakılmasından dolayı önlenememiştir.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, kamusal nitelikli mal varlığı ile kurulan vakıflar ile kurucusunun nesli tükendiği için yöneticisi kalmayan vakıflar Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kapsamına alınmış ve bu vakıfların tahsil etmesi gereken vergi ve diğer harçlar süreç içerisinde maliye hazinesince devralınmıştır. Vakıfların büyük çoğunluğunun padişah ve yakınları ile yüksek yönetici sınıf tarafından kurulmuş olması bunların Nezaret yönetimine ilhakını gerektirmiş ve tahsil edilen vakıf gelirleri büyük ölçüde diğer nezaretler tarafından kullanılarak vakıf sistemi

daraltılmıştır. Bu nedenle, vakıf yönetiminin merkezileşmesinin sistemin çözümlenmesine yol açtığı öne sürülmektedir (Çizakça, 2006; İpşirli, 1990; Öztürk, 1986; Öztürk, 1994; Öztürk 1995a; Öztürk 1995b; Yediyıldız-Öztürk, 1992). Ancak bu açıklama eksiktir. Vakıf sisteminin dönüşümü diğer alanlardaki merkezileşme çabaları ile birlikte bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Vakıf sisteminin merkezileşmesi ile vakıflar tarafından yürütülen hizmetler merkezi yönetim tarafından üstlenilmiştir. Bu değişiklikle karar merci yerel odaklardan merkezi yönetime devrolmuş ve vakıfların görmüş olduğu kamusal hizmetler aksatılmamış ve hatta yirminci yüzyıl boyunca genişletilmiştir.

Diğer taraftan, vakıf sisteminin çözümlenmesinde başka etkenleri de dikkate almak gerekmektedir. On dokuzuncu yüzyılda kurulan vakıfların niteliği ile önceki yüzyıl vakıflarının niteliğinin karşılaştırılması bu nedenler hakkında ipucu sunabilmektedir. On dokuzuncu yüzyılda çok amaçlı ve büyük ölçekli vakıf kurulmasından çok, önceki vakıf eserlerin bakım ve onarımı ile bazı giderlerinin karşılanması için küçük çaplı vakıflar kurulduğu görülmektedir (Öztürk, 1995a: 33-34). On dokuzuncu yüzyılda vakıf sisteminde bir başka türlü yozlaşma daha görülmektedir. Örneğin, bazı kimseler çocuk veya akrabalarının çocuklarını askere gitmekten alıkoymak için hayrat eser yaptırıp askere gitmesi gereken kişiyi de buraya imam, vaiz ve şeyh gibi unvanlarla görevlendirmiştir. Bazı yeni kurulan vakıflara ait binaların niteliksiz olması ve bakım için gerekli kaynağının da bulunmaması nedeniyle bu binaların bakımı Evkaf Nezareti'nce yapılmak zorunda kalmıştır.

1264/1848 tarihli bir talimatta, vakıf kurmak için yeterli mal varlığının aranacağı, bu malvarlığının olmaması veya imam, hatip, şeyh atamalarında askerlik durumunun dikkate alınmaması durumunda vakfın kuruluşunun onaylanmayacağı

belirtilmektedir (Öztürk, 1995a: 32). Bu yüzyılda kurulan vakıflarda sıkça rastlanan bir yozlaşma da daha önce bir vakfa ait olup uzun süreli mukataaya bağlanan bir gayrimenkulün yeni bir vakfın mal varlığı olarak gösterilmesidir. Örneğin Feyzullah Paşa Vakfının mülkiyetinde olan bir gayrimenkul uzun vadeli mukataaya bağlanmış ve bu hakkı devralan Hamdullah Paşa gayrimenkülü, üzerinde yaptığı ev ile birlikte yeniden vakfetmiştir (Öztürk, 1995a: 38).

On sekizinci yüzyıl vakıflarının yüzde 65,07'si doğrudan ve kalanı eş ve yakınları olmak üzere yüzde 80-90'ının kurucusu askeri sınıf üyesi iken on dokuzuncu yüzyılda bu oran yüzde 28'dir (Yediyıldız, 2003: 160; Öztürk, 1995a: 35). On sekizinci yüzyıl vakıflarının yüzde 7'si tamamen ve yüzde 75'i kısmen olmak üzere toplam yüzde 82'si aile vakfi niteliğinde iken on dokuzuncu yüzyılda aile vakfi oranı % 15 civarındadır (Yediyıldız, 2003: 165; Öztürk, 1995a: 44-45). Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyılda yüksek devlet ricalinin vakıf kurma eğilimi ile aile vakfi kurulma eğilimi önemli ölçüde düşmüştür. Bunun temel iki nedeni olduğu düşünülebilir. Birincisi, miri toprakların vakıf kurulmak üzere temlik edilmesine son verilmesidir; on dokuzuncu yüzyılda genel olarak küçük ölçekli ve özel mülk/paraların tahsisi ile vakıf kurulmuştur. Diğeri müsaderenin kaldırılarak özel mülkiyetin dokunulmazlığının kabul edilmesidir ki böylece yüksek devlet ricali ile devletle iş yapan ve büyük mal varlığına sahip olan kişiler mal varlıklarını müsadereden korumak için aile vakfi niteliğinde vakıf kurumaya gerek duymamıştır. Bu sınıflar özel mülkiyet güvencesiyle, artık mal varlıklarıyla vakıf kurmak yerine, köşkler ve yalılar yaptırmaya yönelmiştir (Öztürk, 1995a: 36). Cevdet Paşa Sultan Abdülmecit'in son dönemlerini anlatırken bunu sık sık tekrarlamıştır

“... Bir de vükelâ ve me'murîn bir vakitten beri hâne ve sâhil-hâne inşââtında ve bağ ü bağçe tanzimâtında ve alafiranga sofralar tertibatında hayli isrâf ve sefâhet yoluna girmişler ise de haremlerince o kadar isrâf ve sefâhet esbâbı yok idi. Sonraları Mısır hanımları İstanbul'a dökülüp geldiklerinde sefâhat ve isrâf kapılarını açtılar. Anlara bakarak vükelâ ve me'murînin haremleri ale'l-husus Fuat ve Âli Paşa dâireleri dahi isrâfata düştüler. Şehir hanımlarının bu etvâr-ı sefihâneleri sarây-ı hümâyûna sirâyete etti. Saraylı kadınların sefâhatleri ise cümlesini bastırdı ve ibtidâ Hazîne-i hassa'yı ve ba'dehu Maliye hazinesini hâl-i iflâsa götürdü” (Cevdet, 1960: 131-132).

Dolayısıyla vakıf sisteminin, Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasındaki iskân-kentleşme benzeri yapıcı işlevleri kalmadığı gibi sonraki dönemlerde yüksek devlet ricalinin “kamusal mal varlığını özel mülk haline dönüştürmesi” ve devletle iş yapan mülk sahiplerinin “mal varlığını müsadere eden koruması” gibi işlevlerine de gerek kalmamıştır.

Evkaf Nezareti'nin ilga edilerek vakıfların bir genel müdürlük tarafından yönetilmesi II. Meşrutiyet'ten sonra gündeme getirilmişse de (Akgündüz, 2013: 370) bu dönüşüm Cumhuriyetin ilanından sonra 3 Mart 1924'te gerçekleştirilmiştir. Bu tarihte eğitim ve öğretim birliğini sağlayacak yasal değişiklikler yanında Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti ilga edilerek yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur. O tarihten bugüne, Osmanlı Devleti döneminden kalan mazbut vakıfların yöneticisi ve mülhak vakıflar ile yeni vakıfların denetçisi Vakıflar Genel Müdürlüğü'dür.

3.4.3. “HAYIRSEVERLİK” OLARAK YAPILAN HİZMETLERİN KAMU HİZMETİNE DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Tarih boyunca devletin üç temel işlevi olduğundan söz edilebilir. Bunlardan birincisi üretim güçlerini korumak, yeniden üretmek veya geliştirmektir (Eroğul, 1999: 135).

Bu işleve örnek olarak eğitim, sağlık, beledi hizmetler verilebilir. İkincisi hangi devlet biçimi olursa olsun üretim ilişkilerinin korunması ve gelişiminin sağlanmasıdır (Eroğul, 1999: 46). Bunun örnekleri iş ilişkilerini düzenleyen yasalar, ceza yasaları, kolluk, güvenlik gibi devletin “zor” kullanım araçlarıdır. Üçüncü işlevi ise devletin kendini koruyabilmesi ve sürdürebilmesi için toplumsal karşıtlıkların üzerinde yer alması ve güçlü olmasıdır (Eroğul, 1999: 52). Yani devletin görelî olarak özerk bir yapıda olmasıdır. Devletin bu üç temel işlevinden birincisi toplumun genel çıkarı için, ikincisi toplumsal olarak egemen olan sınıfın çıkarı için ve üçüncüsü de devletin kendi çıkarı, yani yönetici personelin çıkarı için hizmet etmesi olarak özetlenebilir (Eroğul, 1999: 54).

Devlet, hangi dönemde olursa olsun bu üç işlevi birlikte yerine getirmiştir. Toplumun ortak gereksinimlerinin karşılanması hem devletin meşruiyeti hem de üretici güçlerin korunması ve geliştirilmesi için gerekli olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti’nde toplumun ortak gereksinimleri esnaf loncaları ve vakıflar gibi kurumlar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Modern devlette bu işlev “kamu hizmeti” olarak adlandırılmaktadır. Kamu hizmeti kavramı “toplumsal yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli olan toplumsal ihtiyaçların karşılanması faaliyetinin devlet tarafından, üretim ilişkileri alanının kurallarından belirli oranda bağışık olarak üstlenilmesini ifade eder” (Karahanoğulları, 2002: 66).

Modern dönemde kamu hizmeti, yani siyasal alan tarafından karşılanan temel hizmetler kapitalizmin varlığını ve işleyişini güvenceye almayı ve dolayısıyla devlet olarak kendi varlığını güvenceye almayı amaçlar (Karahanoğulları, 2002: 51). Kamu hizmetinin minimum düzeyi hayat, mülkiyet ve sözleşme özgürlüklerinin güvenceye alınmasıdır. Kapitalist üretim biçiminin dönemsel gereksinimlerine göre bu

minimum üzerine konulacak her faaliyet kamu hizmeti kapsamındadır (Karahanoğulları, 2002: 51)²⁹. Osmanlı Devleti'nde minimum olarak belirtilen hayat, mülkiyet ve sözleşme özgürlükleri Tanzimat Fermanı ile güvenceye alınmıştır. Osmanlı Devleti kendini korumak için, on dokuzuncu yüzyıl boyunca üretici güçleri geliştirmeye çalışmış, bu nedenle fabrika kurmak, modern donanma tesis etmek gibi teknik donanım yanında, insan kaynağının gelişimi için okullar açmak, ulaşım, haberleşme ve sağlık hizmetleri sunmak, aşı ve karantina uygulamaları gibi modern devletin “zorunlu” işlevlerini yerine getirmeye başlamıştır. On dokuzuncu yüzyıla kadar vakıflar aracılığıyla “insani yardım” ve “hayırseverlik” olarak sunulduğu söylenen, gerçekte irsadi vakıflar aracılığıyla ve dolayısıyla kamusal kaynaklarla sunulan hizmetler, modernleşme süreciyle birlikte yerini sistematik, sürekli ve “hak” niteliğindeki kamu hizmetine bırakmıştır. Vakıflar tarafından görülen hizmetlerin devlet tarafından yerine getirilmeye başlanması ile modern devlet topraklarında yaşayan kişilerin “tebaa” kimliğinden “yurttaş” kimliğine dönüşmesi arasında paralellik bulunmaktadır. Sosyal devlet anlayışının gelişmesiyle Türkiye’de de yurttaşlar kamu hizmetlerinin devlet tarafından yerine getirilmesini benimsemiştir (Çizakça, 2006: 22).

Tanzimata kadar vakıf gelirleri temel olarak yeni ordunun gereksinimleri için kullanılmakla birlikte, bu döneme dek evkaf kaynaklarıyla iskeleler ve kayıklar yapılarak haliç ve boğazda ulaşım sağlandığı, bazı vakıf arazilerine okul yapıldığı, vakıf kaynakları ile çok sayıda çeşme ve suyolu yapıldığı, Su Nezareti ile Mekatib-i

²⁹ Karahanoğulları bu kitabında on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren kamu hizmetlerinde bir “genişleme krizi” yaşanırken, yirminci yüzyılın sonlarından itibaren bu kez bir “daralma krizi” yaşandığını ortaya koymaktadır.

Rüşdiye Nezaretinin Evkaf Nezareti içerisinde örgütlendiği anlatılmıştı. Tanzimat sonrasında vakıf gelirlerinin ağırlıklı kullanım alanlarından biri de eğitim sistemidir. Modernleşme öncesinde sıbyan okulları ve medreselerde yapılan eğitim vakıflar aracılığıyla sürdürüldüğünden yeni eğitim sisteminin oluşturulmasında akla ilk gelen şey vakıf kaynaklarının kullanılmasıdır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri içerisinde yer alan 1277/1860 tarihli iki belgeye göre Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından satılan arazilerden tahsil edilen yüzde on ruhsatiye resminin yarısı Maarif Nezareti'ne devredilecektir (BOA, A.} MKT.MHM, 203/89; BOA, A.} MKT.MLV, 126/81). Darüşşafaka 1286/1870 tarihinde vakıf kaynakları ile kurulmuştur. Amacının gerçekleştirilmesine imkân kalmayan yeniçeri vakıfları ile amacı güncelliğini yitirmiş veya hayratı ülke toprakları dışında kalmış vakıflar ve yangın yerlerinin kadastro çalışmalarından sonra fazla kalan ve herhangi bir vakfa ait olmayan arsalar birleştirilerek Darüşşafaka Vakfı kurulmuştur (Akgündüz, 2013: 295; Öztürk, 1995b: 24; Yediyıldız-Öztürk, 1992: 582-583).

Osmanlı Devleti'nde eğitim reformu ilkokullar yerine yüksekokullardan başlamış³⁰, ilkokullarla ilgili genel bir düzenleme gecikmeli olarak 1871 yılında yapılmıştır. Osman Ergin “İstanbul’un bu maarif seferberliğinden ne derecelerde istifade ettiği bilinmiyor ise de daha doğrusu vakıf ve taassup korkusile hiç istifade etmediği şüphesiz” (Ergin, 1940: 389) dediği talimat ile her kasabanın her mahallesinde ve hatta köylerde ilkokul inşa edilmesi ve 800 kuruştan aşağı olmamak

³⁰ 1880’li yıllardan itibaren eğitimin ilkokullardan mı yoksa yükseköğretimden mi başlaması gerektiği tartışması yapılmıştır. Maarif Nezaretinin bazı yetkilileri “tuba ağacı modeli” adlandırmasıyla eğitimin yüksekokullardan başlaması gerektiğini savunmuştur.

üzere belirlenecek öğretmen maaşlarının okula ait bir vakıf varsa oradan ödenmesi, yoksa avarız, kurban derisi vb. diğer gelirlerden ödenmesi istenilmektedir (Ergin, 1940: 389).

İlköğretim seferberliğinden yeterince sonuç alınamamış olmalı ki Darüşşafaka'nın kurulmasına ilişkin yöntem bir süre sonra eğitim alanı için genelleştirilmiş ve evkaf-ı münderise olarak tespit edilen vakıf mal varlıkları ilköğretimin geliştirilmesi için Maarif Nezaretine devredilmiştir (Öztürk, 1994: 302; Yediyıldız-Öztürk, 1992: 583). *Evkaf-ı Münderise Talimatı* adı ile matbaa-i amirede 1320/1904 yılında bastırılan bir kitapçıkta bu konuda çeşitli tarihlerde yazılan Şurayı Devlet mazbatası, padişah iradesi, sadrazamlık yazıları, Evkaf-ı Hümayun, Maarif ve Dâhiliye nezaretleri yazıları yer almaktadır (EMT, 1320). Kitapçıkta yer alan eski belge 14 Mart 1874 tarih ve 5 numaralı sadrazamlık tezkiresidir. Maarif Nezaretine hitaben yazıldığı anlaşılan belgede çeşitli zaviyelere ait boşalan görev aylıkları ile hasılatın vakfiyenin bulunduğu yerde okullar inşa edilmesi için kullanılması, konunun Evkaf-ı Hümayun Nezaretine de bildirildiği ve birlikte hareket edilerek bu tür vakıf gelirlerinin okullara tahsisi emredilmektedir (EMT, 1320: 11-12).

Ekim 1882 tarihli Evkaf-ı Münderise Talimatı ile hayır amacı ortadan kalmış veya zamanın değişmesiyle önemini yitirmiş olan vakıflara ait mal varlığının haksız şekilde kullanan kişilerin elinden kurtarılarak çocukların eğitime tahsis edilmesinin vakıfların amacına uygun olduğu belirtilmektedir. Talimata göre her ilde maarif müdürü başkanlığında ve yerel halktan yardımsever kişilerin katıldığı birer meclis oluşturulacak ve bu tür vakıflar ve gelirleri tespit edilerek maarif sandığına tahsili sağlanacaktır. Sancak ve büyük kazalarda bu meclislerin birer şubesi bulunacaktır.

Vali ve mutasarrıfların bu meclis işlemlerini gözetleme görevi vardır. (EMT, 1320: 1-6). Talimatın gereklerinin ne şekilde yerine getirileceğine ilişkin kuşku ve itiraz olduğu anlaşıldığından Nisan 1883 tarihinde bir de izahname hazırlanmıştır. Burada da hangi vakıfların gayrimenkul mal varlığı veya gelir fazlasının maarif sandığına aktarılacağı ayrıntılı olarak açıklanmakta, bazı okul ve cami arsalarının maarif sandığına değerlendirilmesi gerekirken Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından satılmasının uygun olmadığı belirtilmektedir (EMT, 1320: 7-8). Ayrıca, muhtemelen vakıflara ait gayrimenkulleri yıllardır kullanan kişilerin itirazları olmuş ve bununla ilgili çok sayıda davalar açılmıştır. Adliye Nezareti de bu davalarda yerel maarif müdürlerinin ne şekilde hareket edeceklerini izah etmektedir (EMT, 1320: 23-24). Yazışma ve talimatlardan, evkaf-ı münderise kaynaklarının kullanımı konusunda gerek yerel halk ve gerekse nezaretler arasında çekişme olduğu anlaşılmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif-Mektubu fonunda evkaf-ı münderise hakkında yüzlerce belge bulunmaktadır. Bu belgelerden her il ve kazada, evkaf-ı münderise olduğu saptanan arsa ve arazilere Maarif Nezareti tarafından el konulduğu anlaşılmaktadır. 10 Zilkade 1321/28 Ocak 1904 tarihli bir belgeye göre taşradaki evkaf-ı münderise gelirlerinin tespiti için memurlar tayin edilmiştir (BOA, MF.MKT, 759/41). Uygulamanın başlamasından otuz yıl kadar sonra ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının yüzde 80'inin bu gelirlerle karşılandığı öne sürülmektedir (Öztürk, 1995b: 24). Modern okullar inşa edilmeye ve yeni içerikle eğitim vermeye başlamasına karşın sıbyan okulları Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabul edildiği 1924 yılına dek faaliyetlerini sürdürmüştür.³¹

³¹ Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanı din adamlarının modern eğitime ve eğitimcilere karşı muhalefetini sergilemektedir (Güntekin, 2015).

Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruluşundan Tanzimata kadar önemli değişim ve atılımlar yapmıştır. İkinci atılım dönemi II. Meşrutiyet ile başlamıştır. Dönemin Nazırı Hammadezade Halil Efendi Nezaretin mevcut durumunu ve yapılması gerekenleri bir rapor halinde sunmuştur (Hammadezade, 1327). Görev yaptığı bir yıllık sürede yeni birimler kurulmuş, müfettişlik teşkilatı oluşturulmuş, bütçe hazırlanarak meclise sunulmuş, idare meclisi yerine özel komisyonlar kurularak her alanda yapılacak reformlarla ilgili talimatlar hazırlanmıştır (İbnülemin-Hüseyin, 135: 216-217). Ancak Hammadezade kısa süre içerisinde büyük eleştirilerle görevden alınmıştır (Tural, 2007: 211).

Hammadezade'nin önerdiği en önemli değişiklikler İttihatçı Nazır Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yeni nizamname çıkarılmış, dua okuyanlara tahsis edilen fodlalar (ekmek tahsisi) kaldırılmış, iki imarethane haricinde İstanbul'daki imarethaneler kaldırılmış, personelin liyakat usulüne göre alınması için düzenlemeler yapılmış ve ücretleri yükseltilmiş, vakıflar okulu, şimendifer okulu, vaizler medresesi, gaziler medresesi, bostancı okulu, vakıflar müzesi, beş vakıf hanı inşası, gureba hastanesinin genişletilmesi, elektrikli tramvay ve bunun işlemleri için fabrika binası yapımı, kütüphanelerin yeniden düzenlenmesi ve matbaa kurulması gibi çok önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir (İbnülemin-Hüseyin, 1335: 225-241). Kuruluşundan Tanzimata dek birinci ve II. Meşrutiyet yıllarındaki ikinci atılım dönemleri ile Nezaret vakıf kaynaklarının modern devletin kamu hizmet sunuabilmesi doğrultusunda ve etkin şekilde kullanılmasını sağlamıştır.

SONUÇ

Bu tezin amacı, Osmanlı vakıf sisteminin merkezileştirilerek Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla Osmanlı modernleşmesi arasındaki ilişki ve etkileşimin ortaya konulmasıdır. Bu ilişki ve etkileşimin ortaya konulabilmesi için modernleşme olgusu ile Osmanlı modernleşmesinin özgünlüğünün ortaya konulması gerekmiştir. Diğer taraftan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin önem ve kapsamının anlaşılabilmesi için "vakıf" kurumunun ve Osmanlı Devleti'nde vakıf sisteminin kapsamı ve öneminin açıklanması gerekmiştir. Bu çerçevede Osmanlı vakıf sisteminin tarihsel gelişimi ile vakıf kaynaklarının Evkaf-ı Hümayun Nezareti aracılığıyla merkezileştirilmesi ele alınmıştır.

Osmanlı modernleşmesi ordunun yenilgileri nedeniyle, bir zorunluluk olarak başlatılmıştır. Temelde ülke içi dinamiklerin talebiyle ve zaman zaman dış faktörlerin baskısıyla ilerleyen modernleşme sürecinin karakteristiği kopuş değil, reformlar ve kırılmalardır. Modernleşme sürecine geç giren diğer ülkeler gibi, reformlar devlet merkezli olarak başlatılmış, daha sonra topluma yayılarak çeşitli siyasal ve düşünsel akımların doğuşuna yol açmıştır. On sekizinci yüzyılda matbaanın kuruluşu ve mühendislik okullarının açılması gibi bazı adımlar atılmakla birlikte, Osmanlı modernleşmesi esasen III. Selim'in Nizam-ı Cedit'i ile başlamış ve bu girişim bir yeniçeri isyanı ile sonlanmıştır. Modernleşme süreci III. Selim'in yerine geçen II. Mahmut reformlarından sonra kesintisiz olarak sürdürülebilmiştir.

Osmanlı Devleti; birçok Afrika ülkesi, Hindistan vb. aksine, İran gibi modernleşme sürecinde siyasal bağımsızlığını korumuştur. Osmanlı Devleti ve toprakları üzerinde nüfuz elde etmek isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya rakip

güçlerdi ve Osmanlı yönetici eliti, bu rekabete dayanarak siyasal bağımsızlığı sürdürmeyi başarmıştır. Mısır Valisinin saldırılarına karşı önce Rusya ile ve daha sonra İngiltere ile ittifak yapılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransız etkisi ve yüzyılın sonlarında Alman nüfuzu önem kazanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile birlikte savaşa giren Osmanlı Devleti dağılmış, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ise, Ekim Devrimi ile kurulan Sovyetler Birliği sayesinde denge politikasını sürdürebilmiştir. Emperyalist ülkeler arası denge politikası, bunu uygulayabilecek bürokratik kadroların mevcudiyeti ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında merkezi otoritenin yeniden kurulması sayesinde uygulanabilmiştir.

Osmanlı bürokratik modernleşmesi yeniçeriliğin tasfiyesi ve yeni ordu kurulmasıyla başladı. Yeni ordu için gereksinim duyulan mali kaynak sorunu reformun diğer alanlara hızla yayılmasını sağladı. Bunun ilk adımı ise diğer mali tedbirlerle birlikte Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıdır.

Vakıflar, Osmanlı Devleti'nde yalnız eğitim alanında değil, tüm toplumsal ve ekonomik alanlarda faaliyet göstermiştir. İlköğretimden medreseye dek tüm eğitim vakıfların tekelinde olduğu gibi; tarımsal toprakların işletilmesi, kentlerde çarşıların inşa edilerek kiralanması, zeytinyağı, sabun, dokuma gibi sanayi üretimi, işletmelere borç para verilmesi vb. her sektörde vakıflar etkin olmuştur. Sistemin bu kadar yaygın olmasının en önemli nedeni, vakıfların, miri toprakların özel mülk haline getirilmesinin iki aracından biri olmasıdır. Osmanlı miri toprak sisteminin tasfiyesinin birinci yolu vergi toplama sisteminde tımar usulünden iltizam/ malikane sistemine geçilmesi ve ikinci yolu vakıflaşmadır.

Osmanlı miri toprak sisteminin özel mülkiyete dönüşmesine yol açan üç uygulamadan söz edilebilir: tımarların sepetlenerek büyük çiftlikler kurulması, iltizam ve malikâne sisteminin yaygınlaştırılması ve padişah yakınları ile askeri sınıfın diğer üyelerinin şeri hukuka aykırı temliklerle vakıf kurması. Toprak sistemindeki bu dönüşüm aynı zamanda merkezi iktidarı zayıflatan bir derebeyleşme süreci olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinde vakıf sisteminin genişleme nedeni yeni fethedilen yerlerin, fetihde önemli rolü olan komutanlara temlik edilerek fethin teşvik edilmesidir. İslami anlayışa göre fethedilen topraklar üzerinde padişahın temlik yetkisi bulunmaktadır. Bu yetkiyi kullanan padişahlar vakıf kurmak üzere çeşitli kişilere arazinin kendisi veya vergi gelirini temlik etmiştir. Beytülmale ait olan bir gayrimenkulün veya bu gayrimenkulden sağlanacak verginin temlik edilerek kurulduğu bu vakıflara, irsadi veya tahsis kabilinden vakıf denilmekteydi. Temlikname yoluyla, topraklar önce özel mülk haline getirilmekte ve daha sonra vakıf kurulmaktaydı. Bu vakıflar aracılığıyla kurucunun ailesine nesilden nesile geçen önemli bir gelir kaynağı aktarılması yanında, vakfiyede yazılı hayır şartları ile toplumsal rızanın üretilmesine yarayan eğitim, imaret ve sağlık gibi hizmetler de sunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde kentlerin gelişimi ve imarında; öncelikle hükümdar ve yakınlarına ait vakıflar, ikinci olarak vezirler, beylerbeyleri, zeamet ve has sahipleri vakıfları ve üçüncü olarak tasavvuf ocaklarına ait vakıflar etkili olmuştur.

On altıncı yüzyıldan sonra yeni fetihler yapılmamasına karşın vakıf sistemi daha da genişlemiştir. Öyle ki; Fatih döneminde vakıfların toplam gelir hacmi merkezi hazine gelirlerinin yüzde 17'si iken, on sekizinci yüzyılda yüzde 30 civarına

yükselmiştir. Bu yükselişte, miri toprakların temlik yoluyla vakıflaştırılması ve vakıf hukukunun genişletilerek vakıfların faaliyet alanının yaygınlaştırılması etkili olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman döneminde miri toprak rejimi aşınmaya başlamıştır. Bu dönüşümün çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri, savaşlarda ateşli silahların kullanılmaya başlanması nedeniyle tımar sipahileri yerine ateşli silah kullanan merkezi kapıkulu ordusunun güçlendirilmesi ihtiyacıdır. Merkezi ordunun güçlendirilmesi için paraya ihtiyaç duyulması, tımar sisteminin tasfiye edilmesine ve iltizam sistemine geçilmesine neden olmuştur. Diğer taraftan sınıflaşma eğilimi ve Avrupa'ya hammadde ihraç edilmesi nedeniyle bir kesimin elinde büyük bir servet birikmiştir. Bu kişilerin güvenli bir gelir kaynağı olarak toprağa yatırım yapmayı tercih etmesi iltizam sistemini doğuran diğer nedendir.

Malikâne sistemine geçilmesi sonucunda merkezi devletin bir memuru olan sipahinin yerini, hayatı boyunca vergi toplama yetkisini alan mültezim/âyan almıştır. Mültezimin ölümünden sonra dahi vergi toplama yetkisi mirasçılara verilmektedir. Bu yolla ülkenin her yanında yerel iktidar sahibi âyanlar ortaya çıkmıştır. Vakıf sisteminde de benzeri bir işlem geliştirilmiştir. İcarateyn denilen çift kiralama sistemi ile vakıf mülkleri, vakıf mütevellisi tarafından kurucu ailenin bir bireyine süresiz olarak kiralanmaktadır. Kiracının, vakıf mülkü başkalarına kiralama ve mirasçılara devir hakkı dahi vardır. Bu yolla vakfın kurucusu, müsadereden veya mirasçılarının bir kısmından kaçırılmayı amaçladığı mülkü, bir vakıf haline getirmekte ve daha sonra kendisine veya istediği aile efradına mülkiyet hakkına yakın bir hakla kiralamaktadır. Böylelikle, vakfa ait görünen mülk parçalanmadan aile içerisinde kalmakta ve gelirleri aile tarafından kullanılmaktadır. On sekizinci yüzyıl sonu itibarıyla mevcut vakıfların yüzde 82'si yarı aile yarı hayır vakfı niteliğindedir. "Hayır" şartı ya vakfın

büyüklüğü ile bağdaşmayacak kadar küçük veya çok uzak bir gelecek için ve neslin tükenmesinden sonraya bırakılmıştır. Bu nedenle daha çok aile vakfı hüviyeti öne çıkmaktadır. On yedinci ve on sekizinci yüzyıl vakıfları hakkında Hasan Yüksel ve Bahaeddin Yediyıldız tarafından yazılan doktora tezleri vakıfların bu gerçek niteliğini ortaya koymaktadır.

Vakıf mütevellilerinin köylüler üzerinde inzibati yaptırım hakkını da içeren bir özerkliği temsil etmesi nedeniyle, vakıflaşma bir tür ademi-merkezileşmenin aracı olmuştur. Âyanların güçlü olduğu dönemlerde, verimli devlet arazileri ve mezralar âyanların önce mülkü ve daha sonra vakfı haline getirilmiştir. Vakıf kuruluşu için merkezi yönetim bazen ikna edilmiş ve bazen de zorla alınan beratlarla vakıf kurulmuştur. Merkezi devletin güçlendiği dönemlerde vakıfların tasfiyesi gündeme gelmişse de, Fatih Sultan Mehmet'ten sonra vakıflara dokunulamamıştır. Bu dokunulmazlığın iki kaynağı vardır. Birincisi, miri toprakların özel mülk haline gelmesiyle bazı kişilerin büyük bir ekonomik güç elde etmesidir. İkincisi, vakıf sisteminden en çok yararlanan ikinci kesimin ulema ve ulemanın da sistemin bel kemiği olmasıdır. Vakıf gelirlerinin ordunun ihtiyacı için harcanıp harcanamayacağı konusunda Kanuni Sultan Süleyman'a verilen risale ulemanın gücünü kanıtlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde vakıflaşma, müsadereye karşı özel mülkiyeti koruyan bir sistem olmuştur. Devletin vergi toplayamaması ve mali açıkları nedeniyle, müsadere on yedinci yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır. Bu yöntemle, ölen veya görevden azledilen devlet ricalinin veya devletle iş yapan eşrafın/âyanın mal varlığına el konulmakta ve ailesinin geçimine yetecek bir kısım ayrıldıktan sonra kalan, merkezi hazineye aktarılmaktadır. Vakıf mülklere ise dokunulamamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde müsadere ve vakıf ilişkisini inceleyen birkaç çalışma, mülk sahibi sınıfın müsadere korkusuyla malvarlıklarının büyük kısmını vakfa dönüştürdüklerini ortaya koymaktadır. Kurulan vakıflar her ne kadar yarı aile yarı hayır vakıfları gibi görünse de hayır şartları çok önemsizdir ve asıl amaç varlıkların müsadere dışı bırakılarak ailede kalmasını sağlamaktır.

Vakıf kurmanın bir avantajı da, mülkün miras hukukunun zorunluluklarından kurtarılarak bölünmeden nesilden nesile aktarılabilmesidir. Böylece evlatlık vakıflar, müsadereye karşı ve ailenin toprak bütünlüğünün devamı amacıyla "vakfedilen mal ebedi olarak Allah'ın malı hükmündedir" kuralı kullanılarak dinselendirilmiş bir tedbir ve sigorta işlevi görmüştür. Yaygınlaşan bu vakıflardan en çok yararlanan kesim, aile üyeleri yanında denetim makamı ve vakıf çalışanları olarak ulema zümresidir.

Vakıflar, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yeni toprakların fethini teşvik etmiş ve kentlerin imarı ve kentsel hizmetlerin yerine getirilmesinde önemli işlevler üstlenmiştir. Bununla birlikte, önemli bir özerkliği temsil etmesi nedeniyle vakıf toprakların genişlemesi/daralması meselesi daima devletin merkezîyetçi eğilimi ile gerilim içinde olmuştur. Bu gerilimin yerel güçlerden yana çözümlendiği ve âyanlar çağı olarak adlandırılan on sekizinci yüzyılda vakıf sisteminin en yaygın noktasına ulaşması bir rastlantı değildir. Osmanlı Devleti döneminin büyük vakıfları miri toprakların padişah tarafından bazı kişilere temlik yoluyla kurulmuştu. Bu vakıfların zaman zaman yeniden miri topraklara katılması veya kaynaklarının devletin başka giderleri için kullanılması girişimleri olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nde ulemanın yönetsel, hukuksal ve toplumsal yapı içerisinde önemli bir yere sahip olması bu girişimleri önemli ölçüde engellemiştir.

Ulema Osmanlı yönetim ideolojisinin en önemli taşıyıcısıydı. Toplumun tüm hücrelerine nüfuz etmesi, eğitim ve hukuk düzenini tekelinde tutması ve dönemin hegemonyasını oluşturan dinsel ideolojinin taşıyıcısı olması nedeniyle Gramsci'nin geliştirdiği “organik aydın” tanımına uymaktadır. En tepede şeyhülislamın yer aldığı devletin dinsel örgütlenmesi yanında toplumda tarikat örgütlenmelerinin varlığı, kadıların hem şeri ve örfî hukukun uygulayıcıları, hem de yönetsel yetkilere sahip olması, vakıfların yönetiminde ve denetimindeki etkileri, sıbyan mekteplerinden medreseye tüm eğitimin ulema tarafından örgütlenmesi ve bazı yerlerde âyanın ulema arasından seçilmesi gibi nedenlerle, ulema toplumun tüm hücrelerine nüfuz etmekteydi. Bu nüfuz nedeniyle vakıf sistemindeki bir dönüşüm zorunlu olarak ulemanın etkisizleştirilmesini gerektirmiştir.

II. Mahmut, vakıf gelirlerini yeni ordu için merkezileştirmekle önce ulemanın maddi gücünü elinden almış, daha sonra ulemanın vakıflar üzerindeki yönetim ve denetim yetkisini sınırlandırmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde vakıf gelirlerinin yeniçeriliğin tasfiyesinden sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu için kullanıldığına ve ulemanın vakıf üzerindeki denetiminin zayıflatıldığına ilişkin çok sayıda belge vardır. Ancak toplumun her hücresine nüfuz eden ulema, değişime direnç göstermiş ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca modernleşme sürecine muhalefetini sürdürmüştür.

II. Mahmut ulemanın bir kısmını yanına alarak yeniçeri/ulema ittifakını kırıp yeniçeriliği tasfiye etmiş, daha sonra Evkaf-ı Hümayun Nezaretini aracılığıyla vakıf kaynaklarını merkezileştirmiş ve ulemanın kullandığı kaynakları tedricen elinden almıştır. Nezaretin kuruluşu, ulemanın etkisizleştirilmesi ölçüsünde Osmanlı modernleşme sürecine katkı sunmuştur. Vakıf kaynakları bakanlık yoluyla

merkezileştirilmiş ve başta yeni ordu olmak üzere modern bürokratik yapıların, fabrikaların, ulaşım araçlarının ve eğitim kurumlarının oluşturulması gibi reformların finansmanında kullanılmıştır. Yeni ordu ve daha sonra kurulan Harbiye ise Tıbbiye ve Mülkiye ile birlikte, laik aydın zümrenin kaynağı olarak, Osmanlı modernleşmesinin en önemli sürükleyicileri olmuştur.

II. Mahmut yeniçerilikle bağlantılı Bektaşilik tarikatını yasaklamış ve ardından yeniçeri ve Bektaşi vakıflarına ait mülk ve gelirleri yeni orduya devretmiştir. Ulemanın etkisizleştirilmesine Bektaşilikten başlanması bazı yazarlar tarafından bir çelişki olarak görülmektedir; çünkü Bektaşilik o dönem Osmanlı toplumundaki en liberal tarikattır ve birçok seçkin bilim adamı ve sanatçı bu tarikatın içinde veya yakınındadır. Bu seçkin bilim ve edebiyat erbabının toplandığı Beşiktaş İlim Cemiyeti'ne üyelik, Bektaşiliğin yasaklanmasından sonraki sürgün ve idamlar için gerekçe sayılmıştır. Oysa, en liberal tarikat olması nedeniyle Bektaşilik belki de modernleşme sürecine en çok katkı verebilecek tarikattır. Silahlı güç olan yeniçerilerin yakın tehlike olarak görülmesi, uzun vadede modernleşmeye en büyük katkısı olabilecek bilim ve sanat hareketinin susturulmasına yol açmıştır. Modernleşme sürecine böyle bir tarikatın yasaklanmasıyla başlanmasını tarihin bir ironisi olarak görmek gerekir. Nitekim Bektaşiliğin bu şekilde yasaklanmasını ve seçkin bilim adamlarının idam ve sürgün edilmesini doğru bulmayan Cevdet Paşa, bu tarihten sonra Babîâlî'ye din yerine sahte bir ikiyüzlülüğün hâkim olduğunu belirtir.

Ulema-âyan ittifakını, Batıdaki aristokrasi ve kilise işbirliğine benzetmek mümkündür. Batıda Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan ve Fransız İhtilali ile doruk noktasına ulaşan dönüşümler bu iki zümrenin ayrıcalıklarını ortadan kaldırmıştır. Osmanlı modernleşme sürecinde yapılan reformlar da birçok kez

karşısında bu ittifakı bulmuştur. Yeniçeri isyanlarının arkasında ulema desteği vardır. II. Mahmut bir kısım âyanın desteği ile tahta çıkmasından bir süre sonra güçlü âyanları tasfiye etmeye başlamış, yeniçeriliğin tasfiyesini ise saltanatını sağlamlaştırdığını düşündüğü 1826 yılında göze alabilmiştir. III. Selim ile aynı kaderi paylaşmamak için yeniçeriliği tasfiye ettikten sonra hızlı bir reform süreci başlatmıştır.

II. Mahmut'un genel bir yönetim ve denetim makamı olarak Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurduğu 1826 yılı itibariyle on iki ayrı birim denetim işlevini yürütmekteydi. Bunlar; Evkaf-ı Haremeyn Nezareti (darüssaade ağası nezareti), şeyhülislam nezareti, sadrıâli nezareti, darphane nezareti, İstanbul kadıları nezareti ve birkaç saray ricaline verilen nezaretlerdir. Bu nezaretlerden en önemlisi Evkaf-ı Haremeyn Nezaretidir ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nini kuruluşuna örnek oluşturmuştur. Evkaf-ı Hümayun Nezaret ilk kuruluşunda üç birimden oluşmaktadır: zimmet halifeliği, sergi halifeliği ve kesedarlık. 1584 yılında kurulan Evkaf-ı Haremeyn Nezareti ile diğer Osmanlı hazineleri de bu üç birimden oluşmaktadır. Dolayısıyla Evkaf-ı Hümayun Nezareti Osmanlı Devleti'nde var olan hazine örgütlenmesinin zamanla geliştirilmesi ve dönüştürülmesiyle kurulmuş, başka bir ülkenin bakanlık kurumu örnek alınmamıştır. Nezaret Osmanlı Devleti'nde kurulan diğer bakanlıklara da örnek olmamıştır.

1830'lu yıllarda yeni vakıfların ilhak edilmesiyle Nezaretin iş hacmi yükselmiş ve buna paralel olarak birim sayısı da artırılmıştır. Bu yıllarda diğer bakanlıkların kurulması ve meclis-i vükelanın oluşturulması üzerine Evkaf-ı Hümayun Nazırı da 1837 yılında bu meclise dâhil edilmiştir. II. Mahmut döneminde yapılan diğer önemli değişiklik bakanlık bünyesinde müfettişlik ve müsteşarlık

kurulmasıdır. 1830-1839 döneminde Su Nezareti, Maarif Nezareti, Darphane Nezareti gibi bazı nezaretler Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesine alınmış ve daha sonra ayrıştırılmıştır. Evkaf-ı Haremeyn Nezareti önce Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin bir şubesi haline getirilmiş ve 1838 yılında da tamamen kapatılarak Nezarete bağlı vakıflar doğrudan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne katılmıştır.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin taşra örgütlenmesine 1833 yılında başlanmıştır. Bu yıldan itibaren bazı vilayetlere “muaccelat nazırı” unvanıyla vakıf görevlileri atanmıştır. Bakanlığın tüm vilayetlerde örgütlenmesi ve buna ilişkin nizamnamelerin yayınlanması Tanzimat'ın ilanından sonradır. Yeni nizamname ile muaccelat nazırı unvanı kaldırılmış ve vilayetlere “evkaf müdürü” unvanıyla taşra görevlileri atanmıştır.

Türkiye’de, bu tezdin önce başlı başına Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile ilgili akademik bir çalışma yapılmamıştır. Vakıflar ile ilgili kitaplarda Nezaretin kuruluşu bir alt başlık olarak yer almaktadır. Bu çalışmalarda Nezaretin kuruluş nedenleri olarak; dağınık olan vakıf yönetiminin tek elde toplanması, yolsuzlukların önlenmesi, dini çevrelerin gücünün kırılması ve vakıf potansiyelinden devletin diğer sektörlerinin yararlanması sayılmaktadır. Bu nedenlere bir de dış güçlerin baskısı eklenmektedir. Bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri incelenmiş ve Nezaretin kuruluşunun tamamen pragmatik bir nedene, yeni ordunun finansmanı gereksinimine dayandığı ortaya konulmuştur. II. Mahmut’un Nezaretin kuruluşuna ilişkin fermanına yeni ordunun gelirlerinin yetersizliğini açıklamakla başlaması bir rastlantı değildir. Padişah ordunun gelirlerini artırmanın yollarını aramaktadır. Bir taraftan yeni vergi konulmakta ve diğer taraftan mevcut vergilerin bazıları Mansure hazinesine yönlendirilmektedir. Fermanın sonunda ise vakıfların yönetimini

Darphaneden ayırdığını ve vakıflar için El Hac Yusuf Efendi'yi nâzır atadığını belirtmektedir.

II. Mahmut'un yeni ordunun finansman sorununun çözümünde vakıf kaynaklarını düşünmesi adeta bir refleks gibidir. Çünkü, ortaçağ İslam devletlerinde ne zaman ordu için kaynak ihtiyacı doğsa vakıf gelirleri gündeme getirilmiştir. Bunun kanıtı, Arap İslam devletleri ve Osmanlı Devleti döneminde emirlere/padişahlara yazılan risalelerdir. Ulemanın hazırladığı bu risalelerde, vakıf kaynaklarının ordu ihtiyaçları için kullanılmaması ve ordu seferlerinin başarıya ulaşması için ulemanın duasının önemi vurgulanmaktadır. Bu ikilem aynı zamanda yönetici sınıfın iki zümresi, zor kullanma işlevi olan seyfiye ile rıza üretme işlevi olan ulema arasındaki mücadeleyi yansıtmaktadır.

Nezaretin kuruluş dönemine ilişkin Osmanlı arşiv belgeleri ve dönemin siyasal ortamı dikkate alındığında, Nezaretin kurulmasında dış güçlerin herhangi bir etkisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti, daha önce Darphane tarafından yönetilen vakıfların ayrı bir Nezaret olarak örgütlenmesi ile kurulmuş ve daha sonra ülke çapındaki çok sayıda vakfın yönetiminin merkezileştirilmesini sağlamıştır. Kısacası, Devletin kendi gereksinimlerinin bir ürünü olarak kurulmuştur. II. Mahmut bu konuda herhangi bir dış baskı veya pazarlıkla karşılaşmamıştır. Bazı yazarlarca 1867 yılı Paris Konferansı görüşmeleri yabancı etkisine kanıt olarak sunulmaktadır. Oysa Nezaret bu tarihten çok önce kurulmuştur. Bu nedenle dış baskı iddiasının hiçbir tutarlılığı yoktur. İddia ilk kez Hamdi Yazır tarafından II. Meşrutiyet döneminde, milliyetçilik rüzgârının estiği zamanlarda ortaya atılmıştır. Cumhuriyet döneminde de vakıf sisteminin daralmasından memnun olmayan premodern düşünceye sahip çevreler, dış etkileri

öne sürerek, Nezaretin kuruluşu ve vakıfların yönetimindeki merkezileşmeyi eleştirmiştir. “Dış etki” vurgusuyla modernleşme sürecinin “meşruiyeti” tartışılır hale getirilmek istenilmiştir. Genel olarak, Türkiye tarihi ile ilgili değerlendirmelerde “dış güçlere” yapılan aşırı vurgu, ülkenin kendi tarihsel gelişiminin ve yerel sınıf ilişkilerinin göz ardı edilmesinin bir sonucudur. Yalçın Küçük’ün yorumuyla, Tercüme Odası’nda doğan Türk aydınının dış etkiyi abartmasının bir ürünü olarak da görülebilir.

Nezaretin kurulması ile merkezde toplanan vakıf gelirlerinin Mansure ordusunun ihtiyaçları için kullanıldığına ilişkin çok sayıda Osmanlı arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgelere göre birçok vakıf arazisi askeri talim yeri olarak kullanılmış, gelirler önemli ölçüde Mansure ve tersane hazinesine borç verilmiş ve geri alınamamış, vakıf gayrimenkulleri üzerine askeri dikimevi ve tesisler inşa edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti tarafından kurulan iplik fabrikası ve kurulmasına destek verilen çuha fabrikası da ordunun ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamıştır. Tamamen Nezaret bütçesi ile kurulan iplik fabrikası kışla hapishanesi olarak kullanıldığı gibi fabrikanın mülkiyeti de askeriye ait görünmektedir. Birçok Bektaşî tekkesi askeri talimhaneye dönüştürülmüştür. Bektaşî vakıflarına ait bazı taşınır ve taşınmaz eşyalar satılarak geliri Mansure hazinesine aktarılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Evkaf Nazırı olan Hammadezade Halil Paşa’nın hazırladığı raporda, vakıflara ait olmasına karşın askeriye tarafından kullanılan ve artık kentlerin içinde kalmış olan taşınmazların Nezarete iadesi önerilmektedir.

Yeniçeri-ulema ittifakının Osmanlı reform hareketlerinin en önemli düşmanı olması nedeniyle, II. Mahmut yeniçeriliğin tasfiyesini takiben ulemanın mali ve yönetsel gücünü de ortadan kaldırmak istemiştir. İlk aşamada; İstanbul kadıları,

şeyhülislam ve çeşitli dini görevlilerin yönetiminde olan vakıflar 1826-1835 yılları arasında aşama aşama Evkaf-ı Hümayun Nezaretine ilhak edilerek ulema zümresinin yönetsel ve mali yetkileri elinden alınmıştır. İkinci aşamada, kadıların müteveli atama yetkileri ellerinden alınmıştır. Hazırlatılan bir rapora göre, kadılar yıllardır görevlerini kötüye kullanmış ve boşalan vakıf yöneticiliklerine liyakat ilkesini göz ardı ederek, en yüksek rüşveti veren kişileri atamıştır. Bu yolsuzlukların önlenmesi gerekçesiyle, kadıların yetkileri 1838 tarihli bir kararla, yerel evkaf görevlileri olan muaccelat nazırlarına veya bunlar olmadığı takdirde voyvoda ve mütesellimlere devredilmiştir. Ulemanın eğitim üzerindeki etkisinin sınırlandırılması ve ilköğretimin vakıfların tekelinden kurtarılması ise II. Mahmut döneminden çok sonra, I. Meşrutiyetin ilanından itibaren gerçekleştirilebilmiştir.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin modernleşmeye katkısı, esas olarak ulemanın yönetim ve denetimindeki maddi kaynağın 1826-1839 döneminde modern ordunun ihtiyaçlarına ve 1839'tan sonra maliye hazinesine aktarılarak bürokratik reformlara tahsis edilmesidir. Böylece, hem reform için kaynak sağlanmış hem de reformlara karşı olan ve yeniçeriliğin tasfiyesi ile silahlı desteğini kaybeden ulemanın mali kaynağı da elinden alınmıştır. II. Mahmut'un Nezareti kurduğu 1826 yılı ile ölüm tarihi olan 1839 döneminde altı bakan görev yapmıştır. Bu dönemde bine yakın vakıf Nezaret bünyesine katılmıştır. 1826-1839 döneminde merkezileştirilen vakıf gelirleri ile bazı modern işletmeler de kurulmuştur. Modern bir iplik fabrikası, çuha fabrikası, boğazda ulaşım hizmetleri için iskele yapımı ve kayıkthane işletmeciliği, okulların tamir edilmesi ve memur yetiştirmek üzere Mekteb-i Ulum-u Edebiyye'nin açılması bunlardan bazılarıdır. Nezarete bağlı vakıf mülklerin yaygın olarak modern ilkokullar için kullanılmasına I. Meşrutiyet'ten sonra başlanılacaktır. 1870'lerden

itibaren evkaf-ı munderise olarak tespit edilen ve mal varlığı bulunmasına karşın amacı ortadan kalkan vakıfların gelirleri büyük ölçüde ilkokullar için tahsis edilmiştir.

Bazı yazarlara göre, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurularak “vakıfların devletleştirilmesi” vakıf sisteminin daralmasına yol açmıştır. Bu görüş kısmen doğrudur. Vakıf sisteminin genişlemesi de miri toprakların “özelleştirilmesi” yoluyla gerçekleşmişti. Ancak, modernleşme sürecinde vakıf sisteminin daralmasına yol açan başka nedenler de vardır. Bunlardan en önemlisi, vakıf sisteminin genişlemesine neden olan müsaderenin Tanzimat Fermanıyla kaldırılması ve özel mülkiyetin güvence altına alınması, yani liberal mülkiyet düzenine geçilmesidir. Bu güvence nedeniyle on dokuzuncu yüzyıl boyunca dikkate değer büyüklükte vakıf kurulmadığı gibi, kurulan vakıfların mütevellileri de devlet ricalinden çok halktan kişilerden oluşmuştur.

Modernleşme süreciyle birlikte Osmanlı vakıf sistemini daraltan ikinci etmen, vakıfların gördüğü işlevlerin modern devlette “kamu hizmeti” adıyla, devlet tarafından yerine getirilmesidir. Kamu hizmetlerinin genişletilerek devlet tarafından üstlenilmesi, vakıf sistemine olan gereksinimi ortadan kaldırmıştır. On dokuzuncu yüzyıla kadar vakıflar aracılığıyla “insani yardım” ve “hayırseverlik” olarak sunulduğu söylenen, gerçekte irsadi vakıflar aracılığıyla ve dolayısıyla kamusal kaynaklarla sunulan hizmetler, modernleşme süreciyle birlikte yerini sistematik, sürekli ve “hak” niteliğindeki kamu hizmetine bırakmıştır. Vakıflar tarafından görülen hizmetlerin devlet tarafından yerine getirilmeye başlanması ile modern devlet topraklarında yaşayan kişiler “tebaa” olmaktan çıkmış ve “yurttaş” kimliği kazanmıştır. Yurttaş kimliğinin tebaadan farkı, hak ve sorumluluklarının

bulunmasıdır. Siyasal, hukuksal, sosyal ve ekonomik haklar ve sorumluluklar modernliğin öngördüğü “özerk birey” ve “kendi tarihini yapma kapasitesine sahip toplum” idealinin zeminini oluşturmaktadır.

Bu çalışmayla, Türkiye’de daha önce akademik çalışmaya konu olmamış Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kuruluş nedenleri, kuruluş dönemi faaliyetleri, vakıf sistemi üzerindeki etkisi ve Osmanlı modernleşmesi ile etkileşimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tezde sunulan belgeler, Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin, diğer Osmanlı reformları gibi tamamen pratik bir ihtiyacın ürünü olarak, öncelikle ordunun finansman sorununun çözümü için doğduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Nezaretin kuruluşundaki ikinci amacın da reformlara karşı hareket eden ulemanın etkisizleştirilmesi olduğu anlaşılmıştır. Reform gereksiniminin savaş yenilgileri ile idrak edilmesi reformların ordudan başlatılmasına yol açmış, süreç diğer modernleşme adımları ile devam etmiş ve vakıf kaynakları bu süreçte önemli bir işlev üstlenmiştir.

Nezaretin kuruluşu döneminde ordu reformu için kullanılan vakıf gelirleri, sonraki yıllarda da reform hareketleri için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Bunlardan biri, I. Meşrutiyetin ilanından sonra gündeme gelen eğitim sorununun, vakıf kaynaklarıyla çözümlenmesi girişimidir. Bu kaynaklarla kurulan maarif sandıkları ilkokulların yaygınlaştırılması için kullanılmıştır. Evkaf-ı münderise denilen vakıflara ait malvarlığının, ilköğretimin geliştirilmesinde kullanılmasına yönelik inceleme önemli bir boşluğu dolduracaktır. Vakıflar hakkında yazılan bu tezin verimli tartışmalara yol açması ve belirtilen alanlarda yeni incelemelere önayak olması umulmaktadır.

EK: 1- II. MAHMUT REFORMLARI KRONOLOJİSİ

- 1- Âyanların tasfiyesi (1812-1834)
- 2- Tercüme Odasının kuruluşu (1821)
- 3- İstanbul'da ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi (1824)
- 4- Vakayi Hayriye-Yeniçeriliğin tasfiyesi ile talimli yeni ordunun kuruluşu (1826)
- 5- Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu (1826)
- 6- Müsaderenin resmen kaldırılışı (1826)
- 7- Yed-i vahit sisteminin kuruluşu (1826)
- 8- Yurt dışına öğrenci gönderilmesi (1827)
- 9- Tıbbiye'nin açılışı (1827)
- 10- İplikhane-i Amire'nin kurulması (1827)
- 11- Boğaz ve haliçte deniz genel ulaşımına başlanması (1827)
- 12- Mühendishane-i Berri Hümayun ve Mühendishane-i Bahri Hümayun'un yeniden açılışı (1828)
- 13- Beykoz'da Çuha Fabrikası'nın kuruluşu (1828)
- 14- Memur kıyafetlerinin yeniden düzenlenmesi (1829)
- 15- Sivil erkek tebaanın dinine göre giysi ayırımının kaldırılarak yeniden düzenlenmesi (1829)
- 16- Muhtarlıkların kuruluşu (1829-1833)
- 17- Baruthane ve silah fabrikası kurulması (1830)
- 18- Tımar sisteminin resmen kaldırılışı (1831)
- 19- İlk nüfus sayımı (1831)
- 20- Takvim-i Vekayi, ilk gazetenin yayımı (1831)
- 21- Mekteb-i Mızıka-i Hümayun'un açılışı (1831)
- 22- Cerrahhane açılışı (1832)
- 23- Posta ve pasaport sisteminin kuruluşu (1834)
- 24- Mekteb-i Ulum-u Harbiye'nin kuruluşu (1834)
- 25- Memurları için yıllık atama usulünün (tevcihat sistemi) kaldırılması ve ceza yasası (1834)
- 26- Daimi elçiliklerin kuruluşu (1834)
- 27- Feshane-i Amire'nin kuruluşu (1835)
- 28- Karantina uygulamasının başlatılması (1835)
- 29- Umur-u Dâhiliye Nezareti'nin kuruluşu (1836)
- 30- Umur-u Hariciye Nezareti'nin kuruluşu (1836)
- 31- Umur-u Maliye'nin kuruluşu (1838)
- 32- Deavi Nezareti'nin kuruluşu (1838)
- 33- Dar-ı Şura-yı Askeriye'nin kuruluşu (1838)
- 34- Dar-ı Şura-yı Babialı'nın kuruluşu (1838)
- 35- Meclis-i Umur-u Nafia'nın kuruluşu (1838)
- 36- Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliyye'nin kuruluşu (1838)
- 37- Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'nin kuruluşu (1838)

- 38- Sadrazam unvanının “Başvekil” olarak değiştirilmesi (1839)
- 39- Mekteb-i Ulum-u Edebiye'nin kuruluşu (1839)
- 40- Mekteb-i Ulum-u Adliye'nin kuruluşu (1839)
- 41- Mekatib-i Rüştiye Nezareti'nin kuruluşu (1839)
- 42- Çiçek aşısı uygulamasının başlatılması (1839)

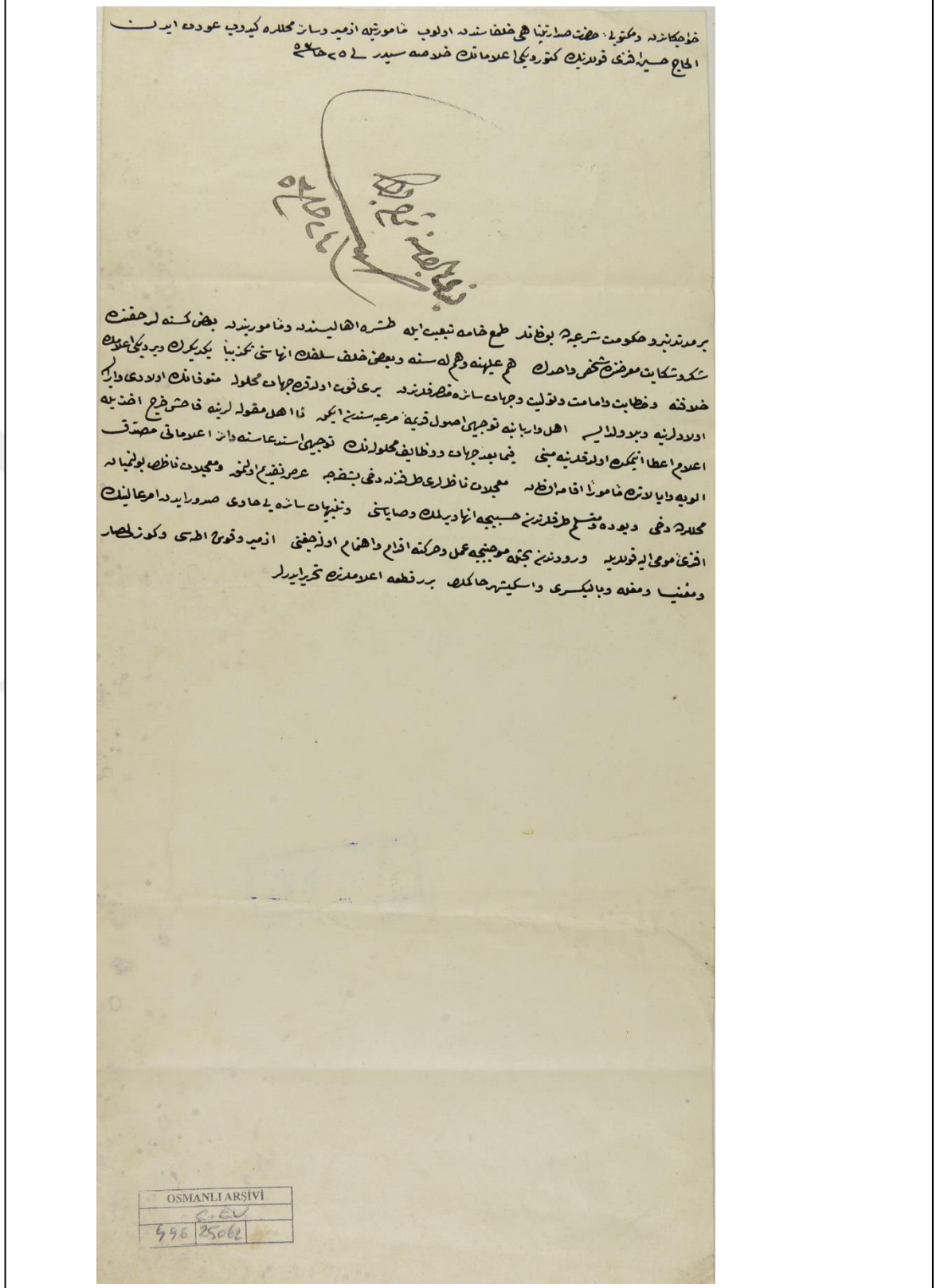
EK-3: İLK NAZİR EL HAC YUSUF EFENDİNİN ATANMASI

۲

بوفضه خدیجه، عده هم از اولاد هم بودا نصفه
القبیله یوسف لفظی، و خدیجه، عده لسانی خدیجه پیش کا بنی علی رضا القدر، و مطبوعه عده
و لفظی هم بنویس کرده لسانی بغه خدیجه لسانی محمد و القدر عده لفظی عده لسانی
و عده لسانی عده لسانی و با بغه و لفظی بغه لسانی عده لسانی
۱۱۱۱

OSMANLI ARŞIVI	
C-EV	
137	6835

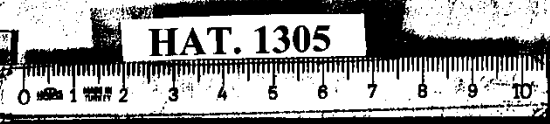
**EK-4: VAKIF MÜTEVELLİ ATAMALARININ KADILARDAN ALINARAK
VOYVODA VE MÜTESELLİMLERE VERİLMESİ**

EK-5: SÜLEYMANIYE VAKFINA AİT BİR ARSANIN ASKERİ
DİKİMEVİ YAPILMAK ÜZERE TAHSİS EDİLMESİ

معرضه بنده لربرکه
شاهزاده باشنده اولده دیکخانه ناک مظهر افغانه محذوره بی ترکیه جماعیه جوارزه واقع دو افاضه ناک نیشلی اولبرایه بعضی محذورک
تعمیرله دیکخانه اعتبار الفخ اوزره نوبتی خصوص منصوره دضرداری دولتاو افغانه نظری طرفینده بانقیرافاده افغانه
ودواضانه مذکورنکاه سلطان جماعیه مضرنیزیک دفعه شرطینده بونج اولوجسبیله محل مزبورک دیکخانه اعتبارزه برکوه محذوره
وارمیده بوقیده کفتیک اشعاری بایزه اصابتیاجال اولده امرانه مکارمعلات معانی لری قیودلری ونقیر مذکور مضادی
مدکه ارای حاکم قیامال و لری و محل مزبور ارای المعیه معانی و دفعه شرطینده مراصنا اولنده محل مزبور کار کیر ایلرله رضایت نظرینه
اولوب برمقتضای وقت حال اشعی اوج بنیک کیسه محتاج اولصحنه کلاش و فی الاصل بی برسنه و بونقیر غریبا و ساکنه و بیچاره
اسکانه و ابوالری نیت ضعیفه منی اولوب اولوجسبیله ساکنه و غریبا ساکنه اولضقه و برمدنیزد اصول قدیمه سنه صفای کیر ایلر
نیه اعمال و بیچاره کانه اسکانه نمکده ایله بونزه مقدمه دخی شده لزومی سبیله درونده بونده کسانک افغانا بویه نصیحتیه و قضا
طرفینده اعطا اولجور اوزره شاهزاده جامع شرعی جوارزه دفع اولنده نضاک و بلاسه متلاو بعضی شیا وضع الفخ اولدیفینده بونجه
شرط واقف محذورک قلمنج و بودقه اشعاری موضوعه بالا بحباب اضراج الفخ اوزره بونج اولدیفینه نظر اهر نقدر و قف شارایه
بایق و مصارف فوجیه اولور ایلرله نیه سانی و جریله بر موجب شرط واقفا و موقوفه غریبا و بیچاره کسانک اهلیسی و باضوضنه خانه کلاش
اراده بور بویله مگلدنه قونلاسی و باطلیه عامه مدرسه شخصی موجب دعواسه ضعیفه کورنج اولدیفینده اولوجسبیله شرط واقفک
اهلیسی و باضوضه نقیر مذکورده بیله اولدیفین اوزره دیکخانه قضیه منوط اراده سنه لری ایلر و نیه نقیر مذکورده محرد دوه خانه
محل مزبور انصافده اولجوب عمارت مهصل بولدیفینده و ضانه مزبور نخنده کول بونزه ضانه مزبورک دخی عمله اسکانه بویه علاوه قیود
ضانه مزبور و قف شارایه سقا سنه اولدره سنه بیج عروج اجاره ایله بالا جابینه فاطمه نامده برضانولک عده سنه
اولدیفینده اول امرده صاحبک ارضیله مابعدی و اجاره سنک دخی یعنی منوم اولدره اراده بور بویله مگلدنه شخصی بونجه
ایجابنده بونج اولدیفین معام نظری بورلرله و بیچاره امر و ضانه و ضعه منکله الامرکده

HAT. 1305/50913-A

KAYNAKÇA

KİTAP, TEZ VE MAKALELER

- Abadan, Nermin, (1959), *Bürokrasi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara,
- Abou-El-Haj, Rıfa'at, (2000), (Çev. Oktay Özel, Canay Şahin), *Modern Devletin Doğası, 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara,
- Ağaoğlu, Sami, (2003), *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XIV-XVIII Yüzyıl Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya,
- Ağaoğulları, Mehmet Ali, Köker, Levent, (2001), *Tanrı Devletinden Kral Devlete*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara,
- Akbulut, Örsan Ö., (2005), *Siyaset ve Yönetim İlişkisi Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım*, TODAİE Yayınları, Birinci Baskı, Ankara,
- Akcı, Yusuf, (1976), *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- Akdağ, Mustafa, (1950), "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten*, C.XIV, S.55, Ankara, s. 320-405,
- , (1995), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul,
- , (2017), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul,
- Akgündüz, Ahmet, (1990), "Osmanlı Hukukunda Tahsisat Kabilinden Vakıflar ve Konuyla ilgili Kanuni'ye Takdim Edilen Bir Risale", *Vakıflar Dergisi*, S: 21, s.5-21, Ankara,
- , (2013), *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı,
- Akis, Metin, (2008), "16. Yüzyılda Ayıntab Sancağından Zaviyeler ve Mali Kaynakları", *Bilig*, Yaz, S. 46, s. 87-104,
- Akşin, Sina, (1977), "Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, S. 2, s. 31-46,
- Akyıldız, Ali, (1997), *Türk Hukukunda Vakıflar Üzerinde Devlet Denetimi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

- Akyıldız, Ali, (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836- 1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul,
- , (2012), *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul,
- Alkan, Mustafa, (2004), *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi-Tüsoktar Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma, Basılmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,
- Altun, Fahrettin, (2006), *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, Küre Yayınları, İstanbul,
- Amin, Samir, (2006), (Çev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk), *Modernlik Demokrasi ve Din Kültüralizmlerin Eleştirisi*, Özgür Üniversite Kitaplığı, Ankara,
- , (1991), (Çev. Ahmet Kotil), *Eşitsiz Gelişme Çevre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri Üzerine*, Arba Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,
- , (1997), (Çev. Semih Lim), *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul,
- Avcıoğlu, Doğan, (2013), (Yay.Haz. Doğan Yurdakul), *Osmanlı'nın Düzeni Türklerin Tarihi 6. Kitap*, Kırmızı Kedi Yayınevi,
- Aydın, Mahir, (1990), "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 81-97,
- Aydın, Vahdettin, (2003), "Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi*, C. 8, S. 1, s. 313-338,
- Barkan, Ömer Lütfü, Ekrem Hakkı Ayverdi, (1970), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterleri, 953 (1546) Tarihli*, Baha Matbaası, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü 61. Sayı, İstanbul,
- Barkan, Ömer Lütfü, (1942), "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S:2, s. 279-386, Ankara,
- , (1993), "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, C.III, S.5-6, 1966, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,
- , (1970), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, C.XXXIV, S. 136, Ankara, s. 557-607,

- , (1980), *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınevi, İstanbul,
- Barnes, John Robert, (1986), *Evkaf-ı Hümayun; Vakıf Administration Under The Ottoman Ministry For Imperial Religious Foundations 1839-1875*, Michigan,
- Başkaya, Fikret, (2004), *Yediyüz Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Özgür Üniversite Kitaplığı: 41, 2. Baskı, Ankara,
- , (1986), *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,
- Baysun, Cevdet, (1982), “Müsadere”, *İslam Ansiklopedisi, C.VIII*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, s. 669-673,
- Berkes, Niyazi, (1965a), *Batıcılık Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Yön Yayınları, İstanbul,
- , (1965b), *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul Matbaası, İstanbul,
- , (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 17. Baskı, İstanbul,
- Berman, Marshall, (1994), *Katı Olan Herşey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul,
- Bezirci, Asım, (1984), *Tevfik Fikret Bütün Şiirleri*, Can Yayınları,
- Bizbirlik, Alpay, (2002), *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara,
- Black, Cyrill E., (1986), (Çev. Fatih Gümüş), *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri*, İş Bankası Yayınları, Ankara,
- Braudel, Fernand, (2014), (Çev.İsmail Yerguz), *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul,
- Cem, İsmail, (2014), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 6. Basım, İstanbul,
- Cevdet Paşa, (1953), (Yayınlayan Cavid Baysun), *Tezâkir 1-12*. Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- , (1960), (Yayınlayan Cavid Baysun), *Tezâkir 13-20*. Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- , (1963), (Yayınlayan Cavid Baysun), *Tezâkir 21-39*. Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- , (1967), (Yayınlayan Cavid Baysun), *Tezâkir 40-Tetimme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- , (1980), (Yayına Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu), *Maruzat*, Çağrı Yayınları, İstanbul,

- , (2011), (Yayın Kurulu Mustafa Gençer ve diğerleri-transkripsiyon A. Basad Kocaoğlu), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Cilt II*, İlgü Kùltür Sanat Yayıncılık, İstanbul,
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişme Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986,
- , (1990), “Tanzimat’ın Türk Toplumuna Getirdikleri”, *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakùltesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakùltesi Basımevi, İstanbul, s.199-202,
- Çadırcı, Musa, (1988),“Tanzimat Döneminde Türkiye’de Yönetim (1839-1856)”, *Bellekten*, LII/203, 601-626.
- Çağatay, Neşet, (1971), “Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık-Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”, *Vakıflar Dergisi*, S:9, s. 39-66, Ankara,
- , (1977), “İslam’da Vakıf Kurumunun Miras Hukukuna Etkisi”, *Vakıflar Dergisi*, S: 11, s. 1-6, Ankara,
- , (1985), “Tanzimat ve Türk Eğitimi”, Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13-14 Mart 1985), Ankara, s. 53-64,
- Çalı, Ayşegül, (2006), “Akıncı Beyi Evrenos Bey’e Ait Mülkname”, *OTAM*, S. 20, Güz, Ankara, s. 59-79,
- Çiftçi, Cafer, (2001), *Bursa’da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,
- , (2004), “18. Yüzyılda Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakùltesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, Ankara, s. 79-102,
- Çiğdem, Ahmet, (1997), *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul,
- , (2012), *Bir İmkân Olarak Modernlik Weber ve Habermas*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul,
- Çizakça, Murat, (2006), “Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları”, *Türkiye’de Hayırseverlik: Vatandaşlar Vakıflar ve Sosyal Adalet Araştırması*, TÜSEV Yayınları, İstanbul, s. 19-31,
- Çulhaoğlu, Metin, (2012), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modernleşme: Elitlerin Zorlaması mı?”, *Gelenek*, S: 117, İstanbul, Kasım Sayısı, s. 7-20,

- Davison, Roderic H., (1964), "Environmental and Foreign Contributions", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. R.Ward-D. Rustow), Princeton University Press, New Jersey, s. 91-116,
- , (2005), (Çev.Osman Akınhay), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul,
- Demirel, Ömer, (2000), *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara,
- Deringil, Selim, (1990), "II. Mahmud'un Dış Siyaseti ve Osmanlı Diplomasisi", *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 58-70,
- Dernschwam, Hans, (1992), (Çev. Yaşar Önen), *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, No. 885, Ankara,
- Devellioğlu, Ferit, (2010), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Akaydın Kitabevi, 26. Baskı, Ankara,
- Dikmen, Ahmet Alpay, (2011), *Makina İş Kapitalizm ve İnsan*, Tan Yayınları, Ankara,
- Divitçioğlu, Sencer, (1967), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Sermet Matbaası, İstanbul,
- Doğan, Recai, (1997), "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 37, Ankara,
- Dölen, Emre, (1994), "İplikhane-i Amire", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, IV. Cilt, Tarih ve Toplumsal Araştırmalar Vakfı Yayını, s. 184-185,
- Dreyfus, Françoise, (2014), (Çev. Işık Ergüden), *Bürokrasinin İcadı Fransa Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet Etmek (18-20.yüzyıl)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul,
- Duş, Muhittin, (1999), "Osmanlılarda Özel Toprak Mülkiyeti ve Vakıf Münasebeti", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.5, s. 181-196,
- Eisenstadt, S.N, (2007), (Çev. Ufuk Coşkun), *Modernleşme Başkaldırı ve Değişim*, Doğu Batı Yayınları, Ankara,
- Engelhardt, Edouard, (1989), (çev. Ali Reşad), *Türkiye ve Tanzimat*, Kaknüs Yayınları, İstanbul,

- Erdost, Muzaffer İlhan, (2005), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, 3. Baskı, Ankara,
- Erhan, Çağrı, (1998), “1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşmasının Gizli Maddesi ve Sonuçları”, *Bellekten*, C. LXII, S. 234, Ankara, s. 457-465,
- Ergin, Osman, (1940), *Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 2*, Osmanbey Matbaası, İstanbul,
- Esenbel, (Tözeren) Selçuk, (1984), “Japonya’da ‘Eğitim Modeli’ ve Doğu-Batı Sorunsalı”, *Toplum ve Bilim*, S. 25/26 Bahar-Yaz, s. 23-37,
- , (2015) *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı-Japonya’nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul,
- Eroğul, Cem, (1999), *Devlet Nedir?*, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara,
- Evkaf-ı Münderise Talimatı*, Matba-yı Amire, İstanbul, 1320, Milli Kütüphane, EHT, 1946, A 355,
- Faroqhi, Suraiye, (2004), “Siyaset ve ‘Ekonomi’ Arasındaki Yönetici Seçkinler”, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2, 1600-1914* içinde, (Editörler Halil İnalçık-Donald Quataert), (Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Ardic, Serdar Alper), Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 669-608,
- Febvre, Lucien, (1995), (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), *Uygarlık Kapitalizm ve Kapitalistler*, İmge Yayınevi, Ankara,
- Findley, Carter, (2014), (Çev. Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıâli 1798-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,
- Fişek, Kurthan, (1967), “Asya Feodalitesi ve Emperyalizm- Anadolu Toplumunun Evrimi Üzerine Düşünceler”, *AÜ SBF Dergisi*, C: XXII. S.1, s. 173-214,
- , (2005), *Yönetim*, Paragraf Yayınevi, Ankara,
- Füruzan, Selçuk, (1942), “Vakıflar (Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar)-“Islamic Society and the West”, *Vakıflar Dergisi*, S:6, Ankara, s. 21-29,
- Gel, Mehmet, (2010), “Kanunu’nin Para Vakfı Yasağı’nı Kaldıran 1548 Tarihli Hükm-i Şerif’inin Yeni Bir Nüshası”, *Akademik Bakış*, Cilt 4, Sayı: 7, Kış, s. 185-192,
- Genç, Mehmet, (2007), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul,
- Giddens, Anthony, (2014), (Çev. Ersin Kuşdil), *Modernliğin Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, 6. Basım, İstanbul,

- Göçek, Fatma Müge, (1999), (Çev. İbrahim Yıldız), *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yayınları,
- Gökbilgin, Tayyip, (1967), “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Bellekten*, C. XXXI, S. 121, s.93-112,
- Gülalp, Haldun, (1993), (Çev. Osman Akınhay-Abdullah Yılmaz), *Kapitalizm Sınıflar ve Devlet*, Belge Yayınları, İstanbul,
- , (2018), *Laiklik Vatandaşlık Demokrasi*, Metis Yayınları, İstanbul,
- Güler, Mustafa, (1998), *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları ve Ehemmiyeti*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul,
- Gülmez, Mesut, (1975), "Weber ve İdeal Tıp Bürokrasi Anlayışı", *Amme İdaresi Dergisi*, C: 8, S: 1,
Mart, ss. 47-75,
- Günay Alkan, Nilüfer, (2012), “Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Yapılan Müsadereler”, *Bellekten*, C.76, S.277, s.793-816,
- Günay, Hacı Mehmet, (2012), “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 475-479, Ankara,
- Güran, Tefik, (2006), *Ekonomik ve Mali Yöneleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi Yayını, İstanbul,
- Gürbüz, Adnan, (1993), *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara,
- , (2009), “16-17. Yüzyıllarda Maraş Şehrinde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V.2/9, s. 165-170,
- Güntekin, Reşat Nuri, (2015), *Yeşil Gece*, İnkılap Kitabevi, İstanbul,
- Güven, Tamer, (2016), “Osmanlı İmparatorluğunda Âyanlar Sermaye Birikimi ve Girişimcilik”, *Türkiye İslam İktisadi Dergisi*, C. 13, S. 1, s. 63-88,
- Habermas, Jürgen, (1994), “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje”, *Postmodernizm Jameson Lyotard Habermas*, (Yay.Haz. Necmi Zeka), (Çev. Güleğül Naliş, Dumrul Sabuncuoğlu, Deniz Erksan), Kıyı Yayınları 2. Baskı, İstanbul, s.31-44,
- Hammadezade Halil Hamdi, (1327), *Evkaf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Layiha*, 3 Cemaziyelevvel,

- Harvey, David, (1999), (Çev. Sungur Savran), *Postmodernliğin Durumu*, Metis Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul,
- Hatemi, Hüseyin, (1969), *Önceki ve Bugünkü Türk Hukuku'nda Vakıf Kurma Muamelesi*, İstanbul,
- , (1985), “Vakıflar”, *Tanzimattan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1658-1678,
- Hobsbawm, Eric, (1998), (Çev. Bahadır Sina Şener), *Devrim Çağı Avrupa 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara,
- Heper, Metin, (1974), *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişimi ve Niteliği*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara,
- Hülür, Himmet, Akça, Gürsoy, (2005), “İmparatorluktan Cumhuriyete Toplum ve Ekonominin Dönüşümü ve Merkezileşmenin Dinamikleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17, s. 311-341,
- İbnülemin, M.Kemal, Hüseyin Hüsameddin, (1335), *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Hal Teracim-i Ahvali*, İstanbul,
- İnalçık, Halil, (1957), “Mehmed II”, *İslam Ansiklopedisi*, VII. Cilt, Ankara, s. 506-535,
- , (1964a), “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, C.28, S.112, s.603-622,
- , (1964b) “The Nature of Traditional Society”, *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. R.Ward-D. Rustow), Princeton University Press, New Jersey, , s. 42-90,
- , (1967), “Capital Formation in The Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History*, S.XXIX, Cambridge, s. 97-140,
- , (1990), (Çev. Fahri Unan-Mehmet Özden), “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 11, s. 30-41,
- , (2003), (Çev. Ruşen Sezer), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,
- , (2014), *Devlet-i Aliyye II.Cilt*, İş Bankası Yayınları, I. Basım, İstanbul,
- , (2017), *Osmanlı ve Avrupa Osmanlı Devleti'nin Avrupa Tarihindeki Yeri*, Kronik Yayınları, İstanbul

- İpşirli, Mehmet, (1990), “ II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi”, *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 49-57,
- , (2004), *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, s. 72-77,
- İslamoğlu İnan, Huricihan, (1991), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul,
- Kafadar, Cemal, (2017), *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınevi, 6. Basım, İstanbul,
- Kalkandelen, Zülal, (2012), *İdris Küçükömer'in Tezleri İkinci Cumhuriyetçiliğin Temelleri*, Cumhuriyet Kitapları, 2. Baskı, İstanbul,
- Kahraman, Seyit Ali, (2006), *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*, Kitapevi Yayınları, İstanbul,
- Kant, Immanuel, (1983), “Aydınlanma Nedir”, *Yazko Felsefe Yazıları 6. Kitap*, İstanbul, s.39-48,
- Karahanogulları, Onur, (2002), *Kamu Hizmeti Kavram ve Hukuksal Rejim*, Turhan Kitabevi, Ankara,
- Karal, Enver Ziya, (1982), “II. Mahmud”, *İslam Ansiklopedisi*, C.VII, MEB Yayınevi, Ankara, s. 165-170,
- , (2011), *Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt: 1*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara,
- Karamürsel, Ziya, (1940), *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,
- Kasaba, Reşat, (1993), (Çev. Kudret Emiroğlu), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi-Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, Bilim Dizisi: 8, I. Basım, İstanbul,
- Kaya, İbrahim, (2014), *Yeni Türkiye Modernliği Olmayan Kapitalizm*, İmge Yayınevi, Ankara,
- Kayalı, Kurtuluş, (1985), “Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”, *Tanzimattan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1250-1258,
- Kaygalak, Sevilay, (2005), “Osmanlı'da Kentsellik ve Kentler: Kent Tarihi Yazımında Kültürelciliklerin Ötesine Geçebilmek”, *Mülkiye*, C. XXIX, S. 246, s. 19-35,
- Kazıcı, Ziya, (2014), *Osmanlı'da Vakıf Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul,

- Keleş, Hamza, (1996), *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara,
- Kılıç, Ümit, (2005), *XVI. Erzurum Eyaletinde Vakıflar*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Erzurum,
- Kılıçbay, Mehmet Ali, (2006), (Edit. Fikret Başkaya), “Aydınlanma-Modernlik”, *Kavram Sözlüğü Söylem ve Gerçek II*, Özgür Üniversite, 1. Baskı, Ankara, s.73-79,
- Kıvılcımlı, Hikmet, (2007), *Osmanlı Tarihinin Maddesi*, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul,
- Koloğlu, Orhan, (1981), *Takvimi Vekayi Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara,
- Koçi Bey Risalesi*, (2011), (Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt), Akçağ Yayınları, 3. Basım, Ankara,
- Koçu, Reşat Ekrem, (1960), “Bahariye”, *İstanbul Ansiklopedisi, C.IV*, İstanbul, s. 1844-1850,
- Koz, M. Sabri, (1994), “Çuhacılık”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, II. Cilt*, Tarih ve Toplumsal Araştırmalar Vakfı Yayını, s. 535-537,
- Köç, Ahmet, (2009), *Osmanlı İmparatorluğunda Ümera Vakıfları ve Kentsel Gelişim: Mahmud Paşa Vakıfları ve Ankara Örneği*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara,
- Köker, Levent, (2012), *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, 13. Baskı, İstanbul,
- Köksal, T.Gül, (2005), *İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri*, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul,
- Köprülü, Fuad, (2005), *İslam ve Türk Hukuk Tarihi ve Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ, 2. Baskı, Ankara,
- Köprülü, Bülent, (1951), “Tarihte Vakıflar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 8, S: 3-4, s. 478-518,
- , (1952), “Evvelki Hukukumuzda Vakıf Nev’iyetleri ve İcarateynli Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 18, S. 1-2, s. 215-257,
- Kunt, Metin, (1977), “Müteşebbis Bir Osmanlı Veziri: Derviş Mehmed Paşa”, *Toplum ve Bilim*, S. 2, s. 47-64,

- Kunter, Halim Baki, (1938), “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd”, *Vakıflar Dergisi*, S: 1, s. 103-129, Ankara,
- Kuran, Ercüment, (1986), “Vakıf Müessesinin Maliyeti ve Günümüzde Değerlendirilmesi”, *I. Vakıf Şurası*, Ankara, s. 9-12,
- Kurmuş, Orhan, (2012), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul,
- Küçük, Yalçın, (1981), “Gelişme ve Eşitsiz Gelişme Yasası”, *Ekonomik Yaklaşım*, S.6, s. 21-40,
- , (1984), *Aydın Üzerine Tezler I. Cilt*, Tekin Yayınevi, İstanbul,
- , (1985), *Bilim ve Edebiyat*, Tekin Yayınevi, İstanbul,
- Küçük, Cevdet, (1990), “Tanzimat’ın Türk Toplumuna Getirdikleri”, *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 203-206,
- Küçükömer, İdris, (1994), *Bütün Eserleri 2, Batılaşma Düzenin Yabancılaşması*, 1. Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul,
- Kütükoğlu, Mübahat, (2013), *Balta Limanına Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,
- Lenin, V.I., (1992), (Çev. Cemal Süreya), *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Sol Yayınları, 9.Baskı, Ankara,
- Lewis, Bernard, (2007), (Çev. Babür Turna), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,
- Lütfi Efendi, (1999a), (Yeni yazıya aktaran Ahmet Hezarfen) *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi Cilt I*, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,
- Lütfi Efendi, (1999b) (Yeni yazıya aktaran Yücel Demirel, Tamer Erdoğan) *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi Cilt II-III*, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ,
- Lütfi Efendi, (1999c), (Yeni yazıya aktaran Yücel Demirel) *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi Cilt IV-V*, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,
- Maden, Fahri, (2013), *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, TTK, Ankara,
- Mahmud Celaleddin Paşa, (1979), (Yayına Hazırlayan İ.Miroğlu,M.Halacoğlu, Ö.Kadaş, M.Derin), *Mirat-i Hakikat, I. Cilt*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul,

- , (1983), (Yayına Hazırlayan İsmet Miroğlu), *Mirat-i Hakikat I-II-III.Cilt*, Berekat Yayınları, İstanbul,
- Mardin, Şerif, (2013), (Der.Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder), *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, İletişim Yayınları, 22. Baskı, İstanbul,
- Marx, Karl, Engels, Friedrich, Engels, (2000), (Çev. Dünya Armağan), *Komünist Parti Manifestosu*, Gelenek Yayınları, 2. Baskı, İstanbul,
- Mc Gowan, Bruce, (2004), "Âyanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2, 1600-1914* içinde, (Editörler Halil İnalçık-Donald Quataert), (Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Ardiç, Serdar Alper), Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 760-767,
- Mehmet Memduh Paşa, (1990), (Sadeleştiren Hayati Develi), *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Mirat-i Şuûnat*, Nehir Yayınları, İstanbul,
- Mert, Özcan, (1982), "II. Mahmut Devrinde Anadolu ve Rumeli'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu (1808-1839)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Haziran, S. 18, İstanbul, s. 33-73,
- Metin, Celal, (2011), *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türkiye ve İran (1800-1941)*, Phonex Yayınları, Ankara,
- Miliband, Ralph, (1989), (Çev. Osman Akinhay), *Kapitalist Devlet*, Belge Yayınları, I. Baskı, İstanbul,
- Moore, Barrington Jr, (1989), (Çev. Şirin Tekeli-Aleaddin Şenel), *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*, V Yayınları, Ankara,
- Mooers, Colin, (2000), (Çev. Bahadır Sina Şener), *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu Mutlakçılık Devrim ve İngiltere Fransa Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi*, Dost Kitabevi, İkinci Baskı, Ankara,
- More, Thomas, (2000), (Çev. Mina Urgan, Sebahattin Eyüboğlu, Vedat Günyol), *Ütopya*, Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul,
- Moreau, Odile, (2010), *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,
- Mustafa Kami, (1339), *Evkaf Nedir?*, Matbaa-i Amire, İstanbul,
- Mustafa Nuri Paşa, (1992), (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan Neşet Çağatay), *Netayicül Vukuat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara,

- Muşmal, Hüseyin, (2006), “XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Beyşehir Kentinde Bulunan Müesseseler ve Vakıflar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, Konya, s. 231-264,
- Noviçev, A.D, (1979), (Çev. Nabi Dinçer), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, Ankara,
- Okay, Orhan, (1998), “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt 2*, (Edi. Ekmeledin İhsanoğlu), Tarih Sanat Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul,
- Orbay, Kayhan, (2011), “16.ve 17.Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmet Yeşil İmaret'inin Mali Tarihi (1553-1650)”, *OTAM Dergisi*, S. 22, s. 125-158,
- Ortaylı, İlber, (2011), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, 33. Baskı, İstanbul,
- Outram, Dorinda, (2007), (Çev. Seveda-Hamit Çalışkan), *Aydınlanma*, Dost Kitabevi, Ankara,
- Oyan, Oğuz, (1998), *Feodalizm ve Osmanlı Tatışmaları*, İmaj Yayıncılık, Ankara,
- Ömer Hilmi Efendi, (1977), *İthaf-ül-Ahlağ Fi Ahkam-İl-Evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara,
- Özcan, Tahsin, (2008), “Osmanlı Toplumuna Özgü Bir Finansman Modeli: Para Vakıfları”, *Çerçeve*, Ekim, s. 124-128,
- Özdeğer, Mehtap, (2007), “Vize Kazası Vakıfları XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, C. XXII. S. 1, s. 165-187,
- Öztürk, Nazif, (1982a), “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümelere I”, *Vakıflar Dergisi*, S: 15, s. 89-99, Ankara,
- , (1982b), “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümelere II”, *Vakıflar Dergisi*, S: 16, s. 31-42, Ankara,
- , (1983a), *Menşee'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara,
- , (1983b), “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümelere III”, *Vakıflar Dergisi*, S: 17, s. 61-78, Ankara,
- , (1984), “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümelere IV”, *Vakıflar Dergisi*, S: 18, s. 43-59, Ankara,
- , (1985), “Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümelere V”, *Vakıflar Dergisi*, S: 19, s.61-89, Ankara,

- , (1986), “Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerine Düşünceler, *I.Vakıf Şûrası 3-5 Aralık 1985 Tebliğler, Tartışmalar ve Komisyon Raporları*, Ankara, s.43-55,
- , (1990), “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827’de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası”, *Vakıflar Dergisi*, S: 21, s.23-80, Ankara,
- , (1994), “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan uygulamalar”, *Vakıflar Dergisi*, S: 23, s.297-309, Ankara,
- , (1995a), *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara,
- , (1995b), “XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri”, *Journal of Islamic Research*, Vol.8, No: 1, Winter, s. 13-33,
- Quataert, Donald, (2013), (Çev. Ayşe Berktaş), Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, İletişim Yayınları, 9. Baskı, İstanbul,
- Paine, Thomas, (2017), (Çev. Şükrü Alpagut), *Akıl Çağı Hakiki ve Efsanevi Teoloji Üzerine Bir Araştırma*, Say Yayınları Ölümsüz Eserler dizisi, İstanbul,
- Pamuk, Şevket, (2005a), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, Tarih Vakfı Yayını, 3. Basım, İstanbul,
- , (2005b), “Seçici Kurumsal Değişim ve Osmanlının Uzun Ömürlülüğü”, *Toplumsal Tarih*, S. 134, Şubat
- , (2013), *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayıncılık, 8. Baskı, İstanbul,
- Prens Sabahattin, (1965), (Günümüz Türkçesine çeviren Muzaffer Sencer), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Elif Yayınları, İstanbul,
- Poggi, Gianfranco, (2001), (Çev. Şule Kut-Binnaz Toprak), *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,
- Poole, Stanley L., (1959), (Çev. Can Yücel), *Lord Stratford Canning’in Türkiye Hatıraları*, İş Bankası Yayınları, Ankara,
- Reyhan, Cenk, (1998), “Türkiye’de Modernleşmenin Kökenleri: Kalemkiye Sınıfı”, *Amme İdaresi Dergisi*, C: 31, S: 4, Ankara, Aralık,
- , (2005), “Türk Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı 1878-1914”, *Bellekten*, C: 69, S. 254, s. 217-266,

- Ruben, Walter, (1942), (Çev. Meliha Torkak), "Buddhist Vakıfları Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, S.2, s. 173-182,
- Rustow, Dankwart A., (1964), "Military", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. R.Ward-D. Rustow), Princeton University Press, New Jersey, s. 352-388,
- Shaw, Stanford J., (2008), (Çev.Mehmet Harmancı), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt I*, E Yayınları, 3. Basım, İstanbul,
- , (2010), (Çev.Mehmet Harmancı), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt II*, E Yayınları, 3. Basım, İstanbul,
- Savran, Sungur, (1986), "Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", *11.Tez Kitap Dizisi*, 3. Kitap, İstanbul,
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, (1990), "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)", *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 127-145,
- , (2012), (Yay. Haz. Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul,
- Schumpeter, Joseph A., (1966), (Çev. Tunay Akoğlu), *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi-I Kapitalizm*, Varlık Yayınevi, İstanbul,
- Sezer, Birkân Uysal, (1993), "Postmodernizm ve İkinci Cumhuriyet", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 26, S.1, Mart, s. 27-42,
- Silier, Yıldız, (2014), *Oburluk Çağı Felsefe ve Politik-Psikoloji Denemeleri*, Yordam Kitap, 3. Basım, İstanbul,
- Sugar, Peter F., (1964), "Economic and Political Modernization", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. R.Ward-D. Rustow), Princeton University Press, New Jersey, s. 117-175,
- Süslü, Azmi, (1983), "Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri 1807-1812", *Belleten*, C.47, S.187, s.745-774,
- Tanör, Bülent, (2009), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, 18. Baskı, İstanbul,

- Tanzimattan Cumhuriyeti Türkiye Ansiklopedisi*, (1985), “Batılılaşma”, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 133-152,
- Teber, Serol, (1986), *Paris Komününde Üç Yurtsever Türk: Mehmet Reşat ve Nuri Beyler*, De Yayınevi, İstanbul,
- Tekeli, İlhan, (2014), *Modernizm Modernlik ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İkinci Basım, İstanbul,
- Timur, Taner, (2005), “Deyni Deyn ile İfa Usulü ya da Borcu Borçla Kapatmak 1875 Osmanlı Mali Krizi”, *Toplumsal Tarih*, S. 134, s. 56-62,
- , (2010) *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge yayınevi, 5. Baskı, Ankara,
- , (2014), *Marx-Engels ve Osmanlı Toplumunu*, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul,
- Tural, Erkan, (2007), “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde Bürokratik Reform”, *Vakıflar Dergisi*, S.31, Ankara, s. 205-225,
- Turan, Şerafettin, “II. Mahmud'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı”, *Sultan II Mahmud ve Reformları Seminerleri 28-30 Haziran 1989*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s. 113-125,
- Tunaya, Tarık Zafer, (1960), *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri Müşahadeler ve Tezler*, Yedigün Matbaası, İstanbul,
- Ubicini, J.H.A., (1977), (Çev. Ayda Düz), *1855'de Türkiye Cilt 1*, Tercüman 1001 Temel Eser 98, İstanbul,
- , (1978), (Çev. Ayda Düz), *1855'de Türkiye Cilt 2*, Tercüman 1001 Temel Eser 99, İstanbul,
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (1954), “Asakir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azam'ın Tavrı ve II. Mahmut'un Hattı Hümayunu”, *Bellekten*, C. XVIII, S. 70, s. 223-230,
- , (1961), “Sultan II. Mahmut'un Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya Göndermiş Olduğu Beyaz Üzerine Hatt-ı Hümayunu”, *Bellekten*, C: XXV, S. 98, s. 249-252,
- , (1988), *Osmanlı Devleti'nde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- , (2014), *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- Ülken, Hilmi Ziya, (1971), “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, S:9, s. 13-38, Ankara,
- , (1992), *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul,

- Ünal, Mehmet, (2003), “İrsadi Vakıflar”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara,
- I.Vakıf Şurası*, (1986), Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara,
- Wallerstein, Immanuel, (2012a), (Çev. Necmiye Alpay), *Tarihsel Kapitalizm*, Metis Yayınları, Genişletilmiş 6. Baskı, İstanbul,
- , (2012b), (Çev. Latif Boyacı), *Modern Dünya Sistemi*, Yarın Yayınları, İstanbul,
- Weber, Max, (2008), (Yayına Hazırlayan: Hans H.Gerth-C.Wright Mills), (Çev.Taha Parla), *Sosyoloji Yazıları*, Deniz Yayınları, 12. Baskı, İstanbul,
- Wood, Ellen Meiksins, (2003), (Çev. A.Cevdet Aşkın), *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, Epos Yayınları, Ankara,
- Yazır, M. Hamdi, (1973), *Ahkam-ı Evkaf Mektebi Mülkiye Derslerinden*, 1327, İstanbul, Milli Kütüphane, Yer Numarası: EHT- A556,
- Yediyıldız, Bahaeddin, Öztürk Nazif, (1992), “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları”, *150. Yılında Tanzimat*, Yayına Hazırlayan Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.571-591,
- Yediyıldız, Bahaddin, (1982), “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, MEB Yayınevi, Ankara, s. 153-172,
- , (1984), “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, S: 18, s. 5-41, Ankara,
- , (2003), *XVIII Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara,
- , (2012), “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 479-486, Ankara,
- Yurdaydın, Hüseyin G., (1997), (Yay.Yön. Sina Akşin), “Düşünce ve Bilim Tarihi (1600-1839)”, *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul,
- Yüksel, Hasan, (1990), *Osmanlı Sosyal Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara,
- , (1992), “Vakıf-Müsadere İlişkisi Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı”, *The Journal of Ottoman Studies*, V.12, s.399-424.
- Ziya Şakir, (2012), *Dervişler Saltanatı*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul,
- Zürcher, Erik Jan, (2015), (Çev. Yasemin Saner), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 31. Baskı, İstanbul.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

BOA, H.H, 1573/4, 4 Muharrem 1242,
BOA, C.Ev., 137/6835, 21 Safer 1242,
BOA, H.H, 1569/27, 3 Rebiyülahir 1242,
BOA, Ev. HMH.d, 8978, 13 Şevval 1242,
BOA, H.H, 290/17362, 29 Zilhicce 1242 a.g.y.t.t.
BOA, Ev. D., 9108, 28 Zilhicce 1243,
BOA, H.H, 1578/8, 15 Şevval 1244,
BOA, C. Ev., 216/10769, 18 Zilkade 1244,
BOA, H.H, 1444/59367, 29 Zilhicce 1244, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 593/29057, 29 Zilhicce 1245, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1584/61, 29 Zilhicce 1246, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1584/64, 29 Zilhicce 1246, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 547/27011, 29 Zilhicce 1246, a.g.y.t.t,
BOA, C. Ev., 269/13279, 6 Cemazileyahir 1247,
BOA, H.H, 1586/9, 22 Recep 1247,
BOA, C. Ev., 646/32565, 12 Şevval 1247,
BOA, AE., SMHD II, 32/1998, 9 Zilkade 1247
BOA, H.H, 580/28444, 29 Zilhicce 1247, a.g.y,t.t,
BOA, H.H, 670/32728, 29 Zilhicce 1247, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 362/20113, 29 Zilhicce 1247, a.g.y.t.t
BOA, H.H, 488/23953, 29 Zilhicce 1247, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 554/27381, 29 Zilhicce 1247, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 551/27153, 29 Zilhicce 1248, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 544/26891, 29 Zilhicce 1248, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 470/23004, 29 Zilhicce 1248, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1168/46212, 29 Zilhicce 1251, a.g.y.t.t,
BOA, C. Ev., 382/19390, 29 Rebiyülahir 1249, g.t.t,
BOA, C. Ev., 539/27238, 29 Zilhicce 1249, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 501/24599, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1305/50913, 29 Zilhicce 1250, a.g.y,t.t,

BOA, H.H, 1305/50913A, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 551/27169, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 551/27172, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 543/26845, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 543/26835-26845, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27222, 29 Zilhicce 1250, a.g.y.t.t,
BOA, C. As., 94/4307, 3 Safer 1251,
BOA, H.H, 485/23762, 29 Zilhicce 1251, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 470/22965, 29 Zilhicce 1251, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27224, 29 Zilhicce 1251, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1301/50626, 29 Zilhicce 1251, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 553/27344, 29 Zilhicce 1251, a.g.y.t.t,
BOA, C. Ev., 48/2362, 2 Recep 1252,
BOA, C. Ev, 167/8308, 7 Şaban 1252,
BOA, C. MF, 6/261, 15 Zilkade 1252,
BOA, C.MF, 6/265, 15 Zilhicce 1252,
BOA, C.MF, 5/204, 20 Zilhicce 1252,
BOA, H.H, 1229/47954- 47954A-47954B, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27275, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 557/27501, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, C. Ev., 241/12043, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27234, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 333/19123, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 553/27311, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27234, 29 Zilhicce 1252, a.g.y.t.t,
BOA, C. Ev. 362/18396, 2 Safer 1253,
BOA, C, Adl, 106/6348, 9 Cemaziyelevvel 1253,
BOA, C.Ev., 234/11667, 3 Zilkade 1253,
BOA, C.Ev., 240/11982, 14 Zilkade 1253,
BOA, C.Bld, 31/1548, 24 Zilkade 1253,
BOA, C. Ev., 496/25062, 24 Zilhicce 1253,
BOA, H.H, 1444/59376, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,

BOA, H.H, 552/27216, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 756/35760, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 528/25982, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 453/22436, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27206, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1611/80, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 474/23185, 29 Zilhicce 1253, a.g.y.t.t,
BOA, C.Ev., 420/21266, 16 Muharrem 1254,
BOA, H.H, 553/27313, 20 Muharrem 1254,
BOA, H.H, 551/27157, 26 Safer 1254,
BOA, C. Ev., 414/20998, 10 Rebiyülevvel 1254,
BOA, H.H, 555/27458, 18 Şevval 1254,
BOA, H.H, 531/26183, 16 Zilkade 1254,
BOA, H.H, 531/26183, 16 Zilkade 1254,
BOA, H.H, 552/27286, 25 Zilkade 1254,
BOA, H.H, 552/27292, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27198, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 552/27292, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 468/22865, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1320/51545, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 468/22865, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 471/23065, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1242/48292-48292A-48292B-48292C-48292D, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 553/27334, 29 Zilhicce 1254, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1218/47723, 8 Muharrem 1255,
BOA, H.H, 577/28225, 24 Muharrem 1255,
BOA, H.H, 1622/22, 22 Cemayizelahir 1255,
BOA, AE, SMHDII, 113/9591, 17 Rebiyülevvel 1255,
BOA, AE. SMHDII, 115/9682, 17 Rebiyülahir 1255,
BOA, AE, SMHDII, 117/9831, 17 Rebiyülahir 1255,
BOA, C. Ev., 434/21994, 30 Zilkade 1255, g.t.t,
BOA, H.H, 1624/30, 6 Zilhicce 1255,

BOA, C.Ev, 414/20998, 29 Zilhicce 1255, a.g.y.t.t,
BOA, H.H, 1629/44, 29 Zilhicce 1255, a.g.y.t.t,
BOA, İ.MSM, 23/583, 18 Cemaziyelahir 1261,
BOA, İ.MSM, 23/585, 29 Receb 1261,
BOA, A.}MKT. MHM, 203/89, 13 Cemaziyelahir 1277,
BOA, A.}MKT. MLV, 126/81, 12 Şevval 1277,
BOA, MF.MKT, 759/41, 10 Zilkade 1321.

ÖZET

Bu çalışmada, Osmanlı toprak sisteminde çok önemli bir yeri olan vakıfların yönetimindeki dönüşüm ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki etkileşim ele alınmaktadır. Modernleşme Batılı ülkelerde Rönesans ve Reform ile başlamış, bilimsel devrimler ve sanayi devrimi ile devam etmiş ve siyasal devrimlerle dünya düzenini değiştirmiştir. Osmanlı reformlarının mali kaynaklarından biri de vakıflar olmuştur. Osmanlı vakıfları ağırlıklı olarak askeri sınıf tarafından kurulmuştur. Mal varlığı olarak tahsis edilen taşınmazlar büyük ölçüde padişahın askeri sınıf üyelerine temlik ettiği miri araziden oluşmaktadır. Vakıf topraklar özerk bir yönetime sahiptir. Bu nedenle, vakıf sisteminin genişlemesi aynı zamanda adem-i merkeziyet eğiliminin de güçlenmesi anlamına gelmiştir. Ancak askeri yenilgiler Osmanlı Devleti'ni değiştirmeye ve güçlü bir merkezi yönetim kurmaya zorlamıştır. Değişim ihtiyacı askeri yenilgilerle idrak edildiği için değişim ordudan başlatılmıştır. Ordunun ve daha sonra merkezi devlet yönetiminin modernleştirilmesi yeni kaynak ihtiyacını doğurmuştur. Bu nedenle II. Mahmut Eylül 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ni kurmuştur. Tezde, Nezaretin kuruluş amacının ordunun finansmanı olduğu Osmanlı arşiv belgeleriyle ortaya konulmuştur. II. Mahmut'un vakıf kaynaklarını merkezileştirmesinin diğer nedeni, modernleşmenin önündeki en önemli engellerden biri olan "ulemanın" maddi gücünün elinden alınmasıdır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti ilk bakanlık örgütlenmesi olmakla birlikte, daha önce var olan hazine birimleri örnek alınarak kurulmuştur ve daha sonra kurulan bakanlıklara örnek olmamıştır.

Anahtar sözcükler: Modernlik, Osmanlı Modernleşmesi ve II. Mahmut Reformları, Osmanlı Vakıf Sistemi, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Osmanlı Vakıf Sistemi ve Modernleşmesi Arasındaki Etkileşim.

ABSTRACT

In this study, the interaction between Ottoman modernization and the transformation in the management of foundations/vaqf, which had a very important place in the Ottoman land system, is discussed. Modernization started with the Renaissance and Reform in Western countries, continued with scientific revolutions and industrial revolution and changed the international order with political revolutions. One of the financial sources of Ottoman reforms were the vaqfs. Most Ottoman vaqf had been established by the “askeri” class. The immovables, which were allocated as assets to these vaqf, consisted mainly of the “miri” land assigned to the members of the “askeri” class by the sultan. The management of the lands owned by vaqf had been autonomous. Therefore, the expansion of the vaqf system also had meant the strengthening of the decentralization. However, military defeats had forced the Ottoman Empire to change and establish a strong central government. Since the need for change was realized through military defeats, it was initiated from the military. The modernization of the army and, later, centralization of the government had led to the need for new financial resources. For this reason, Mahmud II established the ministry “Evkaf-ı Hümayun” in September 1826. In this thesis, it is established that the purpose of the establishment of the Ministry was the financing of the military, using documents from the Ottoman archives. The other reason for Mahmud II's centralization of vaqf resources was to remove the financial power of the clergy/“ulema”, which were one of the most important obstacles to modernization. Evkaf-ı Hümayun was the first ministerial organization, but it was

establishing the examples of previously existing treasury units; however it had not become a model for the ministries that were established later.

Key Words: Modernity, Ottoman Modernization and Mahmoud II's reforms, The Vaqf System of Ottoman, Evkaf-ı Hümayun Ministry, Interaction between Ottoman Modernization and The Vaqf System.

